

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS,
NO. 159.

योगदर्शनम् ।

परमहंसपरिव्राजकाचार्य-नारायणतीर्थ-निर्मितभ्यां
योगसिद्धान्तचन्द्रिका-सूत्रार्थबोधिनी-
समाख्यव्याख्याभ्यां संवलितम् ।
धीमदाचार्य श्रीबल्लभाधीश्वरसंप्रदायविदुषा
रत्नगोपालभट्टेन संशोधितम् ।

YOGADARŚANA

WITH A COMMENTARY CALLED
YOGASIDHANTA CHANDRIKA
by

SWAMI NARAYANATIRTHA.

AND SUTRARTHA BODHINI BY THE SAME AUTHOR.

EDITED BY

Pandita Ratna Gopala Bhatta.

FASCICULUS II.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY.

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK DEPÔT

BENARES

AGENTS - OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG

PANDITA JYESHTHÂBHĀMA MUKUNDAJI BOMBAY

PROBSTHAHN & CO BOOKSELLERS LONDON

Printed by Hari Krishna Dâsa Gupta

PROPRIETOR AT THE VIDYÂ VILÂSA PRESS

BENARES

Price Rupee One.

॥ श्रीः ॥

-*

आनन्दवनविद्योतिमुमनोभिः सुसंस्कृता ॥
 सुवर्णाऽङ्कितमव्यामशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
 चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
 रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥
 स्तवकाः— १५९

- १ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरेः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एक-स्तवकौ मुद्रयित्वा प्रकाश्यते । एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुच्यते ।
- २ प्राचीना दुर्लभाश्चासुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शनव्याकरण धर्म-शास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुच्यन्ते ।
- ३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।
- ४ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ब्राह्मके-र्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम्-मुद्राः ७ आणकाः ८
- ५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तवकम् " " १ " १
- ६ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।
- (१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथमद्रकृता (संस्कारः) २.
- (२) शब्दकोस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०
- (३) दैलोक्तवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् }
 पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया } १०
 व्याख्यया सहितम् । सम्पूर्णम् ।
- (४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वप्रथम् । विशिष्टाद्वैतदर्शनप्र-
 करणम् । श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायण (वेदान्त) २
 तीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाशसहितम् । सं०
- (५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १
- (६) भाट्टचिन्तामणिः । महामहोपाध्याय-
 भीमनाथभट्ट विरचितः । तर्कपादः } (मीमांसा) २

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS,
NOS. 154 & 159.

योगदर्शनम् ।

परमहंसपरिव्राजकाचार्य-नारायणतीर्थ-निर्मिताभ्यां
योगसिद्धान्तचन्द्रिका-सूत्रार्थबोधिनी-
सपाख्यव्याख्याभ्यां संवलितम् ॥
श्रीमदाचार्य श्रीबल्लभाधीश्वरसंप्रदायविदुषा
रत्नगोपालभट्टेन संशोधितम् ।

YOGAĀRŚANA .

WITH A COMMENTARY CALLED .
YOGASIDHĀNTA CHANDRIKĀ
by

SWĀMI NĀRAYANATĪRTHA.

AND SŪTRĀRTHA BODHINI BY THE SAME AUTHOR.

EDITED BY

Pāṇḍita Rātnā Gopāla Bhaṭṭa

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT BOOK DEPOT

BENARES

AGENTS - OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG

PANḌITA JYESHTHĀRĀMA MUKUNDAJI BOMBAY

PROBSTHAIN & CO BOOKSELLERS LONDON

Printed by Hari Krishna Dāsa Gupta

PROPRIETOR, AT THE VIDYĀ VILĀSĀ PRESS

BENARES

1911

Registered According to Act XXV. of 1867.

श्रीगणेशाय नमः ।

योगदर्शनम् ।

श्रीनारायणतीर्थविरचित-
सूत्रार्थबोधिनीसमाख्य-
वृत्तिसमेतम् ॥

श्रीकृष्णं सच्चिदानन्दं नत्वाऽयं क्रियते मया ॥

योगसूत्रेषु व्याख्यानं सङ्क्षेपेण न विस्तरात् ॥ १ ॥

इह खलु श्रुतिस्मृतीतिहासाद्यखिलवाङ्मयप्रसिद्धधर्मार्थ-
काममोक्षपुरुषार्थचतुष्टयेषु तावन्मोक्षः परमपुरुषार्थः । स च
श्रवणमनननिदिध्यासनसाध्यस्तत्राप्यखिलाधिकृतस्यासाधारण-
करणीभूतस्याष्टाङ्गयोगेन प्रायेण कवलीकृतस्यैतन्मताभिमतस्य
च यथायथं मोक्षाणिमादिसिद्धये च भगवान् पतञ्जलिः समाधि-
तत्साधनाविभूतिकैवल्याख्यपादचतुष्टयात्मकैकाध्यायपरिमितानि
सूत्राणि चकार । तेषु च सूत्रेषु भगवान् वादरायणो भाष्यं
चकार । तदुपरि च सर्वतन्त्रस्वतन्त्रा वाचस्पतिमिश्राष्टीकां
चक्रुः । तत्र भाष्ये तट्टीकायां चातिगम्भीरत्वाच्च सहस्रा सूत्रार्थ-
ईषद्व्युत्पन्नैर्मुमुक्षुभिरन्यैर्वा सूत्रार्थजिज्ञासुभिर्लब्धुं शक्यते ।
तथाच तदनुग्रहाय तानेवाश्रित्य सूत्रार्थबोधिनी वृत्तिरारभ्यते ।
तत्रेदमाद्यं सूत्रम्—

अथ योगानुशासनम् ॥ १ ॥

अथ—शब्द आरम्भार्थः । श्रुतिमात्रेण मङ्गलप्रयोजकश्च ।
शास्यतेऽनेनेति शासनं शास्त्रं, योगानामनुशासनं योगानुशासन-
म् । तथाच योगशास्त्रमारभ्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

सुप्रार्थयोधिनीसहितम् ।

तत्र सम्प्रज्ञातासम्प्रज्ञातभेदेन वक्ष्यमाणेन द्विविधयोगस्य
साधारणं लक्षणमाह—

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २ ॥

चित्तस्य रजस्तमोवृत्तीनां वक्ष्यमाणानां निरोधः प्रतिलोम-
परिणामेनोपशमो योग इत्यर्थः । अतो वक्ष्यमाणसम्प्रज्ञातसमाधेः
सात्त्विकवृत्तिसत्त्वेऽपि नाव्याप्तिः । तत्र चित्तस्य त्रिगुणात्मक-
त्वात् क्षिप्तमूढाविक्षिप्तैकाग्रनिरुद्धरूपपञ्चभूमयोऽवस्थाविशेषा
भवन्ति । तत्र न तिसृणामुपयोगोऽपि तु द्वयोरेवान्त्ययोः ।
तत्र क्षिप्तं रजस उद्रेकादस्थिरं बहिर्मुखतया सुखदुःखाद्विषयेषु
विकल्पितेषु व्यवहितेषु सन्निहितेषु च रजःप्रेरितं भवति । तच्च
सदैव दैत्यदानवादीनाम् । मूढं तमस उद्रेकात् कृत्याकृत्य-
विभागमगण्य क्रोधादिभिर्विरुद्धकृत्येष्वेव निरतं भवति । तच्च
सदैव रक्षःपिशाचादीनाम् । विक्षिप्तं तु सत्त्वोद्रेकाद् रजो-
विशिष्टं परिहृत्य दुःखसाधनं सुखसाधनेष्वेव शब्दादिषु प्रवृत्तं
भवति । तच्च सदैव देवानां, रजसोऽप्पभावेन शुद्धसत्त्वोद्रेकाद्
भगवन्नृकानां देवासुरमनुष्यादीनां सात्त्विकवृत्तिविशिष्टमेकाग्रं
भवति । तस्या अपि निरोधे निरुद्धं योगिनामेव भवति । व्यक्त-
मेतदाकरे ॥ २ ॥

ननु बुद्धिवृत्तिस्वभावस्य पुरुषस्य वृत्तिनिरोधे कथं स्थिति-
रित्यत आह—

तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ॥ ३ ॥

यदा चित्तस्य शान्तघोरमूढानां सर्वासां वृत्तीनां निरोध-
स्तदा द्रष्टुर्विदात्मनः स्वाभाविके स्वरूपे स्थितिः, कुसुमापाये
यथा स्फटिकस्य तथेत्यर्थः । पुरुषस्य चैतन्यमात्रं स्वभावो, न
वृत्तय इति भावः ॥ ३ ॥

ननु तर्हि व्युत्थाने स्वभावाच्च्युतिः स्यादित्याशङ्क्याह—
वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥ ४ ॥

• इतरत्र निरोधाद् व्युत्थाने सति याश्चित्तवृत्तयः शान्ताद्या-
स्तत्सारूप्यं वृत्तिमद्बुद्ध्यविवेकेन पुरुषस्य शान्तो दुःखीति
वृत्तितादात्म्यमभ्रम इत्यर्थः । अतो न स्वभावात् प्रच्युतिः ।
न हि लौहित्यभ्रमकाले स्फटिकस्य स्वभावाच्च्युतिरस्तीति
भावः । निरोधे मुक्तिर्व्युत्थाने बन्ध इति सूत्रद्वयतात्पर्यम् ॥ ४ ॥

इदानीं निरोद्धव्यानां वृत्तीनामियत्तामाह—

वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः ॥ ५ ॥

तयप्रत्ययोऽवयववाची । वृत्तयोऽग्रिमसूत्रोक्ताः । प्रमाणा-
दयः पञ्च वृत्तिविशेषा वृत्तिसमूहस्यावयविनोऽवयवा इत्यर्थः ।
पञ्चावयवा यासां ताः पञ्चतय्यः । तासां हानोपादानसिद्धये
भेदमाह ॥ क्लिष्टा अक्लिष्टा इति ॥ रागादिक्लेशानां हेतवः ।
क्लिष्टा बन्धफलाः । सर्वो हि जन्तुः प्रमाणादिवृत्तिभिर्ज्ञातार्थेषु
रागादिना कर्म कृत्वा सुखादिना बध्यते । अक्लिष्टा मोक्षफलाः
क्लेशनाशिन्य आत्मगोचरा इत्यर्थः ॥ ५ ॥

ता एव पञ्चवृत्तीरुद्दिशति—

प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥ ६ ॥

इतोऽन्या वृत्तिर्नास्तीति उद्देशसूत्रस्य फलम् ॥ ६ ॥

तत्र प्रमाणवृत्तिं विभजते—

प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ॥ ७ ॥

श्रीण्येव प्रमाणानीति भावः । तत्र मानसामान्यलक्षण-
मविसंवादि ज्ञानम् । तत्रापीन्द्रियप्रणालिकया चित्तस्य बाह्यवस्तुप-
रागात् तद्विषया सामान्यविशेषात्मनोऽर्थस्य विशेषावधारण-

प्रधाना वृत्तिः प्रत्यक्षप्रमाणम् । गृहीतसंबन्धाद्विज्ञाद्विज्ञे
सामान्यात्मनाऽध्यवसायोऽनुमानम् । आप्तवचनमागमः ॥ ७ ॥

विपर्ययं लक्षयति—

विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ॥ ८ ॥

अतद्रूपप्रतिष्ठं तद्रूपे स्वाविषये स्वजन्यप्रतिष्ठाशून्यं बाधाविरो-
धीति यावत् । विकल्पेऽतिव्याप्तिवारणाय मिथ्याज्ञानपदम् ॥ ८ ॥

विकल्पं लक्षयति—

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ॥ ९ ॥

नशब्दादिश्रवणानन्तरं भवन्ती निर्विषया वृत्तिर्या सा
विकल्प इत्यर्थः । वस्तुशून्यत्वान्नायं प्रमाणं, व्यवहारहेतुत्वाच्च
न विपर्ययः ॥ ९ ॥

निद्रां लक्षयति—

अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा ॥ १० ॥

कार्यं प्रत्याययति जनयतीति प्रत्ययो हेतुः । जाग्रत्स्वप्न-
वृत्तीनामभावे हेतुस्तम आलम्बनं विषयो यस्याः सा वृत्ति-
निद्रा । अस्याः सुखमहमस्वाप्सं, न किञ्चिदवेदिपमिति सुषुप्त्य-
नन्तरं जागरे स्मृतिदर्शनात् । स्मृतेश्चानुभवव्यतिरेकेणानुपपत्ते-
र्दृष्टित्वम् । वृत्तिशब्दोच्चारणं तु ज्ञानसामान्याभावो निद्रेति
तार्किकस्वीकृतनिरासार्थं, भाष्यकृद्भिस्तु व्याख्यातम् । सा तु
प्रबोधे प्रत्यवमर्शात् प्रत्ययविशेष एव । कथमिति चेदुच्यते ।
सुखमस्वाप्तं प्रसन्नं मे मनः प्रज्ञां मे विशारदीकरोति । दुःखमह-
मस्वाप्सं ग्लानं मे मनो भ्रमत्यनवस्थितं, गाढं मूढोऽहमस्वाप्सं
गुरुणि मेऽङ्गानि क्लान्तं मे चित्तम् अलं सुषुप्तमिव भवती-
ति । स खल्वयं प्रबुद्धस्य प्रत्यवमर्शो न स्याद् असति प्रत्यया-

ऽनुभवे, तदाश्रिताः स्मृतयश्च तद्विषया न स्युः । तस्मात् प्रत्यय-
विशेषो निद्रा । सा च समाधावितरप्रत्ययवन्निरोद्धव्येति । नच
भाष्यकारविरोधाद् दृत्तिकारव्याख्यानं विरुद्धमिति शङ्काम् ।
दृत्तिकारस्य प्रसिद्धावस्यात्रयाभिप्रायात् । भाष्यकारस्य तु
अवस्थात्रयस्याऽप्येकैकावस्थात्रैविध्याङ्गीकाराभिप्रायत्वान्न वि-
रोधः ॥ १० ॥

स्मृतिं लक्षयति—

अनुभूतविषयाऽसंप्रमोषः स्मृतिः ॥ ११ ॥

असंप्रमोषोऽधिकाग्रहः । अनुभूतग्रह इति यावत् । सा
स्मृतिरित्यर्थः । ननु स्वकरे गजवैशिष्ट्यमननुभूतमपि स्वप्ने
स्मर्यते इति चेन्न । तस्य विपर्ययत्वादिति भावः ॥ ११ ॥

आसां वृत्तीनां निरोधोपायमाह—

अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ॥ १२ ॥

तत्र संसारसागराभिमुख्या विषयभूमिगायाश्चित्तवृत्तेः प्र-
वाहो वैराग्येण भज्यते । तत्प्रवाहभङ्गे निद्रा स्यात् । तद्ब्रह्माय
अभ्यासो विहितः । तेन लयविक्षेपप्रवाहो भज्यते । अतो द्वावे-
वोक्तौ ॥ १२ ॥

अभ्यासस्वरूपमाह—

तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ॥ १३ ॥

तत्र तयोर्मध्ये रजस्तमोदृत्तिशून्यस्य चित्तस्य एकाग्रता
स्थितिः । तस्यां कार्याणि यमनियमादीनि । तद्विषयकः यत्नो-
ऽनुष्ठानमभ्यास इत्यर्थः ॥ १३ ॥

नन्दनादिप्रवलराजसतामसदृत्तिसंस्कारैर्विरोधिभिःकुण्ठितो-
ऽभ्यासो न स्थितौ कल्पते इत्यत आह—

स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसंस्कारसेवितो दृढभूमिः ॥ १४ ॥

तुशब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थः । सः अभ्यासो दीर्घकालनैरन्तर्येण
ग्रह्यचर्यश्रद्धारूपसंस्कारेण च सेवितो दृढभूमिः दृढसंस्कारः । स
व्युत्थानसंस्कारैर्नाभिभूयते, किन्तु स्थितिसमर्थो भवतीत्यर्थः ॥ १४

वैराग्यस्वरूपमाह—

दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञावैराग्यम् ॥ १५

दृष्टेऽप्यन्यत्रापानादिषु एवमनुश्रवो वेदस्तदुक्तेषु आनुश्र-
विकेषु स्वर्गाणिमादिषु पूर्वोक्ताभ्यासेन साक्षात्काराद्वितृष्ण-
स्योपेक्षाबुद्धिर्वशीकारसंज्ञा वैराग्यामित्यर्थः । तच्च भूमिकाजय-
क्रमेण लब्धुं शक्यते ॥

तदुक्तम्—

वैराग्यमाद्यं यतमानसंज्ञं

क्वचिद्विरागो व्यतिरेकसंज्ञकः ।

एकेन्द्रियाख्यं हृदि रागसौक्ष्म्यं

तस्याप्यभावस्तु वशीकृताख्यम्, इति ॥

तत्र स्वीकृतविषयान् सन्त्यक्तुमशक्नुवतोऽपि समानेच्छा-
त्यागेनाद्यम् । ततोऽपि विषयाणां मध्ये प्रियवस्तुलावप्यादि-
व्यतिरेकेणाऽपि वृत्तिर्द्वितीयम् । तथा वृत्तावपि मनसि राग-
शैथिल्येन बाह्येन्द्रियैरेव सेवनं तृतीयम् । तत्राप्यौदासीन्यं चतुर्थ-
मित्यर्थः ॥ १५ ॥

अपरं वैराग्यमुक्त्वा परं वैराग्यमाह—

तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्यम् ॥ १६ ॥

तत्र वशीकारसंज्ञके वैराग्ये जाते सति संप्रज्ञातप्रभावेन
पुरुषस्य या ख्यातिः प्रधानाद्विविक्तस्य यः साक्षात्कार उच्यते

तदभ्यासादशेषगुणत्रयव्यवहारेषु वैतृष्ण्यम् । तृष्णाविरोधिनी चित्तवृत्तिर्या भवति तत्परं श्रेष्ठं फलभूतं वैराग्यम् । तत्परिपाकाच्चित्तोपशमपरिपाकस्ततोऽविलम्बेन कैवल्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥

इदानीं चतुर्विधं संप्रज्ञातं दर्शयति—

वितर्कविचाराऽऽनन्दाऽस्मितानुगमात् संप्रज्ञातः ॥ १७ ॥

स्थूलसाक्षात्कारो वितर्कः । सूक्ष्मसाक्षात्कारो ध्यानेन स्थूलकारणपञ्चतन्मात्राविषयको विचारः । इन्द्रियाणामस्थूलरूपत्वेऽपि प्रकाशकत्वेन सात्त्विकरूपत्वात्तेषां ध्यानेन साक्षात्कार आनन्दः । तेषां कारणं बुद्धिः । सा ग्रहीत्रिकीभूताऽस्मितेत्युच्यते । तद्विषयकसाक्षात्कारोऽस्मिता । अत्र स्थूलं सूक्ष्मं च ग्राह्यं, ग्राहकाणीन्द्रियाणि, गृहीताऽस्मिता । तेषु ध्यानपरिपाकः संप्रज्ञातो योगः । स चैतः स्वरूपैरनुगमाच्चतुर्विधः सवितर्क इत्यादिः ॥ १७ ॥

अधुना सोपायमसंप्रज्ञातमाह—

विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः ॥ १८ ॥

वृत्तीनामभावो विरामः । तस्य प्रत्ययः कारणं वैराग्यं, तदभ्यासः पूर्वं उपायो यस्य स तथा । अनेन पदेन युक्तोऽन्यः असंप्रज्ञातः । परं वैराग्यं संप्रज्ञातशेषानभिभूय स्वसंस्कारं शेषयति स निर्वीजः समाधिः कर्मबीजाभावात् ॥ १८ ॥

अयमसंप्रज्ञातो द्विविधः, भवप्रत्यय उपायप्रत्ययश्च । तत्र सुषुप्तिभिर्हेयं भवप्रत्ययमाह—

भवप्रत्ययो त्रिदेहप्रकृतिलयानाम् ॥ १९ ॥

भूतेन्द्रियाणामन्यतरस्मिन् भावनया देहपातानन्तरं भूतेन्द्रियेषु लीना मांसशोणितलोममेदोऽस्थिमज्जारूपपादकौशिकदेह-

शून्या विदेहाः । अव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेषु प्रकृतिरूप-
कारणेषु लीनाः प्रकृतिलया जीवाः।तेषां चित्तं संस्कारमात्रशेष-
मित्यसंप्रज्ञातः । स तु भवप्रत्ययः । भवन्ति जायन्तेऽस्यामिति
अनात्मन्यात्मबुद्धिः । स प्रत्ययो हेतुर्यस्य स तथाऽविद्यामूलो-
ऽयं योगोऽतो हेयः । अत एवोक्तं वायुपुराणे—

दशमन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः ।

भौतिकाश्च शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः ॥

बौद्धा दशसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ।

पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः ॥

पुरुषं निर्गुणं प्राप्य कालसंख्या न विद्यते, इति ॥ १९ ॥

अधुना मुमुक्षूणामुपादेयं द्वितीयमाह—

श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापर्वक इतरेषाम् ॥ २० ॥

पुरुषगोचरा सात्त्विकी श्रद्धा । तया वीर्यं प्रयत्नो जायते
तेन यमनियमपरम्परया स्मृतिर्ध्यानम् । तेन समाधिः । तेन प्रज्ञा
पुरुषगोचरख्यात्यभ्यासः संप्रज्ञातः । ततः परवैराग्यादसंप्रज्ञातः ॥
इतरेषां पूर्वविलक्षणानां मुमुक्षूणां भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

तत्र प्रज्ञाता उपाया मृदुमध्याविमात्रास्त्रिविधाः । तथाच
योगिनोऽपि त्रयः । मृदुपायो, मध्योपायोऽधिमात्रोपायश्चेति ।
तत्र मृदुपायोऽपि त्रिविधः । मृदुवेगो, मध्यवेगस्तीव्रसंवेगश्चेति
तत्र तीव्रसंवेगस्य क्षिप्तं समाधिमाह—

तीव्रसंवेगानामासन्नः ॥ २१ ॥

समाधिलाभः । संवेगो वैराग्यम् । अथवा वैराग्यानुकूल-
क्रियाहेतुर्दृढतरः संस्कार उत्कटवैराग्यमिति यावत् । येषामुपाया-
श्चाधिमात्रास्तेषां योगिनामासन्नः समाधिरसंप्रज्ञातः । ततो मोक्ष
इत्यर्थः ॥ २१ ॥

मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेषः ॥ २२ ॥

तीव्रसंवेगस्यापि मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततो मृदुतीव्रसंवेगस्य
योगिन आसन्नात् समाधेर्मध्यतीव्रसंवेगस्यासन्नतरस्ततोऽप्यधि-
मात्रतीव्रसंवेगस्यासन्नतमः समाधिलाभ इति विशेष इत्यर्थः ॥ २२ ॥

इदानीमेतदुपायाद्विलक्षणमुपायान्तरमाह—

ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥ २३ ॥

ईश्वरे कायिकाद्वाचनिकान्मानसात् प्रणिधानाद् भक्तिवि-
शेषादासन्नतमः समाधिलाभः । वाशब्दो भक्तिविकल्पार्थः ॥ २३ ॥

ईश्वरस्य स्वरूपमाह—

क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ॥ २४ ॥

क्लिश्यन्तीति क्लेशा अविद्यादयः पञ्च । कर्म धर्माधर्मौ ।
तयोः फलं विपाकः । फलानुकूलाः संस्कारा आशयाः । मनस्या-
शेरत इति व्युत्पत्तेः । तैः क्लेशादिभिः कालत्रयेऽप्यसंबन्धः पुरुष
ईश्वरः । विशेषपदेन वस्तुतः कालत्रयासंबन्धजीवेभ्यो व्यावृत्तिः
कृता ॥

अत्र भाष्यम् । बह्यमाणा अविद्यादयः क्लेशाः, कुशल-
कुशलानि कर्माणि, तत्फलं विपाकः, तदनुगुणा वासना आशयाः ।
ते च मनसि वर्तमाना अपि पुरुषे व्यपदिश्यन्ते । स हि त-
त्फलस्य भोक्तेति । यथा जयः पराजयो वा योद्धृषु वर्तमानः
स्वामिनि व्यपदिश्यते । यो ह्यनेन भोगेनापरामृष्टः स पुरुषविशेष
ईश्वर इति । कैवल्यं प्राप्तास्तर्हि सन्ति च बहवः केवलिनः । ते
हि त्रीणि बन्धनानि छित्वा कैवल्यं प्राप्ताः । ईश्वरस्य च तत्सं-
बन्धो न भूतो न भावी । यथा मुक्तस्य पूर्वा बन्धकोटिः प्रज्ञायते,
नैवमीश्वरस्य । यथा प्रकृतिलीनस्योत्तरा बन्धकोटिः सम्भा-

व्यते । स तु सदैव मुक्तः सदैवेश्वर इति । योऽसौ प्रकृष्टसत्त्वो-
पादानादीश्वरस्य शाश्वतिक उत्कर्षः स किं सनिमित्तः, आहो-
स्विन्निनिमित्त इति ॥ तस्य शास्त्रं निमित्तम् ॥ शास्त्रं पुनः
किन्निमित्तम् । प्रकृष्टसत्त्वनिमित्तम् ॥ एतयोः शास्त्रोत्कर्षयोरीश्वर-
सत्त्वे वर्तमानयोरनादिसम्बन्धः । तस्मादेतद्भवति सदैवेश्वरः
सदैव मुक्त इति । तच्चैतस्यैश्वर्यं साम्यातिशयविनिर्मुक्तम् । न
तावदैश्वर्यान्तरेण तदतिशयते । यदेवातिशयितं तस्मादेव तद्
स्यात् । तस्माद्यत्र काष्ठाप्राप्तिरैश्वर्यस्य स ईश्वरः । न च तत्स-
मानमैश्वर्यमस्ति । कस्मात् सः । तुल्ययोरेकास्मिन् युगपत्कामिते
ऽर्थे नवमिदमस्तु पुराणमिदमस्तिवति एकस्य सिद्धावितरस्य प्रा-
काम्यविघातादूनत्वं प्रसक्तम् । द्वयोश्च तुल्ययोर्युगपत्कामितार्थ-
प्राप्तिर्नास्ति । अर्थस्य विरुद्धत्वात् । तस्माद्यस्य साम्याति-
शयविनिर्मुक्तमैश्वर्यं स ईश्वरः । स च पुरुषविशेष इति ॥२४॥

तस्य सर्वज्ञत्वेऽनुमानमाह—

तत्र निरतिशय सर्वज्ञबीजम् ॥ २५ ॥

तत्र ईश्वरे निरतिशयं सर्वज्ञत्वबीजं ज्ञापकमित्यर्थः । तथा-
चायं प्रयोगः । अस्मदादीना ज्ञानं निरतिशयज्ञानेनाऽविनाभूर्तं,
सातिशयत्वाद्, यत् सातिशयं तत् समानजातीयेन निरतिशयेन
युक्तम् । यथा कुम्भपरिमाणं विभुपरिमाणेन । तथाच निरति-
शयं ज्ञानं सर्वज्ञत्वमन्तरा नोपपद्यते इति सिद्ध सर्वज्ञत्वम् । तस्य
जीवे बाधादितरस्मिन् कल्पना स्यात् । तदपेक्षया श्रुतिसिद्धानां
शिवनारायणादीनामुपाधिभेदेन भिन्नत्वेनावगम्यमानानां कल्पनं
साधीय इति दिक् ॥ २५ ॥

तस्य भगवतो ब्रह्मादिभ्यो भेदमाह—

स पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् ॥ २६ ॥

स ईश्वरः पूर्वेषां सर्गादायुत्पन्नानां हिरण्यगर्भादीनां काल-
परिच्छिन्नानां गुरुर्धर्मार्थकाममोक्षोपदेष्टा । कालेनानवच्छेदात् ।
अनाद्यनन्तत्वादित्यर्थः ॥ २६ ॥

इदानीं परमेश्वरं निरूप्य तत्प्रणिधानं वक्तुं रहस्यमाह—

तस्य वाचकः प्रणवः ॥ २७ ॥

तस्येश्वरस्य । प्रणव उद्गारः ॥ २७ ॥

एवं वाचकमुक्त्वा प्रणिधानमाह—

तज्जपस्तदर्थभावनम् ॥ २८ ॥

तस्य प्रणवस्य जपः प्रणवाभिधेयस्येश्वरस्य भावनम् । एवं
प्रणवं जपतस्तदर्थं च भाषयतश्चित्तमेकाग्रं भवति ॥ २८ ॥

समाधिलामरूपफलमुक्त्वा फलान्तरमपि तदनुगुणमाह—

ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च ॥ २९ ॥

प्रतीपं विपरीतमश्नति जानातीति प्रत्यक् भ्रान्त इत्यर्थः ।
अनेनेश्वराद्भेद उक्तः । प्रत्यक् चासौ चेतनश्च तस्याधिगमः
साक्षात्कारस्ततः प्रणिधानाद्भवति । अपिचान्तरायाणामभावो
भवति ॥ २९ ॥

अन्तरायाणाह—

व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शना-

ऽलब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपा-

स्तेऽन्तरायाः ॥ ३० ॥

ये चित्तं योगाद्विषिपन्ति ते विक्षेपा योगस्यान्तराया विघ्न-
वव । तत्र वातादीनामिन्द्रियाणां च वैषम्यं व्याधिः । स्थानं

चित्तलघुत्वेऽपि कर्मानर्हता । संशयः सिद्धाति न वेति । प्रमादो
 योगाङ्गानामननुष्ठानलक्षणः । आलस्यं चित्तस्य गुरुत्वादप्रवृ-
 त्तिः । अविरतिर्विषयतृष्णा । भ्रान्तिदर्शनम् एककोटिविपर्ययः ।
 अलब्धभूमिकत्वं समाधिभूम्यल्लापः । मधुमत्यादयः समाधि-
 भूमयो वक्ष्यन्ते । अनवस्थितत्वं नाम लब्धायां भूमौ चित्तस्या-
 ऽस्थिरत्वम् । पूर्वभूमौ स्थिरं हि चित्तम् उत्तरभूमिं जयेत् । त-
 स्मादस्थिरत्वं दोषः ॥ ३० ॥

न केवलमेते योगनाशकाः, किन्तु दुःखादीनपि कुर्वन्तीत्याह—

दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा

त्रिक्षेपसहभुवः ॥ ३१ ॥

दुःखं शारीरं कामजं मानसं व्याघ्रादिजमाधिभौतिकम् ।
 ग्रहपीडादिजमाधिदैविकम् । दौर्मनस्यमिच्छाविधातात् । क्षोभो
 मनसि । अङ्गमेजयतो भावोऽङ्गमेजयत्वम् । अङ्गानां कम्प इत्य-
 र्थः । अनिष्कृतः प्राणो यद् बाह्यं वायुमन्तःप्रवेशयति स श्वासः ।
 समाध्यङ्गरेचकविरोधीत्यर्थः । एवमनिच्छतः कोष्ठस्थस्य
 वायोर्वाहिर्गमनं प्रश्वासः पूरकविरोधात् । एतैर्विक्षेपैः सह भव-
 न्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

ईश्वरप्रणिधानादेतेषामभाव इत्युक्तमुपसहरति—

तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वान्यास ॥ ३२ ॥

त्रिक्षेपाणां नाशार्थमेकतत्त्वाभ्यासोऽभिमतध्यानं कार्यमि-
 त्यर्थः ॥ ३२ ॥

तस्य चित्तस्यासूयादिमलवतो योगासम्भवात्तन्मलनिरा-
 सोपायमाह—

मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां

भावनातश्चित्तप्रसादनम् ॥ ३३ ॥

मैत्री सुखिषु मित्रता । दुःखिषु करुणा दया । पुण्यवृत्तिषु
दुर्षो मुदितम् । अपुण्यशब्दितपापादिके उपेक्षां भावयेत् । तथा
वृत्त्या चित्तस्य प्रसादनं भवति । सुखादिषु यथाक्रममुक्तभावन-
या सात्त्विको धर्मो जायते । तेन च शुक्लेन धर्मेण चित्तं प्रसन्नं
भवति । प्रसन्ने च स्थितिपदं लभते ॥ ३३ ॥

एवं मैत्र्यादिभावनया प्रसन्नस्य चित्तस्य स्थित्युपायानाह—
प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥ ३४ ॥

नासिकापुटाभ्यां प्राणस्य प्रच्छर्दनं रेचनम् । रेचित्तस्य
प्राणस्य बहिरेव विधारणं कुम्भकम् । यथाशक्ति ताभ्यामेकत्र
लक्ष्ये चित्तं स्थितिं लभते । प्राणजये चित्तजयस्तयोरविभागात्
प्राणायामस्य सर्वपापनाशकत्वात् पापनिवृत्तौ चित्तं स्थिरं
भवति । वाशब्दो वक्ष्यमाणोपायविकल्पार्थः ॥ ३४ ॥

उपायान्तरमाह—

विषयवती वा प्रवृत्तिरूपज्ञा मनसः

स्थितिनिबन्धनी ॥ ३५ ॥

नासाग्रे चित्तस्य संयमादिव्यगन्धसाक्षात्कारो भवति ।
एवं रसनादावपि ज्ञेयम् । ताः संविदो विषयवत्यः प्रवृत्तयः
शीघ्रमुत्पन्नाः सत्यो विश्वासमुत्पाद्येश्वराद्यतिसूक्ष्मे लक्ष्ये मनसः
स्थितिं निबध्नन्तीत्यर्थः । तथाच शास्त्रीयानुभवविशेषे जाते
श्रद्धया योगी यः कोऽपि प्रवर्तत इति भावः ॥ ३५ ॥

त्रिशोका वा ज्योतिष्मती ॥ ३६ ॥

अष्टदलध्यानादिक्रमेण मनसः संयमाज्ज्योतिःस्वरूपात्म-

विषया ज्योतिष्मती विशोका दुःखराहिता संविदुत्पद्यते सा
मनसः स्थितिहेतुरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

वीतरागविषयं वा चित्तम् ॥ ३७ ॥

वीतरागं यच्चित्तं परित्यक्तविषयाभिलाषमित्यर्थः । तद्विषयं
तत्र धार्यमाणं योगिनश्चित्तं स्थितिपदं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा ॥ ३८ ॥

अत्र ज्ञानशब्दो ज्ञेयपरः ॥ स्वप्ने भगवतो यद्रूपं भगवतो-
ऽत्यन्ताप्रियमाराधयन्नेव प्रबुद्धस्तत्रैव चित्तं धारयेत् । निद्रायां
तु सुप्तौ यत् सुखं तत्र धारयेत् । एवं स्वप्ननिद्रान्ते सालम्बनं
चित्तं स्थितिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

यथाभिमतध्यानाद्वा ॥ ३९ ॥

किं बहुना, कृष्णादिरूपं यदेवेष्टं तदेव ध्यायेत् । तत्र लब्ध-
स्थितिकमन्यत्रापि लभते ॥ ३९ ॥

चित्तस्थितिजयस्य ज्ञापकमाह—

परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः ॥ ४० ॥

अस्य सूक्ष्मे निविशमानस्य वशीकारोऽप्रतिघातः । स एव
ज्ञापकमित्यर्थः ॥ ४० ॥

सम्प्रज्ञातयोगस्य विषयं स्वरूपं च निर्दिशति—

क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्रहीतृग्रहणग्राह्येषु

तत्स्थितदञ्जनता समापत्तिः ॥ ४१ ॥

अत्र पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयान् । तथाचाभ्यासवैराग्याभ्यां
क्षीणरजस्वयोदचित्तिकस्य ग्राह्यग्रहणग्रहीतृषु तत्स्थस्य तदुपरक्तस्य
तदञ्जनता स्वरूपत्यागेन तच्चद्रूपता तस्याः सम्यगापत्तिः सम्प्रज्ञात
इत्यर्थः । तच्च वितर्कादिविषयभेदाच्चतुर्विधः । तत्र दृष्टान्तमाह ॥

अभिजातस्य स्वच्छस्य मणेर्जपाकुसुमाद्युपरक्तस्य स्वरूपाभि-
भवेन रक्ताद्याकारता यथा भवति तथेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

सोऽपि संप्रज्ञातः सवितर्कनिर्वितर्कसविचारनिर्विचारभेदै-
श्चतुर्धा । तत्र सवितर्कायाः स्वरूपमाह—

तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः सङ्कीर्णा सवितर्का ॥ ४२ ॥

तत्र तासु मध्ये सवितर्का समापत्तिरेषा ज्ञेया । तथाहि ।
गौरित्युक्ते शब्दार्थज्ञानानि त्रीण्यभिन्नानि । तत्र गौरित्येको
विकल्पः । अयं हि गौरित्युपात्तयोरर्थज्ञानयोः शब्दाभेदविषयकः ।
तथा समाधिप्रज्ञा शब्दार्थज्ञानविकल्पैः सङ्कीर्णा तैस्तुल्या भवति ।
विकल्पत्वाविशेषात् ॥ ४२ ॥

निर्वितर्कामाह—

स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा

निर्वितर्का ॥ ४३ ॥

गवादिशब्दानां सङ्केतो विकल्पितेष्वेव लोके गृह्यते । त-
स्य स्मृत्या शब्दज्ञानं परार्थानुमितिश्च विकल्प एव जायते ।
तत्र स्मृतिपरिशुद्धौ सत्याम् अर्थमात्रतात्पर्यवता चित्तेनार्थमात्रा-
ज्वभासात् । सङ्केतस्मृतेस्त्यागे सति सविकल्पस्यागादर्थमात्र-
मविकल्पितार्थरूपं यद्भाषं तत्स्वरूपेणैव निर्भासमाना निर्वितर्का
समापत्तिरित्यर्थः ॥ ४३ ॥

एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया

व्याख्याता ॥ ४४ ॥

विशिष्टेषु स्ववाचकशब्दज्ञानाभ्यासभेदेन विकल्पितेषु या
समापत्तिः सा सविचारेत्युच्यते । तेष्वेव विशेषणशून्येषु श्रद्धा-
मात्रेषु या समापत्तिः सा निर्विचारेति भावः ॥ ४४ ॥

ननु किमस्या ग्राह्यसमापत्तेः परमाणुष्वेवावसानम् ? नेत्याह—

सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम् ॥ ४५ ॥

अस्याः समापत्तेः सूक्ष्मविषयत्वम् अलिङ्गे प्रधाने पर्यवस्यति । प्रधानं विलयं न गच्छतीत्यलिङ्गमुच्यते । पुरुषस्य सत्त्वेऽपि अनुपादानत्वात् प्रधानपर्यन्तमेव समापत्तिरिति सिद्धम् ॥ ४५ ॥

एवं स्थूले सूक्ष्मे च ग्राह्ये चतस्रः समापत्तय उक्ताः । सम्प्रति तासां सम्प्रज्ञातत्वमुपसंहरति—

ता एव सर्वाजः समाधिः ॥ ४६ ॥

ग्रहणग्रहीशोरपि सविकल्पत्वनिर्विकल्पत्वभेदेन सानन्दा आनन्दमात्रा सास्मिता आस्मितामात्रा चेति चतस्रः समापत्तयो भवन्ति उक्तन्यायसाम्यात् । एवमष्टसमापत्तयो यास्ता एव सर्वाजः समाधिः सम्प्रज्ञातः । विवेकख्यात्यभावेन बन्धबीजसत्त्वात् सर्वाजत्वं द्रष्टव्यम् ॥ ४६ ॥

तत्र निर्विचारसमापत्तेः फलतोऽतिशयमाह—

निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ॥ ४७ ॥

रजस्तमोमलापेतस्य संप्रज्ञातस्य अन्तःकरणस्य यो निर्विचारः सूक्ष्मवस्तुविषयकनिर्विकल्पकसमाधिस्तस्य वैशारद्ये प्रवाहरूपपाटवे सति अध्यात्मप्रसादोऽत्यन्तसत्त्वोद्रेको भवतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

तत्फलमाह—

ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा ॥ ४८ ॥

तत्र ऋतं सत्यमेव गृह्णाति प्रज्ञायते । तयान् निरोधसमाधिरूपस्य योगस्य पुण्यविशेषद्वारा यथार्थप्रत्यक्षहेतुत्वमिति भावः ॥ ४८ ॥

अत एव तस्य वल्लभाभ्यो विषयतो विशेषमाह—

श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात् ॥ ४९ ॥

शब्दानुमानयोः पदार्थतावच्छेदकन्यापकतावच्छेदकपुरस्कारेणैव ज्ञानजनकत्वात्तद्वह्णायोग्यविशेषविषयकत्वादिति यावत् ॥

वेदान्तिनस्तु शब्दस्य पदार्थतावच्छेदकपुरस्कारेणैव ज्ञानजनकत्वे मानाभावः । तथाच शब्दस्य विषयस्तच्छब्दो तल्लक्ष्यश्च ग्राह्यः । तेन च ब्राह्मणशब्दलक्ष्यत्वेऽपि न सतिः । तथाच महावाक्यार्थशोधप्रयोजकीभूताऽवान्तरवाक्यस्थपदजन्यस्मृति-कारणीभूतानुभवजनकत्वम् असम्प्रज्ञातयोगस्य स्वजन्यधर्म-द्वारेति न कोऽपि विरोधो, न वा महावाक्यार्थबोधानुपपत्ति-रपीति याव इति माहुः । यथा च पदार्थतावच्छेदकपुरस्कारेणैव ज्ञानजनकत्वनियमाभावस्तथान्यक्तमाकर इति दिक् ॥ ४९ ॥

नन्वनादिना शब्दादिविषयभोगसंस्कारेणातिबलीयसा-
ऽभिहता समाधिप्रज्ञा न स्थितिं लभेत इत्यत्र आह—

तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी ॥ ५० ॥

निर्विचारसमाधिप्रज्ञाजन्यः संस्कारो व्युत्थानसंस्कारस्य प्रतिबन्धी बाधक इत्यर्थः । कथमेतदिति चेत् । प्रज्ञासंस्कारस्य तत्त्वसंस्पर्शित्वादिति ध्येयम् ॥ ५० ॥

ननु संप्रज्ञातसंस्कारप्रबलं चित्तं तत्प्रज्ञापरम्परामेव जनयेत् । तथाच कथं निर्वीजसमाधिं कुर्यात् तत्राह—

तस्यापि निरोधे सर्ववृत्तिनिरोधान्निर्वीजःसमाधिः ॥ ५१ ॥

इति समाधिपादः समाप्तः ॥ १ ॥

पुरुषरूपात्यनन्तरं परवैराग्यसंस्कारप्रचयेन तस्य सम्प्रज्ञा-
तसमाधिप्रज्ञासंस्कारस्य, अपिशब्दात् प्रज्ञायाश्च निरोधे सति

सर्वस्य प्रज्ञातज्जसंस्कारप्रवाहस्य निरोधाद्वसिताधिकारत्वेन
चित्तस्य कृत्याभावान्निमित्तापाये नैमित्तिकापाय इति न्यायेन
निर्वोजः समाधिर्भवति ॥ ५१ ॥

इति समाधिपादटीकायां पातञ्जले सांख्यप्रवचने योगशास्त्रे
समाधिपादः प्रथमः समाप्तः ॥ १ ॥

द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

इतः परं वृत्तिनिरोधसाधनीभूताभ्यासवैराग्यसाधनीभूते-
चित्तशुद्धिरिति तत्र हेतुमादौ क्रियायोगमाह—

तपस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ॥ १ ॥

तपो ब्रह्मचर्यशुद्धसेवादि । स्वाध्यायः प्रणवादिपवित्राणां
जपः, मोक्षशास्त्राध्ययनं वा फलाभिसन्धिमन्तरा क्रियमाणानां
परमेश्वरे समर्पणमीश्वरप्रणिधानम् । तानि क्रियारूपो योगः,
योगसाधनत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

क्रियायोगस्य फलमाह—

समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च ॥ २ ॥

समाधेरुत्पादनं भावनं तदर्थः फलं यस्य स तथोक्तः ।
एवं क्लेशेषु सत्सु समाधिर्न सिद्ध्यति । तस्मात् क्रियायोगक्लेशो-
स्तनूकृत्य समाधिं भावयति । तनूकरणं क्लेशानां सदोद्भवतायाः
कादाचित्कत्वसम्पादनम् । तथाच लब्धावसरः समाधिर्विवेक-
ज्ञानमुत्पाद्य सवासनमिध्याज्ञानं नाशयति ॥ २ ॥

अथ के ते क्लेशाः कियन्तो वेत्यत आह—

अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः ॥ ३ ॥

अविद्येत्यादि स्पष्टम् ॥ ३ ॥

चतुर्णामविद्याकार्यत्वेनाविद्यात्मकत्वमाह—

अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् ॥ ४ ॥

उत्तरेषामस्मितादीनामविद्या क्षेत्रं प्रसवभूमिः । तेषामवान्तर-
भेदमाह ॥ प्रसुप्तेति ॥ प्रसुप्तास्तनवो विच्छिन्ना उदाराश्च ।
तत्र विदेहप्रकृतिलयानां योगिनां क्लेशाः प्रसुप्ताः । तत्त्वज्ञाना-
भावेन शक्तिरूपेणावस्थानात् । ते च पुनरुद्भवन्ति ॥ क्रिया-

योगिनां तनवः । विषयसङ्गिनामुच्छिन्ना उदाराश्च भवन्ति । यथा
कस्यचिद् यत्र रागस्तत्र क्रोधो विच्छिन्नो, राग उदारश्चेति
द्रष्टव्यम् । उक्तं च—

प्रसृप्तास्तत्त्वलीनानां तन्ववस्थाश्च योगिनाम् ।

विच्छिन्नोदाररूपाश्च क्लेशा विषयसङ्गिनाम्, इति ॥ ४ ॥

तत्राविधारूपमाह—

आनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्म-

ख्यातिरत्रिधा ॥ ५ ॥

अतस्मिंस्तद्वृद्धिरित्यर्थः ॥ ५ ॥

दृग्दर्शनशक्त्योरेकतेत्रास्मिता ॥ ६ ॥

दृग्दर्शने दृक्पुरुषः । दृश्यत इति दर्शनं प्रधानम् ।
शक्तिशब्दो योग्यतार्थकः । भोक्तृयोग्यत्वयोरत्यन्तविभक्तयो-
र्दृग्दृश्ययोराविद्याकृतैकता तादात्म्यम् । इवशब्दस्त्वहमस्मीति-
प्रतीतिकृतत्वं तादात्म्यस्य ज्ञापयति । साऽस्मितेत्यर्थः ॥ ६ ॥

अस्मितायाः कार्यं रागं दर्शयति—

सुखानुशयी रागः ॥ ७ ॥

सुखानुभवे सति स्मृत्या सुखान्तरे तत्साधने वा या वृष्णा
सा रागः । सुखमनुशेते विषयीकरोतीति सुखानुशयीत्यर्थः ॥ ७ ॥

दुःखानुशयी द्वेषः ॥ ८ ॥

एवं दुःखतत्साधनयोर्यः क्रोधः स द्वेष इत्यर्थः ॥ ८ ॥

स्वरसवाही विदुषोऽपि तथारूढोऽभिनिवेशः ॥ ९ ॥

विदुषो मूर्खस्य वा यो भरणग्रासः सोऽभिनिवेशः । सदा
भूयासमिति मूर्खस्येव पण्डितस्यापि दृश्यते यतोऽतः स्वरसवाही ।

स कृपेरपि जातमात्रस्य प्रत्यक्षानुमानागमैरसम्भावितो मरण-
शास उच्छेददृष्ट्यात्मकः पूर्वजन्मानुभूतं मरणदुःखमनुमापयती-
त्यर्थः ॥ ९ ॥

अत्र पञ्चप्रकाराः क्लेशा द्विधा भवन्ति । सूक्ष्माः स्थूलाश्च ।
विवेकज्ञानदग्धाः संस्काररूपाः सूक्ष्माः । क्रियायोगेन तनूकृताः
स्थूलाः । तत्र सूक्ष्माणां हानोपायमाह—

ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ॥ १० ॥

चित्तस्य कृतकृत्यस्यास्मितायां स्वप्रकृतौ लयः प्रतिप्रसवः ।
तेन हेयाः सूक्ष्मास्ते क्लेशाः । धर्मिनाशादेव तद्धर्माणां संस्कारा-
णां नाश इत्यर्थः ॥ १० ॥

स्थूलानां हानोपायमाह—

ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ॥ ११ ॥

याः क्रियायोगेन विरलाः क्लेशादिवृत्तयः स्थूलास्ताः पुरुष-
ध्यानेनैव हातव्या इत्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु तेषां कथं क्लेशत्वमित्याशङ्क्य कर्मतत्फलमूलत्वेन बन्ध-
कत्वात् तेषां क्लेशत्वमित्याह—

क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः ॥ १२ ॥

आशेत इत्याशयः । कर्मणां धर्माधर्मरूपसंस्कारः । क्लेशाः
कामादयो मूलमस्येति क्लेशमूलः । स च द्विविधः । दृष्टजन्म-
वेदनीयोऽदृष्टजन्मवेदनीयश्चेति द्वेयम् ॥ १२ ॥

अयं कर्माशयः क्षीणक्लेशानां नास्तीति विशेषमाह—

सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥ १३ ॥

क्लेशरूपमूले सत्येव कर्मणो विपाकः फलं भवति । स च
विपाकस्त्रिविधः । जातिर्जन्म, देवत्वादिर्वा आयुश्चिरकालं देह-

माणयोर्योगः । इन्द्रियविषयानुभवो भोगो मुख्यो, जात्यायुषी
तच्छेष इति भावः ॥ १३ ॥

अधुना जात्यादीनां हेयत्वार्थं फलमाह—

ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् ॥ १४ ॥

ते जन्मायुर्भोगाः पुण्यहेतुकाः सुखफलाः । अपुण्यं पार्ष,
तद्धेतुका दुःखफलाः । अत्र भोगो विषयानुभवः ॥ १४ ॥

ननु ते दुःखफला हेया भवन्तु । सुखफलास्तु कथं हेया
इत्यत आह—

परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च

दुःखमेव सर्वं विवेकिनः ॥ १५ ॥

परिणामो भावी तापो वर्तमानः, संस्कारो भूतः । एता-
न्येव दुःखानि तैरिति विग्रहः । तथाहि । विषयसुखात् कामा-
ऽनलो वर्द्धते । वृद्धौ सत्यां काम्यालामे दुःखमवश्यं भावीति
सुखमपि निश्चितं दुःखमेव । परिणामतापसंस्कारैर्योगाद् गुणवृत्ति-
विरोधाच्च । गुणाश्चिन्तात्मना परिणामतामापन्नानि सत्त्वरज-
स्तमासि । तेषां वृत्तयः सुखदुःखमोहाः । तासां विरोधः पर-
स्परमभिभाव्याभिभावकत्वम् । तस्मादित्यर्थः । तथाच भोग-
स्मृतिसंस्कारपरम्परया दुःखधारा विवेकिनोऽक्षिकल्पस्यैव, ननु
कामिनामिति विवेकिभिः सुखफला हेया इति सिद्धम् ॥ १५ ॥

इदानीं शास्त्रे हेयं हेतुमोक्षस्तद्धेतुरिति चतुष्टयं व्युत्पादयितुं
विशिष्य हेयं दर्शयति—

हेयं दुःखमनागतम् ॥ १६ ॥

अतीतस्य गतत्वाद् वर्तमानस्य भोगेनैव क्षयादनागतमेव
हेयमित्यर्थः ॥ १६ ॥

हेयहेतुमाह—

दृग्दृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ॥ १७ ॥

दृक् पुरुषः, दृश्यं बुद्धितत्त्वम् । तयोः संयोगोऽभेदभ्रान्ति-
रूपोऽविद्याकल्पितो हेयस्य दुःखस्य हेतुरित्यर्थः ॥ १७ ॥

दृश्यं प्रपञ्चयति—

प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं

भोगापवर्गार्थं दृश्यम् ॥ १८ ॥

प्रकाशशीलं सत्त्वं, क्रियाशीलं रजः । स्थितिः प्रकाशक्रिय-
योः प्रतिबन्धस्तच्छीलं तमः । तदिदं गुणत्रयं स्वस्वकार्ये मियः-
सहायमविवेकिभोग्यं त्याज्यं परस्पराश्रयं परस्पराभिभावकं
स्वतः परस्पराऽविभागदुर्ज्ञानभेदं प्रधानशब्दवाच्यं भूतेन्द्रिया-
ऽऽत्मकम् । भूतानि स्थूलसूक्ष्माणि इन्द्रियाणि ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि
एवं मनोबुद्ध्यहङ्काराणि त्रिष्यन्तःकरणान्यात्माभिन्नः परिणामो
यस्य तद्भोगोऽपवर्गार्थं भोगमोक्षप्रयोजनकं दृश्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥

एतेषां गुणानां परिणामं विभज्य दर्शयति—

विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपत्राणि ॥ १९ ॥

विशेष्यन्त इति विशेषा व्यावृत्ताः षोडशविकाराः । पञ्च
भूतानि दशेन्द्रियाणि एकादशं मनश्चेत्येते षोडश विकारा एव,
न तत्त्वान्तरप्रकृतयः । एतेषां विकाराणां प्रकृतयो बुद्धेर्विकृतयः
षडविशेषाः पञ्चतन्मात्राहङ्काराः । लिङ्गमात्रं महत्तत्त्वम् । अलिङ्गं
गुणानां साम्यावस्थास्वरूपम् । एतानि चत्वारि गुणानां पत्राणि
परिणामाः । गुणत्वं चेतनं प्रति मन्तव्यम् ॥ १९ ॥

एवं दृश्यं निरूप्य द्रष्टारं निरूपयति—

द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः ॥ २० ॥

द्रष्टा पुरुषो दृशिमात्रश्चिन्मात्रो, न ज्ञानादिधर्मकः । अतः शुद्धोऽपरिणाम्यपि प्रत्ययं बुद्धिदृष्टिमनुसृत्य पश्यतीति प्रत्यया-
ऽनुपश्यः । स्वस्य बुद्ध्याविवेकाद् दृष्टिभिरेकीभूतः शब्दादीन् पश्यतीत्यर्थः ॥ २० ॥

तयोः शेषशेषित्वमाह—

तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा ॥ २१ ॥

दृश्यस्य भोग्यस्य स्वरूपं द्रष्टर्यमेव, न स्वार्थम् अचेतनत्वा-
दित्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु द्रष्टुः प्रयोजने सिद्धे सति कृत्याभावाद् दृश्यं प्रधानं
निर्व्यापारं स्यात् । तथाच्चेदानीं संसारो नोपलभ्येतेत्यत आह—
कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् ॥ २२ ॥

प्रधानमेकं पुरुषास्त्वनन्ता इति स्थितिः । अजामेकामिति
श्रुतेः । तत्र प्रधानं यं पुरुषं प्रति भोगापवर्गौ कृतवत् स कृता-
ऽर्थः । स्वामित्वात् । यथा भृत्येन कृतजयेन स्वामी कृतजय इत्यु-
च्यते तद्वत् । कृतार्थं कमपि पुरुषं प्रति नष्टमदर्शनं गतमपि तद्
दृश्यमनष्टम् । पुरुषान्तरसाधारणत्वात् । एतदुक्तं भवति ।
प्रधानस्य कृतार्थं प्रति न प्रवृत्तिरनागतावस्थस्यैव पुरुषार्थस्य
प्रवृत्तिहेतुत्वात् । अकृतार्थं प्रति महदाद्याकारेण प्रवृत्तिस्तु घटत
एव । तथाचैकमुक्तौ न सर्वश्रुक्तिमसद्गः ॥ २२ ॥

दृश्यद्रष्टारौ व्याख्याय हेयहेतुं संयोगं निरूपयति—

स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः ॥ २३ ॥

स्वं दृश्यं, तस्य शक्तिर्जडत्वेन दृश्यत्वयोग्यता । स्वामी
पुरुषस्तस्य शक्तिश्चेतनत्वेन साक्षित्वयोग्यता स्वरूपात्मिकैव ।

तयोः स्वस्वामिस्वरूपयोर्विविधशब्दाद्याकारदृश्यबुद्धिस्वरूपोप-
लब्धिर्भोगः । स्वामिस्वरूपस्योपलब्धिरपवर्गः । तद्धेतुः संयोगो
भोक्तृभोग्यभावः स्वस्वामिभावाख्यापरपर्यायः । स च संयोगः
कार्येणैव ज्ञेयः । कार्ये च तत्स्वरूपोपलब्धिरेव ॥ २३ ॥

स्वरूपस्य स्वरूपं कार्यं चोक्तत्वाकारणमाह—

तस्य हेतुरविद्या ॥ २४ ॥

भ्रान्तिवासनासंयोगस्य कारणमित्यर्थः । अहमिति दृग्दृश्य-
योरभेदभ्रान्तिः । तद्वासनावासितं चित्तं प्रलये लीनं प्रधान-
भावमुपगतं सर्गकाले पुरुषं प्रति सत्त्वेनैव जायते । तेनैव सं-
योगेनाऽविवेकिनो बन्धो विवेकिनो मोक्षश्च भवति ॥ २४ ॥

एवं हेयं तद्धेतुं चोपपाद्य हेयस्य हानं मोक्षं व्युत्पादयति—
तदभावात् संयोगाभावाद् हानं तद् दृशः कैवल्यम् ॥ २५ ॥

तस्या अविद्याया अभावाद्विद्यया नाशात्तत्कार्यस्य संयोग-
स्य दुःखस्य हेयस्य हेतोरभावो विनाशो हानं यच्चदेव दृशेर्नित्य-
मुक्तस्य कैवल्यमित्यर्थः ॥ २५ ॥

मोक्षमुक्त्वा तद्धेतुमाह—

त्रिवेकरूपातिरविष्टुवा हानोपायः ॥ २६ ॥

दृग्दृश्ययोर्भेदो विवेकः । तस्य ज्ञानं रूपातिः । विष्टुवो
मिथ्याज्ञानम् । प्रथमतो सत्त्वागमात् सामान्यतो विवेकरूपातिरु-
देति सा नाविद्यां नाशयति परोक्षत्वात् । यदा तु ध्यानप्रकर्षजा
चित्प्रतिबिम्बवती साक्षात्काररूपा सवासनामिथ्याज्ञानं नाशयती-
त्यविष्टुवा सती हानस्य दुःखस्य आत्यन्तिकस्योपायभूते-
त्यर्थः ॥ २६ ॥

स्थिरविवेकख्यातेर्जीवन्मुक्तस्य ज्ञानवैभवमाह—

तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा ॥ २७ ॥

प्रकृष्टोऽन्तोऽवसानं फलत्वेन यासां ताः प्रान्ताश्चरमा इति यावत् । प्रान्ता भूमयो यस्याः सा प्रान्तभूमिः । तस्य विदुषः सप्तप्रकारा प्रज्ञाऽवस्था चरमा भवति । ज्ञातव्यमखिलं ज्ञातम् इति या सैका सर्वजिज्ञासानिवर्त्तकत्वात् प्रान्ता । न हीयमज्ञस्य संभवति । तच्चदालम्बनसमाधीनां प्रधानान्त-प्रज्ञायां स्थिरायामप्यात्मजिज्ञासायाः सत्त्वेन तत्प्रज्ञाया अचरम-त्वात् । एवमग्निमावस्थानां प्रान्तत्वं मन्तव्यम् । हातव्याः सर्वे बन्धहेतवो हताः, न किञ्चिन्मम हेयमस्तीति द्वितीया । कैवल्य-प्राप्त्या प्राप्तव्यमखिलं प्राप्तमिति तृतीया । विवेकज्ञानसंपादनेन अखिलं कृतं, न किञ्चित् कर्तव्यमस्तीति चतुर्थी । एताश्चतस्रः कार्यविमुक्तिसंज्ञाः । चित्तविमुक्तिसंज्ञास्तु तिस्रः । यथा कृतार्थं बुद्धिसत्त्वमित्येका । बुद्ध्यादिरूपा गुणा अपि गिरिशिखरव्युता इव प्रावाणो निरवस्थानाः स्वकारणे प्रलयाभिमुखः सम्प्रा-न्तेनात्यन्तिकमस्तं गच्छन्ति । तेषां नास्ति पुनः प्ररोहः प्रयोजना-भावादिति द्वितीया । तथाऽहङ्गुणातीतः स्वरूपमात्रावस्थित-धिदेकरस इति तृतीया प्रज्ञावस्था इत्यर्थः ॥ २७ ॥

एवंजिज्ञासाजिज्ञासाप्रेप्साचिकीर्षाशोकभयविकल्पान्तफलाः सप्त प्रज्ञाभूमयः प्रान्ताः प्रतिपाद्य सम्प्रति प्रज्ञासाधनान्याह—

योगाङ्गानामनुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिरा-

विवेकख्यातेः ॥ २८ ॥

योगाङ्गानां योगस्य चानुष्ठानादशुद्धेः क्लेशादिरूपायाः क्षये जायमाने ज्ञानस्य दीप्तिर्विशुद्धिः अविष्टव आविवेकख्यातर्भव-

तौत्यर्थः । साङ्गयोगानुष्ठानस्य शुद्धिद्वारा मज्ञासाधनत्वमिति भावः ॥ २८ ॥

कानि योगाद्वानीत्यत आह—

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यान-

समाधयोऽष्टावङ्गानि ॥ २९ ॥

स्पष्टम् ॥ २९ ॥

अहिंसासत्यास्तोयग्रहचर्याऽपरिग्रहा यमाः ॥ ३० ॥

अन्यानपेक्षत्वेन सफलत्वाद्यमा आदावुच्यन्ते । पश्चाद् यमसापेक्षा नियमाः । एतदुभयाधीनशुद्ध्यपेक्षा आसनादय उत्तरोत्तरहेतवः पश्चादुच्यन्ते । अपरिग्रहो देहयात्रातिरिक्तभोग-साधनास्वीकारः ॥ ३० ॥

एतेषां योमिभिरुपादेयविशेषमाह—

जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा

महान्नतम् ॥ ३१ ॥

जातिर्ब्राह्मणत्वादिः । देशस्तीर्थादिः । कालो नियतश्चतुर्दश्यादिः । अनियतो ब्राह्मणभोजनाद्यवसरः समयः । तत्र सदा ब्राह्मणादिकं न हनिष्यामीत्यहिंसा जात्या परिच्छिन्ना, मयोगे चतुर्दश्यादौ वा न हनिष्यामीतिदेशकालाभ्यामवच्छिन्ना । देवब्राह्मणाद्यर्थातिरेकेण न हनिष्यामीति समयवच्छिन्ना । एतैश्चतुर्भिरनवच्छिन्ना अहिंसा सार्वभौमा महान्नतम् इत्युच्यत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

नियमानाह—

शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ॥ ३२ ॥
स्पष्टम् ॥ ३२ ॥

वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३३ ॥

एतेषां यमनियमानां वितर्कैर्हिंसादिविकल्पैर्हनिष्याम्यनृतं
वक्ष्यामि परस्वमादास्य इत्यादिभिर्बाधने प्राप्ते सति यमादि-
परो ब्राह्मणः प्रतिपक्षभावनं कुर्यादित्यर्थः । तद्भावनं च पूर्वोक्त-
धर्मास्त्यक्त्वाऽहं बान्ताशी कुक्कुरतुल्य इत्याकारो वितर्कः ।
उक्तं च—

शय्याऽऽसनस्थोऽपि पथि ब्रजन् वा

स्वस्थः परिक्षीणवितर्कजालः ।

संसारबीजक्षयमीक्षमाणः

स्यान्नित्यमुक्तोऽमृतभोगभोगी, इति ॥ ॥ ३३ ॥

प्रतिपक्षभावनात्मकान् वितर्कान् दर्शयति—

वितर्का हिंसादयःकृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोह-
पूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला

इति प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३४ ॥

अत्र प्रतिपक्षभावनं लक्ष्यनिर्देशः । वितर्का इति लक्षणानि-
र्देशः । वितर्करूपमाह ॥ हिंसादय इति ॥ तत्र हिंसा तावत् कृत-
कारितानुमोदितभेदेन त्रिधा । तत्राप्येकैका पुनस्त्रिविधेत्याह,
क्रोधलोभमोहपूर्वकेत्यनेन ॥ तत्र लोभो मांसचर्मादिः । क्रोधो-
ऽनेनापकृतमित्यादिः । मोहो नाधर्मो भविष्यतीत्यादिरूपेणेत्य-
र्थः । तेऽपि पुनः प्रत्येकं त्रिविधाः, मृदुमध्याधिमात्रा इति ।
तेषु प्रतिपक्षभावनमाह ॥ दुःखाज्ञानानन्तफला इति ॥ तत्र शरीरा-
ऽर्थे या हिंसा सा लोभपूर्विका । एवं क्रोधमोहावपि शरीराभि-
मानमुद्दिश्यैवेत्यवगन्तव्यम् । साऽपि, कृता कारिता अनु-
मोदिता चैव प्रत्येकं त्रिधा संपद्यते । ते पुनः प्रत्येकं मृदु-

मध्याधिमात्रा इति सप्तविंशतिभेदा भवन्ति । मृदुमध्याधिमात्रा अपि पुनस्त्रेधा भवन्ति ॥ मृदुमृदुः । मध्यमृदुः । तीव्रमृदुः । तथा मृदुमध्यो, मध्यमध्यस्तीव्रमध्यः । तथा मृदुतीव्रो मध्यतीव्रोऽधिमात्रतीव्र इति । एवमेकाशीतिभेदा हिंसा भवति ॥ सा पुनर्नियमविकल्पसमुच्चयभेदादसंख्येया । प्राणभृद्देहस्यापि अपरिसंख्येयत्वात् । एवमनृतादिष्वपि योज्यम् । ते खल्वमी वितर्का दुःखाऽज्ञानानन्तफलाः । तथाहि हिंसकस्तावत् प्रथमं बध्यस्य जीवविज्ञेयस्य वीर्यमपाकरोति । ततश्च शस्त्रादिनिपातेनात्यन्तं दुःखयति । ततो जीवितादपि योचयति । ततः परस्य वीर्यादिनाज्ञादस्य हिंसकस्यापि कालान्तरे चेतनाचेतनं सर्वं क्षीणवीर्यं भवति । ततो दुःखोत्पातः । ततो मरणानन्तरं महानरकं तिर्यक्प्रेतादियोनिषु दुःखमनुभवतीति प्रतिपक्षभावनमिति सङ्क्षेपः ॥ ३४ ॥

एवमहिंसापरस्य योगिनस्तत्कृतैश्वर्यमूचिकाः सिद्धीः क्रमेण आह—

अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः ॥ ३५ ॥

उक्तवितर्केण अहिंसास्थैर्ये तत्संनिधौ वैरत्यागः परस्परं प्राणिनां भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ॥ ३६ ॥

सत्यभाषणरूपधर्मप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वं, कण्ठः ताल्वादिरूपक्रियायाः फलस्यामोघवचसः । धार्मिको भूया इत्युक्ते भवति धार्मिकः । यागादिधर्ममनुष्ठायापि स्वर्गं प्राप्नुहीत्युक्ते स्वर्गं प्राप्नोतीत्यादिवाक् सत्या भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् ॥ ३७ ॥

सर्वदिग्गतानि सर्वोत्कृष्टानि रत्नादीन्यस्योपस्थितानि
भवन्ति ॥ ३७ ॥

ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः ॥ ३८ ॥

सिद्धौ सत्यां निरतिशयं सामर्थ्यं भवति । वीर्यनिरोधो
हि ब्रह्मचर्यम् ॥ ३८ ॥

अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथन्तासम्बोधः ॥ ३९ ॥

अपरिग्रहस्थैर्ये सति जन्मकथन्ता सम्बोधः । अतीतभावि-
जन्मनां कथन्ता कथमहमासं पूर्वं, किंस्विदिदं जन्म, कथंस्वि-
दिदं, के वा भविष्यामः, कथं वा भविष्यामइत्येवम्यकारेणात्म-
स्वरूपसंसारस्वरूपवैराग्यपूर्वकदृढतराजिज्ञासा भवति ॥ ३९ ॥

उक्ता यमसिद्धयः । अधुना नियमसिद्धय उच्यन्ते—

शौचात् स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः ॥ ४० ॥

शौचस्वभावस्य पुरुषस्य तदभावे कायाशुद्धिं पश्यतो
जुगुप्सा। अशुचिस्वभावे काये नाहङ्कारः कर्त्तव्य इति शौचपर-
स्य मम कायशुद्ध्यभावात्, किमु प्रमत्तकायशुद्धिविचारेणेति
परकीयशरीरासंसर्गो भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

इदानीमन्तःशुद्धिमाह—

सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शन-

योग्यत्वानि च ॥ ४१ ॥

शौचादित्यनुवर्त्तते । भवन्तीति शेषः । शुचेः सत्त्वशुद्धिः,
ततः सौमनस्यं, तत ऐकाग्र्यं, तत इन्द्रियजयः, ततश्चात्मदर्शन-
योग्यत्वं शुद्धिसत्त्वस्य भवतीत्येतच्चौचस्यैर्यादु अधिगम्यत इत्य-
र्थः ॥ ४१ ॥

सन्तोषादनुत्तमः सुखलामः ॥ ४२ ॥

तृष्णाक्षयसिद्धौ अस्य निष्कामस्य निरातिशयसुखानुभवो
भवतीत्यर्थः ॥

यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत् सुखम् ।

तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम्, इति भारतो-
क्तेः ॥ ४२ ॥

कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः ॥ ४३ ॥

तपसः स्वधर्मकृच्छ्राद्यनुष्ठानेन क्लेशरूपपापक्षयात् काय-
स्याणिमादिसिद्धिरिन्द्रियाणां सूक्ष्मार्थग्राह्यत्वं चेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः ॥ ४४ ॥

इष्टमन्त्रादिजपात् स्वेष्टदेवतायाः संप्रयोगः संभाषणानुग्रहा-
दिः सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ॥ ४५ ॥

समाधिसिद्धिरीश्वरार्पितसर्वभावस्य भवतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

एवं नियमसिद्धीः प्रदर्श्य आसनसिद्धिप्रदर्शनार्थमासन-
स्वरूपमाह—

स्थिरसुखमासनम् ॥ ४६ ॥

निश्चितं सुखावहं च यत्तदासनमित्यर्थः । आस्यतेऽनेनेति
आसनं द्विविधं बाह्यशारीरभेदेन । बाह्यं चैलाजिनकुशोत्तरम् ।
शारीरं पद्मस्वस्तिकाद्यनेकविधम् ॥ ४६ ॥

स्थैर्यासनोपायमाह—

प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम् ॥ ४७ ॥

स्वाभाविकः प्रयत्नश्चलत्वादासनविधातकः । तस्योपरमेण
आसनं सिद्ध्यति । अनन्ते नागनायके चित्तस्य समापत्तिः चेत्तदा

अभिमानाभावेनासनदुःखास्कृत्या आसनं सिद्ध्यति ॥ ४७ ॥

तत्सिद्धिलिङ्गमाह—

ततो द्वन्द्वानभिघातः ॥ ४८ ॥

आसनजयाच्छीतोष्णादिभिरताडनं भवति ॥ ४८ ॥

सम्प्रत्यासनसाध्यं प्राणायाममाह—

तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः

प्राणायामः ॥ ४९ ॥

आसनस्यैवं सति बाह्यकोष्ठवाय्वोरन्तर्बहिर्गतिविच्छेदः
प्राणायाम इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

सामान्यलक्षणश्रुत्वा लक्ष्यं प्राणायामं विभजते—

स तु बाह्याभ्यन्तरस्तम्भंवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः

परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः ॥ ५० ॥

प्राणायामश्चतुर्विधः । बाह्यवृत्तिराभ्यन्तरवृत्तिस्तम्भवृत्ति-
स्तुरीयकेति । तत्र कोष्ठस्य वायो रेचनेन बहिर्गतस्य बहिरेव
विधारणं बाह्यवृत्तिः । स च रेचको बाह्यवायोः पूरकेणान्तर्गत-
स्यान्तरधारणम् आभ्यन्तरवृत्तिः । स च पूरकः । रेचकपूरक-
प्रयत्नं विना प्राणस्य केवलविधारकप्रयत्नेन गतिविच्छेदः
स्तम्भवृत्तिः । स च कुम्भकः । त्रिविधोऽयं प्राणायामो देशकाल-
संख्यादिभिर्दीर्घसूक्ष्मश्चेति परिदृष्टः ॥ ५० ॥

तुरीयं प्राणायामं दर्शयति—

बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः ॥ ५१ ॥

चक्रो वायो देशो विषयः, आभ्यन्तरविषयो हृदयादिः ।
तयोराक्षेपः सूक्ष्मदृष्ट्या पर्यालोचनं यस्य पूर्वकालेऽस्ति स

चतुर्थस्तम्भवृत्तिः । तस्यापि दीर्घसूक्ष्मत्वं पूर्ववत् । न चाऽस्य
कुम्भकान्तर्भावः शङ्कनीयः ॥ ५१ ॥

सम्प्रति प्राणायामस्य योगान्तत्वे द्वारभूतफलमाह—

ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ॥ ५२ ॥

धारणासु च योग्यता मनसः ॥ ५३ ॥

प्राणायामाभ्यासाद्बुद्धिसत्त्वस्य पिधानं क्लेशपापरूपं क्षीयते
तदुक्तं मनुना— प्राणायामाद्देहोपानिति ॥ ५२ ॥

किञ्च, धारणासु चेति ॥ प्राणायामादावरणक्षये सति
मनसः सूक्ष्मलक्ष्यधारणासु च योग्यता भवतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

उक्तयमादिभिः संस्कृतचित्तस्य प्रत्याहारो भवतीति मत्वा
लक्षयति—

स्वविषयासम्प्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार

इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥ ५४ ॥

शुद्धचित्तस्य स्वरूपानुकारे विषयैरसम्प्रयोगे सति सः ।
वैराग्याद् विषयेभ्यो वियुज्य तत्त्वाभिमुख्ये सतीति यावत् ।
इन्द्रियाणां यश्चित्तस्य स्वरूपानुकारो विषयत्यागेन तत्त्वाभिमुख्य-
रूपः । इवशब्दश्चित्तवत्तत्त्वाभिमुख्यामिन्द्रियाणां तदानीं नास्तीति
ज्ञापनार्थः ॥ ५४ ॥

प्रत्याहारस्य योगद्वारभूतफलमाह—

ततः परमा वशतेन्द्रियाणाम् ॥ ५५ ॥

इति द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

ततः परेति स्पष्टम् ॥ ५५ ॥

इति पातञ्जले सारूप्यप्रवचने योगशास्त्रे साधननिर्देशो

द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

उक्तानि पञ्चवहिरङ्गानि । अथेदानीमन्तरङ्गसाधनभूता
धारणां लक्षयति—

देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ॥ १ ॥

नाभिचक्रहृदयनासाग्रादौ देशे बाह्ये वा विषयविशेषे सम्प्र
ज्ञातयोगासिद्धये चित्तस्य बन्धः स्थिरीकरणं धारणेत्यर्थः ॥१॥

धारणासुध्यं ध्यानं लक्षयति—

तत्र प्रत्ययैकतानिता ध्यानम् ॥ २ ॥

यत्र धारणाविजातीयवृत्तिपरिहारे यत्रापेक्षा भवति तत्रैव
या प्रत्ययानां वृत्तीनामेकतानिता यत्रमनपेक्ष्यैकविषयता तद्
ध्यानमित्यर्थः ॥ २ ॥

समाधिं लक्षयति—

तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ॥ ३ ॥

तदेव स्वस्थचित्तवृत्तिप्रवाहरूपं ध्यानमेवार्थमात्रस्वरूपेण
निर्भासमानं समाधिः । मात्रचोऽर्थमाह ॥ स्वरूपशून्यमिवेति ॥
ध्यानस्वरूपज्ञानस्वरूपशून्यम् । इवशब्देन ध्यानस्य सत्तां
द्योतयति । यथा स्वच्छमणिः कुसुमरूपेणैव, न स्वरूपेण तद्वादि-
त्यर्थः ॥ विजातीयप्रत्ययरहिता धारणा, अविच्छिन्नं तु ध्यानं
ध्यानध्यातृध्येयमूर्तिमध्ये ध्येयमात्रस्फूर्तिमान् समाधिः । स एव
ध्येयस्फूर्तिशून्योऽसम्प्रज्ञात इति भेदः ॥ ३ ॥

एतत्त्रितयस्य व्यवहारलाभवफलां संयमसंज्ञामाह—

त्रयमेकत्र संयमः ॥ ४ ॥

स्पष्टम् ॥ ४ ॥

संयमस्य फलमाह—

तज्जयात् प्रज्ञालोकः ॥ ५ ॥

तस्य संयमस्य जयात् स्थैर्यात् प्रज्ञायाः समाधिजायाः
आलोको नैर्मल्यं भवति । भ्रान्तिसंशयादिमलशून्या ध्येयतत्त्व-
स्फूर्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

क पुनः संयमस्येदं फलमित्याशङ्काह—

तस्य भूमिषु विनियोगः ॥ ६ ॥

तस्य संयमस्य भूमिषु सवितर्कादिभेदेन सम्प्रज्ञातयोगा-
वस्थाभूमिषु विनियोगः पूर्वं पूर्वं जित्वा उत्तरोत्तरमाप्तये योग
एवावश्यकः । तदुक्तं—

योगेन योगो ज्ञातव्यो योगो योगात् प्रवर्धते ।

योऽप्रमत्तस्तु योगेन स योगे रमते चिरम् ॥ ६ ॥

ननु योगाङ्गानां मध्येऽङ्गपञ्चकं पूर्वपादे निरूपितं, त्रय-
मत्र कथमित्याशङ्काह—

त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः ॥ ७ ॥

पञ्चभ्यो यमादिभ्यः समाधौ चित्तादिमलरूपप्रतिबन्धक-
निवर्तकेभ्योऽत एव बहिरङ्गभूतेभ्यो धारणादित्रयमन्तरङ्गम् ।
अङ्गिसमानविषयतया साक्षात्स्वरूपोपकारत्वात् । अत एव तत्तद्-
भूमिषु विनियोगार्थमत्र निरूपितमित्यर्थः ॥ ७ ॥

तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य ॥ ८ ॥

त्रयमप्यव्यवहितोक्तं निर्बीजस्य बहिरङ्गम् । अङ्गिनो निर्वि-
षयत्वात् । त्रयस्य सविषयत्वेन समानविषयत्वाभावात् । अतो
व्युत्थानरूपस्य त्रयस्य सम्प्रज्ञातपरिपाकप्रसादरूपपरवैराग्यद्वारा
सम्प्रज्ञातस्यापि निरोधान्निर्बीजो भवतीति पारम्पर्येणोपयोगा-
द् बहिरङ्गमिति भावः ॥ ८ ॥

संप्रति संयमभूतिं चतुष्कामस्तस्य लक्षणान् ८ ।
दर्शयति—

व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोध-
क्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः ॥ ९ ॥

व्युत्थानं संप्रज्ञातः । स निरुद्ध्यते येन तत् परं वै
निरोधः । तत्र यदा व्युत्थानाऽभिभवो निरोधप्रादुर्भावश्च भव-
तस्तदा निरोधसंस्कारस्यासंप्रज्ञातस्य क्षणेनावसरेण युक्तं नि-
भवति योगे च चञ्चलशीलस्याभिभूतप्रादुर्भूतयोः संस्का-
रयोगधर्मित्वेनान्वयः । स निरोधाख्यपरिणाम इत्यर्थः ॥ ९ ॥

सर्वात्मना व्युत्थानसंस्काराभिभवे सति ९ ।

तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात् ॥ १० ॥

तस्य व्युत्थानसंस्कारमलस्य चित्तस्य १० ।
परस्परामानवाहिता भवति निरोधसंस्कारप्रचयात् ॥ १० ॥

एवं निर्वीजावस्थापुक्त्वा संप्रज्ञातपरिणाममाह—

सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधि-

परिणामः ॥ ११ ॥

चित्तस्य सर्वार्थता नानार्थाकारत्वं विक्षिप्तत्वरूपो धर्मः ।
एकाग्रता वक्ष्यमाणो धर्मः । तयोर्मयाक्रमं क्षयोदयौ तिरोभाव-
प्रादुर्भावौ समाधिपरिणाम इत्यर्थः । तथाचाभ्यासेन विक्षेपे गते
एकाग्रतास्यैव समाधिरिति भावः ॥ ११ ॥

ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तैकाग्रता-

परिणामः ॥ १२ ॥

शान्तोऽतीतः, उदितो वर्तमानः । तावेकविषयत्वेन तुल्यौ

तौ प्रत्ययौ च तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्य नैरन्तर्येण वृत्तिद्वयमेक-
पयमेकाग्रतास्य परिणाम इत्यर्थः ॥ १२ ॥

मनःपरिणामेषु निरोधसमाध्येकाग्रतासु उक्तन्यायमन्यत्रा-
तिदिशति—

एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा
व्याख्याताः ॥ १३ ॥

एतेन मनःपरिणामव्याख्यानेन व्याख्याता भवन्त्यन्ये मनः-
परिणामाः। ते के इत्याशङ्क्यामाह। भूतेन्द्रियपुर्धर्मपरिणामो लक्षण-
परिणामोऽवस्थापरिणामश्चेति । धर्मपरिणामो यथा मृदः पिण्डरूप-
मोऽभिभवेन घटरूपः परिणामः प्रादुर्भवति । लक्षयति कार्यरूपं
मं व्यावर्तयतीति लक्षणम् । यथा घटस्य वर्तमानत्वादिलक्षणं
र्त्तमानत्वमतीतानागतेभ्यो व्यावर्तयतीति लक्षणम् । एवं लक्षण-
परिणामस्य तदवच्छिन्नस्य धर्मस्य वा अवस्थापरिणामो द्रष्ट-
व्यः । यथा वर्तमानस्य नवत्वपुराणत्वादयोऽवस्थापरिणामा
त्यादि स्वयमूहम् ॥ १३ ॥

यस्यार्थं त्रिविधः परिणामस्तं धर्मिणं दर्शयति—

शान्तोदिताव्यपदेशधर्मानुपाती धर्मी ॥ १४ ॥

शान्ता कृतव्यापारा अतीताः, उदिता जलाऽऽहरणादि-
व्यापाराविष्टा वर्तमानाः, अव्यपदेश्याः शक्तिरूपेण मृदादिषु
धर्मिषु स्थिता अनामतास्तान् धर्मान् योऽनुपपत्ति सोऽनुपाती धर्मी
पथा मृत्सुवर्णादिः ॥ १४ ॥

नन्वेकस्य धर्मिणः परिणामबहुत्वे को हेतुरित्यत आह—

क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः ॥ १५ ॥

मृदि चूर्णपिण्डयोः पिण्डघटयोः पौर्वापर्यरूपक्रमस्यान्यत्वं
दृश्यमानमेकस्या एव मृदः परिणामानां चूर्णादीनां धर्माणामन्य-
त्वे हेतुर्ज्ञापक इति धर्मादयो निरूपिताः ॥ १५ ॥

सम्प्रत्यापादपरिसमाप्तेः संयमस्य तत्तद्विषये वशीकारज्ञानाय
विभूतय उच्यन्ते—

परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम् ॥ १६ ॥

पूर्वोक्तधर्मादिपरिणामत्रयसंयमाद्योगिनोऽतीतानागतज्ञानं
भवति । प्रकाशप्रतिबन्धीभूतयो रजस्तमसोः संच्यमेन निवृत्ते-
रिति भावः ॥ १६ ॥

शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात् संकरस्तत्प्रविभाग-

संयमात् सर्वभूतरुतज्ञानम् ॥ १७ ॥

अस्य गोशब्दस्य गोशब्दप्रत्ययाभ्यासाऽभेदेन विकल्पिते
सङ्कीर्णोऽर्थे सङ्केतग्रहो बालस्येति व्यक्तमाकरे । तथा, गौरिति
शब्दो, गौरित्यर्थो, गौरिति प्रत्यय आबालपण्डितं शब्दार्थप्रत्यया-
नामितरेतराध्यासात् सङ्करः प्रसिद्धः । तेषां शास्त्रश्रुक्तिभ्यां
यो विभागः सिद्धः—वर्णव्यङ्ग्यं पदं पदव्यङ्ग्यं वाक्यमिति शब्द-
तत्त्वम्, अर्थो द्रव्यादिर्वाच्यो लक्ष्यश्चेत्यर्थतत्त्वं, शब्दजन्योऽर्थविषयो
श्रुतिस्थप्रत्यय इति ज्ञानतत्त्वं, तस्मिन् विभागे संयमात् सर्वशब्दादि
वशीकारसूचकं सर्वभूतानां पञ्चादीनां रुतज्ञानं भवति । इममर्थ-
मेते वदन्तीति संयमी जानातीत्यर्थः ॥ १७ ॥

संस्कारसाक्षात्करणात् पूर्वजातिज्ञानम् ॥ १८ ॥

अनुभवकेशजाः स्मृतिकेशहेतवः, कर्मजाः सुखदुःखहेतव
इति द्वयोरपि संस्काराः सन्ति चित्तधर्माः पूर्वजन्मपरम्परासञ्चि-
ताः । तेषु श्रुतेषु अनुमितेषु च संयमेन साक्षात्कृतेषु तद्धेतु-

त्वेन स्वीयपरकीयपूर्वजन्मपरम्परायाः साक्षात्कारो भवति ॥

अत्र भगवान् जैगीपव्यं उदाहरणम् । तत्र भगवान् आवध्यो जैगीपव्यं प्रति संस्कारसाक्षात्करणेन दशसु महासर्गेषु भव्यत्वा-
दनभिभूतबुद्धिसत्त्वेन त्वया नरकतिर्यग्गर्भसम्भवं दुःखं सं-
पश्यता देवमनुष्येषु पुनः पुनरुत्पद्यमानेन च सुखदुःखयोः किम-
ऽधिकमनुभूतम् । अत्र जैगीपव्यो दशस्वपि महासर्गेषु सुखदुःख-
योर्मध्ये दुःखमेवाधिकमनुभूतम् । तत् किं प्रधानवशित्वमनुत्तमं
सन्तोषसुखमपि दुःखपक्ष एव निक्षिप्तम् ? । कः सन्देहः ।
विषयसुखापेक्षयैवानुत्तमं, न तु कैवल्यापेक्षयेति । त्रिगुणात्मकस्य
प्रत्ययहेयत्वात् ॥

ननु यत्र संयमस्तस्य साक्षात्कार इति नियमात् कथं
संस्कारसाक्षात्कारसंयमात् पूर्वजन्मज्ञानमुत्पन्नमिति चेत् सत्यम् ।
सानुबन्धसंस्कारसंयमादनुबन्धत्वेन पूर्वजन्मनो ज्ञानमिति मन्त-
व्यम् ॥ १८ ॥

सिद्ध्यन्तरमाह—

प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥

परचित्तसंयमात् साक्षात्कारो भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

सिद्ध्यन्तरमाह—

कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशा-

ऽसम्प्रयोगेऽन्तर्धानम् ॥ २० ॥

कायस्य यद्रूपं चाक्षुषत्वप्रयोजकमस्ति तस्मिन् संयमात्तस्य
रूपस्य परचाक्षुर्ग्राह्यत्वानुकूलायाः शक्तेः स्तम्भे प्रतियन्धे जाते
सति परचाक्षुषज्ञानाऽविषयत्वेऽन्तर्धानं योगिदेहस्याचाक्षुषत्वं
यथाकामं सिद्ध्यतीत्यर्थः । एतेन स्वीयशब्दादिसंख्यमाच्छ्रोत्रा-

ऽग्राह्यत्वादिसिद्धिरुक्ता भवति ॥ २० ॥

विभूत्यन्तरमाह—

सोपक्रमं निरूपक्रमं च कर्म तत्संख्यमादपरान्त-
ज्ञानमरिष्टेभ्यो वा ॥ २१ ॥

पूर्वजन्मकृतमिदानीं स्थितं कर्म द्विविधं, सोपक्रमं निरूपक्रमं च । फलदानव्यापारयुक्तं सोपक्रमम् । कालान्तरे फलप्रदं निरूपक्रमम् । तत्र संयमेन साक्षात्कारात्तद्विषयस्यायुषोऽवसान-
मपरान्तशब्दितं ज्ञायते । परस्य प्रजापतेरपरान्तो महाप्रलयः ।
नराणान्तु मरणमपरान्तः । तस्य ज्ञानम् अस्मिन् देशकालादौ
मम देहवियोगसाक्षात्कारः । प्रसङ्गाद् अयोगिसाधारणमाह ॥
अरिष्टेभ्यो वेति ॥ त्रिविधमरिष्टम् आभ्यात्मिकमाधिभौतिकमाधि-
दैविकं चेति । तत्रायं स्वदेहेऽपिहितकर्णे न ऋणोति । ज्योति-
र्नेत्रेऽवष्टब्धे न पश्यति । द्वितीयं यमपुरुषान् पश्यति । पितॄन्
अतीतानकस्मात् पश्यति । तृतीयं स्वर्गमकस्मात् सिद्धान् वा
पश्यतीति, विपरीतं वा सर्वमित्यनेनापि भवेदपरान्तज्ञानमित्य-
र्थः ॥ २१ ॥

मैत्र्यादिषु बलानि ॥ २२ ॥

पूर्वं मैत्रीकरुणाशुदितासु संयमो विहितः । तेन तासां
बलानि वीर्याणि भवन्ति, वीर्योऽङ्गी प्राप्तिमात्रस्य सुखकरः सुदृढ-
भवति ॥ २२ ॥

बलेषु हस्तिबलादीनि ॥ २३ ॥

हस्तिहनुमद्गरुडादिवलेषु तद्भावेन संयमात्तानि बलानि
योगिनः प्रादुर्भवन्ति, चित्तस्य स्वतः सामर्थ्यादित्यर्थः ॥ २३ ॥

प्रवृत्त्या लोकन्यासात् सूक्ष्मव्यवहित-

विप्रकृष्टज्ञानम् ॥ २४ ॥

ज्योतिष्यती प्रवृत्तिः प्रागुक्ता । तस्या य आलोको ज्यो-
तिःसाक्षात्काररूपप्रवृत्तेरास्पदं सर्वतो विप्रसृतं निर्मलबुद्धिसत्त्वं,
तस्य सूक्ष्मे परमाण्वादौ भूव्यवहिते निध्यादौ, विप्रकृष्टे मेर्वन्तर-
वर्त्तिरसायनादौ प्रक्षेपात्तेषां ज्ञानं साक्षात्कारो भवति । सौरा-
लोकसंयोगाद्व्यादिज्ञानवदित्यर्थः ॥ २४ ॥

एवं संयमेन साक्षात्कृतबुद्ध्या लोकद्वारा भुवनज्ञानमुक्त्वा
भौतिकालोकद्वारा तदाह—

• भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् ॥ २५ ॥ •

दिवि देदीप्यमानमार्त्तण्डे सुपुत्राऽऽदिसहस्ररश्मिमालिनि
संयमाद् दृश्याभिन्नं चित्तं चतुर्दशभुवनानि साक्षात्करोती-
त्यर्थः ॥ २५ ॥

चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् ॥ २६ ॥

चन्द्रे संयमान्नक्षत्राणां सन्निवेशविशेषं साक्षात्करोति ।
सूर्यस्य नक्षत्राभिभावकत्वात्तत्संयमाच्चद्रूपज्ञानं न भवति इति
भावः ॥ २६ ॥

ध्रुवे तद्गतिज्ञानम् ॥ २७ ॥

ध्रुवे संयमात् तासां ताराणां गतिं जानातीत्यर्थः ॥ २७ ॥
वाक्सिद्धीरुक्ता आध्यात्मिकसिद्धीराह—

नामिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ॥ २८ ॥

कायस्य मध्यभागे यन्नामिचक्रमाधारलिङ्गचक्राभ्यामुपरि
स्थितं दशपत्रं, तस्मिन् संयमादेहस्य सन्निवेशं जानाति । स्वदेहं
त्यक्त्वा तस्मिन् देहे अभिमन्यमानस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः ॥ २९ ॥

जिह्वादतोरधस्तात् कण्ठकूपस्य कूपाकारः प्रदेशोऽस्ति,
यत्र, प्रमाणादेः संघर्षात् क्षुत्पिपासे भवतः । तत्र संयमात्
क्षुत्पिपासानिवृत्तिरित्यर्थः ॥ २९ ॥

कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् ॥ ३० ॥

कूपादध उरसि कूर्माकारा नाड्यस्ति । तत्र संयमात् तत्प्र-
विष्टस्य चित्तस्य स्थैर्यं भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

मूर्द्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ॥ ३१ ॥

शिरःकपालयोश्छिद्रं ब्रह्मरन्ध्राख्यं सुषुम्नायोगाद्भास्वरं
मूर्द्धज्योतिः । तत्र संयमात् सिद्धानां आवापृथिव्योरन्तराचारिणां
दर्शनं भवति ॥ ३१ ॥

प्रातिभाद्या सर्वम् ॥ ३२ ॥

विवेकख्यातिर्हि प्रसंख्यानं संसारतारकम् । तदर्थं संयमे
क्रियमाणे प्रसंख्यानोदयसूचकं प्रतिभया ऊहमात्रेण ज्ञातं
प्रातिभं ज्ञानं भवति । तेन वा योगी सर्वं जानातीत्यर्थः । यथा
सूर्योदयसूचकारुणप्रभया लोकः पश्यति ॥ ३२ ॥

हृदये चित्तसंघित ॥ ३३ ॥

अधोमुखे हृत्पद्मे चित्तस्य स्थानं तस्य संयमात् सवासनस्य
चित्तस्य संविद्भवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

सत्त्त्वरूपयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः

परार्थात् स्वार्थसंयमात् पुरुषज्ञानम् ॥ ३४ ॥

बुद्ध्यात्मनोर्भोग्यभोक्तृत्वेनात्यन्ताभिन्नयोर्यः प्रत्ययाविशेषः
सारूप्यं प्रतिविम्बद्वारा सुखाद्यारोपो भोगो बुद्धिस्थो दृश्यत्वात्

परार्थः पुरुषस्य भोक्तुः शेषभूतः । तस्माद्भोगात् परार्थाच्चित्प्रति-
विम्बोपसर्जनप्रत्ययरूपाज्जहादन्यश्चित्स्वभावः प्रतिविम्बः स्वार्थो-
ऽनन्यशेषस्तत्र संयमात् पुरुषस्य साक्षात्कारो भवति । तच्च पुरुष-
ज्ञानमनात्माकारश्चन्यम् ॥ ३४ ॥

सम्पत्त्यस्य संयमस्य पुरुषसाक्षात्कारात् प्राग्भवाः सिद्धी-
र्दर्शयति—

ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्ता जायन्ते ॥ ३५ ॥

ततः स्वार्थसंयमात् प्रातिभं पूर्वोक्तं सर्वगोचरं ज्ञानं मनो-
मात्रेण योगजशुक्लधर्मानुगृहीतेन जायते । दिव्यानां शब्दस्पर्शरूप-
रसगन्धानां ग्राहकानि श्रोत्रादीनि क्रमेण श्रावणवेदनादर्शा-
स्वादवार्तासंज्ञानि जायन्ते । दिव्यशब्दग्राहकं श्रोत्रं यदाऽस्य
योगिनो भवति तदा तस्य श्रोत्रस्य श्रावणमिति तान्त्रिकी संज्ञा
भवति । एवमन्यदपि ज्ञेयम् ॥ ३५ ॥

ननु तर्ह्यं योगी कृतकृत्य इत्यत आह—

ते समाधानुपसर्गा व्युत्स्थाने सिद्धयः ॥ ३६ ॥

ते प्रातिभादयः समाधौ निःश्रेयसफले रसस्योपसर्गा भव-
न्ति विघ्ना भवन्ति । अतो मुक्त्यर्थी तानुपक्षेते । न त्वात्मसम्योधनं
विना सिद्धिकोट्यादिभिः कृतकृत्यता भवति । उक्तं च भगवता
एतद् घुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भागतेति ॥
अत एव वासिष्ठेनाप्युक्तम्—

सर्वेच्छाजालसंशान्तावात्मलाभोदयो हि यः ।

स कथं सिद्धिवाञ्छायां मग्नचित्तेन लभ्यते ॥

न केचन जगद्धावास्तत्त्वज्ञं रञ्जयन्त्यमी ।

नागरं नागरीकान्तं कुशमललला इवेति ॥

व्युत्स्थाने तस्य तु सिद्धयो भवन्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

तदेवं संयमस्य ज्ञानस्वरूपां विभूतिमात्मदर्शनान्तामुक्त्वा
क्रियारूपाभाह—

बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य

परशरीरावेशः ॥ ३७ ॥

सर्वत्र प्राप्तिशैलस्य स्वशरीरमात्रे सङ्कोचेन स्थितिर्वन्धस्त-
स्य कारणं घर्षाघर्षौ । तयोः सैय्यमेन शैथिल्यं भवति । प्रचर-
त्यनेन चित्तमिति प्रचारो नाडीसङ्घः । तस्यापि सैय्यमेन संवे-
दनम् अधुनाऽनया नाड्या चित्तं सञ्चरतीति ज्ञानं भवति ।
तथा प्राणेन्द्रियमार्गनाडीनाम् । तथाच बन्धकरञ्जुनाशे मार्गह-
वत् स्वस्य परवेशमवचित्तस्य परकाये मृते जीविते वा प्रवेशो
भवति, चित्तमन्विन्द्रियाणि विशन्ति मधुकरराजमिव मक्षिका
इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

उदानजयाज्वलशङ्कुकण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च ॥ ३८ ॥

द्वयी खल्विन्द्रियाणां प्रवृत्तिः, बाह्याभ्यन्तरी च । आद्या
रूपाधालोचनरूपा । अन्त्या जीवनयोनिमयत्नरूपा सर्वकरण-
साधारणी । तस्याः कार्याः पञ्चप्राणादयः । तत्र नासिकाग्राद्
आहृदयं स्थितः प्राणः । आहृदयादानाभिस्थितः समानः शुक्रं
समं नयतीति । आनाभेरापादतलं स्थितोऽपानो मलमपनयती-
ति । आनासादाशिरोवृत्तिरुदान उत्क्रान्तिहेतुः सर्वदेहव्यापी
व्यानः । तेषु प्राणः श्रेष्ठः । तत्रोदानसंयमेन जयादब्धिपङ्क-
कण्टकादिष्वसक्तो योगी लघुत्वादुपरिगच्छति स्वेच्छया च मरणं
लभत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

समानजयात् प्रज्वलनम् ॥ ३९ ॥

नाभिनिःकटस्याग्निव्यापिनः समानस्य वशीकारादग्नेर्ज्वलनं भवति । येनोज्ज्वलो ज्वलनवद् दृश्यत इत्यर्थः । एवं प्राणादि-जयात् स्वेच्छया तत्तत्क्रिया बोध्या इति भावः ॥ ३९ ॥

श्रोत्राकाशयोः सम्बन्धसंयमाद्विव्यं श्रोत्रम् ॥ ४० ॥

श्रोत्राकाशयोरिति ॥ उपलक्षणमेतच्चक्षुस्तेजसोरपि ज्ञेयम् । तथाच तयोः सम्बन्धेषु संयमाद् दिव्यानीन्द्रियाणि श्रावण-वेदनाद्युक्तसंहानि भवन्ति । यैर्दिव्यशब्दादीन् युगपज्जानातीत्य-र्थः ॥ ४० ॥

कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमाल्लघुतुलसमापत्ते-

श्वाकाशगमनम् ॥ ४१ ॥

कायाकाशयोरिति ॥ तयोः सम्बन्धं जित्वा लघूनि तूलं वा तद्भावेन समाधिना लघुकायो भूत्वा आकाशे जले च विहर-ति । तत ऊर्णनाभतन्तुषु विहरति । पश्चात् सूर्यरश्मिषु । ततो यथेष्टमाकाशे गच्छतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

बहिरकल्पिता चित्तवृत्तिर्महाविदेहा ततः

प्रकाशावरणक्षयः ॥ ४२ ॥

देहे अहम्भावे सत्येव मे मनो बहिरस्त्विति कल्पनया मनसो देहाद्वहिर्दृष्टिलाभो भवति । सा कल्पिताख्या धारणा तथा देहेऽहम्भावत्यागे सति स्वत एव बहिर्दृष्टिलाभो भवति । सेयमकल्पिता महाविदेहाख्या धारणा । ततः प्रकाशस्वभावस्य चित्तस्य क्लेशकर्माद्यावरणक्षयो भवति । ततः सर्वज्ञत्वलाभ इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद् भूतजयः ॥ ४३ ॥

पञ्चानां भूतानां स्थूलं दृश्यमानमवयवसंस्थानं पृथिवी-
ज्जातिशब्दादिगुणैश्च स्थूलैर्युक्तमित्येकं रूपम् । अथ द्वितीयं तेषां
स्वरूपं क्रमेण काठिन्यस्नेहादिलक्षणम् । अथ तृतीयं तेषां रूपं
कारणं परमाणवः । तेषां सूक्ष्माणि पञ्चतन्मात्राणि । अथ चतुर्थं
तेषां रूपं गुणत्रयम् । तद्धि स्वकार्यं कारणत्वेनान्वेतीत्यन्वयः
सामान्यम् । अथ पञ्चमं तेषां भूतानां रूपमर्थवत्त्वं भोगापवर्ग-
ज्ञानं सामर्थ्यं गुणानिष्ठं स्वेषु गुणान्वयादागतम् । एवं भूतानां
पञ्चरूपेषु कार्यस्वरूपहेतुषु स्थूलादिक्रमेण संयमाद्भूतानि योगि-
सङ्कल्पानुसारीणि भवन्ति वत्सानुसारिण्येव गाव इत्यर्थः ॥४३॥

ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत्तद्धर्मा-

ऽनभिघातश्च ॥ ४४ ॥

ततो भूतजयाद्योगिनोऽणिमाद्यष्टसिद्ध्यः प्रादुर्भवन्ति । पर-
माणुतुल्यत्वं लघुतूलपिण्डबलघुत्वं भूतनियन्तृत्वमित्याद्यैश्वर्याणि
स्थूलसंयमात् सिद्ध्यन्ति । स्वरूपसंयमात् प्राकान्यम् । काय-
संपद् वक्ष्यते । तस्य कायस्य भूतधर्मैः काठिन्यादिभिरनभिघा-
तश्च भूतजयात् सिद्ध्यति, येन शिलान्तार्धिशति शीतोष्णादयो न
बाधन्त इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसम्पत् ॥ ४५ ॥

चक्षुःश्रमियं रूपं लावण्यं सर्वाद्रसौन्दर्यं बलं धीर्यं वज्रस्येव
संहननमवयवबन्धूदो यस्य तद्भावो वज्रसंहननत्वं हनूमति मसिद्ध-
म् ॥ ४५ ॥

भूतजयानन्तरमिन्द्रियजयोपायमाह—

अग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमा-

दिन्द्रियजयः ॥ ४६ ॥

शब्दः पद्मादिः, स्पर्शः शीतादिः, -रूपं पीतादिः, रसो मधुरादिः, गन्धः सुरभ्यादिरिति । सामान्यविशेषात्मकशब्दादि-
गोचराः पञ्चवृत्तयः कार्याः, श्रोत्रादीन्द्रियाणां ग्रहणानि । प्रथमं
प्रकाशकत्वं स्वरूपं तेषाम् । द्वितीयमस्मिता सात्त्विकाहङ्कारः
कारणं तेषाम् । तृतीयमन्वयार्थवत्त्वम् । चतुर्थपञ्चमे रूपे व्या-
ख्याते । तेषु पञ्चेन्द्रियरूपेषु संयमादिन्द्रियजयो भवति ॥४६॥

ततः किं तत्राह—

ततो मनोजवित्त्वं विकरणमात्रः प्रधानजयश्च ॥४७॥

मनोवत् कायस्याणुतमोगतिलाभो मनोजवित्त्वम् । विदेहानां
देहानपेक्षाणां दूरस्थावाप्त्यर्थज्ञानमिन्द्रियाणां विकरणत्वं वि-
करणभावः प्रधानस्यान्वयस्य चतुर्थस्य जयो जगद्राशित्वमिति
सिद्धय इन्द्रियजयाद्भवन्तीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं

सर्वज्ञातृत्वं च ॥ ४८ ॥

वशीकारसंज्ञायां विरक्तौ स्थितस्य बुद्धिसत्त्वात्मनोर्भेद-
ख्यातिर्जायते । तन्मात्रस्य तदा वृत्तिपरस्य योगिनः सर्वेषां
भूतानां परिणामिपरिणामभावापन्नानामधिष्ठातृत्वं नियन्तृत्वं
ज्ञातृत्वं च सिद्ध्यति । एषा विशोका नाम सिद्धिः । अणिमा-
द्यास्तु सिद्धयो मधुप्रतीका भवन्ति । मधुना एकदेशवता इति
मधुप्रतीका इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अधुना विवेकख्यातेर्मुख्यां सिद्धिमाह—

तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ॥ ४९ ॥

तस्यां विशोकाख्यायां सिद्धौ वैराग्यात्तदेतौ विवेक-

ख्यातावपि वैराग्यं परं भवति । ततो दोषाणां बीजं भ्रान्ति-
संस्कारस्तस्य क्षये सर्वथा तिरोभावे सति पुरुषस्य स्वरूप-
प्रतिष्ठत्वं कैवल्यं सिद्ध्यति । इयं संस्कारशेषाख्या सिद्धिः ॥४९॥

अत्र विघ्नोत्पत्तौ निरासोपायमाह—

स्थान्युपमन्तणे सङ्गस्मयाकरणं पुनरानिष्ट-

प्रसङ्गात् ॥ ५० ॥

तत्तत्स्थानिभिर्महान्द्रादिभिरुपमन्त्रणं मर्थनम् । तस्मिन्
क्रियमाणे सति, इहास्यतां कन्यादिभोगो विधीयतामित्यादिके
प्रार्थने, तत्र सङ्गः— अहो मम योगप्रभावश्चेतिस्मयश्च न कार्यः,
किन्तु दोषं भावयेत् । यतो योगभ्रष्टस्य पुनः संसाररूपस्या-
निष्टस्य प्रसङ्गात् । अतः सङ्गस्मययोरकरणं कैवल्यविघ्ननिरा-
सोपाय इत्यर्थः ॥ ५० ॥

पूर्य बुद्धिमतिविम्बितस्य पुरुषस्य स्वार्थस्य संयमात् तारक-
विवेकज्ञानमुक्तम् । तत्रोपायान्तरमाह—

क्षणतत्क्रमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५१ ॥

अभेद्यः कालभागः क्षणः । अन्ये शुद्धीर्तादयः कालभागाः
क्षणसमूहरूपा असत्याः । समूहस्यावस्तुत्वात् । तत्राऽयमस्माद्
पूर्वक्षणोऽयमुत्तर इति क्रमस्य पौर्वापर्यस्य संयमादतिमूर्क्षमाणां
भेदसाक्षात्कारो विवेको भवति । इदं क्षणसंयमजं ज्ञानं युगपद्व
सर्वविषयमित्यग्रे वक्ष्यते ॥ ५१ ॥

सम्पत्ति सूक्ष्मं विशेषमाह—

जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदात्तुल्ययोस्ततः

प्रतिपत्तिः ॥ ५२ ॥

अवच्छेदो निश्चयः । समस्तव्यस्तापहृतामलकादौ जात्यादे

रन्यत्वनिश्चयासम्भवात् क्षणसंयमजविवेकज्ञानादेव इदं प्राग्
इदमुत्तरमिति भेदं निश्चिनोतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

तारकं सर्वविषयं सर्वथा विषयमक्रमं चेति
विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५३ ॥

क्षणसंयमजं विवेकजं ज्ञानं पुरुषतत्त्वावगाहित्वेन संसारा-
त्तारयतीति तारकसंज्ञम्, अक्रमं युगपदेव सर्वसमूहाऽऽलम्बनं
सर्वविषयं सर्वथा सर्वप्रकारकमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

तत्तद्भूमिफलान् संयमानुपन्यस्य तादृशविवेकख्यातिनिष्ठा-
ऽस्तु मास्तु वा, सत्त्वपुरुषान्यतासाक्षात्कारमात्रं मुक्तये कल्पत
इत्यभिप्रेत्याह—

सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति ॥ ५४ ॥

विभूतिपादः समाप्तः ॥ ३ ॥

सत्त्वपुरुषयोरिति ॥ निरस्तममस्तमलस्य बुद्धिसत्त्वस्य वि-
वेकख्यात्या संस्कारशेषस्य सर्ववृत्तिशून्यत्वं शुद्धिः । पुरुषस्या-
ऽपि नित्यशुद्धस्य तदाकल्पितभोगशून्यत्वं शुद्धिः । एवं तयोः
शुद्धिसाम्ये सति कैवल्यम् । तत्तद्विभूतयस्तु श्रद्धोत्पादनार्थमुप-
न्यस्ताः । कैवल्यं तु बुद्धिविलक्षणपुरुषसाक्षात्कारमात्रादविद्या-
निवृत्तावनागतदुःखानुत्पादरूपं सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

इति पातञ्जले सांख्यप्रवचने योगशास्त्रे विभूतिपाद-
स्तृतीयः समाप्तः ॥ ३ ॥

चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

इदानीं कैवल्यस्वरूपं प्राधान्येन प्रतिपादनीयमिति चतुर्थ-
पाद आरभ्यते । तत्र कैवल्ययोग्यं चित्तं वक्तुकामः पूर्वोक्त-
सिद्धीनां हेतुभेदात् पञ्चविधत्वमाह—

जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः ॥ १ ॥

जन्मौषधीति ॥ जन्मना पश्यादीनामाकाशगमनादिसिद्धिः ।
कपिलादीनां च सांसिद्धिकीत्युच्यते । औषधिविशेषसेवायां
माण्डव्यादीनां मन्त्रजपेन केपाश्विदाणिमादिसिद्धिः । तपसा
विश्वामिश्रादीनां सिद्धिः । एताश्चतस्रः सिद्धयः पूर्वजन्माभ्यस्त-
योगजाश्च जन्मादिनिमित्तेन व्यज्यन्ते । अत एव योगाभ्यासे
विश्वासेन प्रवृत्तिः । इह सिद्धयर्दर्शनेऽपि जन्मान्तरे साफल्यम् ॥ १ ॥

ननु तपःप्रभावादिहैव नन्दीश्वरस्य श्रीगौरीकृपया देव-
शरीरपरिणामः श्रूयते । तत्र न तावन्नरदेहावयवानामेवोपादान-
त्वम् । नरदेहमात्रहेतोर्विलक्षणकार्यकारित्वायोगात् । न ताव-
न्नरदेह एव, तस्मिन् सति परिणामान्तरायोगात् । नष्टस्य चा-
ऽहेतुत्वादित्याशङ्क्याह—

जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात् ॥ २ ॥

प्रधानादयः पृथिव्यन्ताः प्रकृतयस्तासां सर्वत्र सस्वान्तरा-
दिदेहावयवेषु तासामापूराद् धर्मादिनिमित्तानुरोधेनावयवाऽनु-
प्रवेशाज्जात्यन्तरपरिणामो युज्यते । ययाऽग्निकणस्य प्रकृत्यनु-
ग्रहाद् वनादां बहुतृणादिमण्डलव्यापित्वं तद्वदित्यर्थः ॥ २ ॥

ननु प्रकृत्यापूरो धर्मादिनिमित्तमपेक्षते, न वा । न चेत्
सर्वत्रापूरापत्तिः । नाद्यः । धर्मादेः प्रवर्तकत्वे पुरुषार्थः प्रवर्तक
इति मिद्धान्तविरोधादित्यत आह—

निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनामावरणभेदस्तु ततः

क्षेत्रिकवत् ॥ ३ ॥

निरीश्वरसांख्ये हि पुरुषार्थ एवानागतः प्रकृतीनां प्रवर्त्तकः । अस्माकं तु सेश्वराणां तदुद्देशेन प्रवर्त्तत इत्युद्देश्यतया पुरुषार्थः प्रवर्त्तक इत्युच्यते । न हि धर्मादिनिमित्तं तत्प्रयोजकं प्रकृतीनां भवति, न कार्येऽपि कारणं प्रवर्त्तत इति । कथं तर्हि ॥ आवरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् ॥ यथा क्षेत्रिकः केदारादपां पूरणात् केदारान्तरं प्लावयितुं निम्नं निम्नतरं वा न पाणिनापकर्षति । आवरणं त्वासां भिनत्ति । तस्मिन् भिन्ने स्वयमेवापः केदारान्तरमाप्लावयन्ति । तथा धर्मः प्रकृतीनामावरणधर्मं भिनत्ति । तस्मिन् भिन्ने स्वयमेव प्रकृतयः स्वैस्वै विकारमाप्लावयन्ति । यथावा स एव क्षेत्रिकस्तास्मिन्नेव केदारे न प्रभवत्यौदकान् भौमान् वा रसान् धान्यमूलान्यनुप्रवेशयितुं, किं तर्हि, मुद्गरवेधुकस्यामाकादींस्ततोऽपकर्षति । अपकृष्टेषु तेषु स्वयमेव रसा धान्यमूलान्यनुप्रविशन्ति । तथा धर्मो निवृत्तिमात्रे कारणम् । अधर्मस्य शुद्ध्यशुद्ध्योरत्यन्तविरोधात् । न तु प्रकृतिप्रवृत्तौ धर्मो हेतुर्भवतीति । अत्र नन्दीश्वरादय उदाहरचन्त्याः । विपर्ययेणाप्यधर्मो धर्मं बाधते ततश्चाशुद्धिपरिणामइति । तत्रापि नाहुपाजगरादय उदाहार्याः ॥ ३ ॥

ननु यदा योगी बहन् कायान् निर्मिमीते तदा किमेकमनस्कास्ते भवन्ति, अथवाऽनेकमनस्का इति, तत्राह—

निर्माणाचित्तान्यस्मितामात्रात् ॥ ४ ॥

योगप्रभावाभिर्मीयन्त इति निर्माणानि चित्तानि योगि-
सङ्कल्पाधीनप्रकृत्यापूरात् कायवदहङ्कारात् प्रकृतेर्जायन्त इत्य-
र्थः ॥ ४ ॥

तर्हि चित्तानां भिन्नाभिप्रायत्वाद्योगिनो भोगासिद्धिरित्यत
आह—

प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम् ॥ ५ ॥

निर्मितचित्तानां योगी स्वभोगानुकूलप्रवृत्तिविशेषनामकं
निर्मिमीते । योगबलात् स्वचिर्षं तेषां नायकं भवति । तेन
भोगस्तदनुसन्धानं च युज्यते इत्यर्थः ॥ ५ ॥

जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजेति सूत्रे पञ्चविधानि चित्तान्यु-
क्तानि । तेष्वपवर्गभागीयं चित्तं निर्धारयति—

तत्र ध्यानजमनाशयम् ॥ ६ ॥

तत्र यदेव ध्यानजं चित्तं तदेवानाशयं तस्यैव नास्त्याशयो
रागादिप्रवृत्तिर्यतः पुण्यपापादिसम्बन्धः क्षीणक्लेशत्वाद्योगिन
इत्यर्थः ॥ ६ ॥

योगिनश्चित्तवत् कर्मापि विरुक्षणमाह—

कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम् ॥ ७ ॥

चतुष्पात् खल्वियं कर्मजातिः । कृष्णा, शुक्लकृष्णा, शुक्ला,
अशुक्लाकृष्णा चेति । तत्र कृष्णा दुरात्मनां बहिर्मुखानामेव ।
शुक्लकृष्णा बहिःसाधनसाध्या । तत्र परपीडानुग्रहद्वारेण कर्मा-
शयो जायते सत्त्वयोगिनां यागादिक्रियारतानामेव । शुक्ला तपः-
स्वाध्यायध्यानवताम् । सा हि केवले मनासि आयतत्वादबहिः-
साधनाऽधीना न परान् पीडयित्वा भवति । इयं तु भगव-
द्भक्तानाम् । अशुक्लाऽकृष्णा तु संन्यासिनामेव योगज्ञानान्यतर-
रतानां क्षीणक्लेशानां चरमशरीराणाम् । तत्राशुक्लं योगिन एव,
फलसंन्यासात् । अकृष्णं चाप्नुपादानात् । इतरेषां तु पूर्वमेव
त्रिविधमित्यर्थः ॥ ७ ॥

कर्मणः प्रसङ्गाद्वासनाभिव्यक्तिं फलमाह—

ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिधायिर्वासनानाम् ॥ ८ ॥

ततस्त्रिविधात् कर्मणो मरणकालानन्तरं जात्यायुर्भोगरूप-
विपाकदानायाभिव्यक्तानां तस्य विपाकस्यानुगुणानां वासना-
नामभिव्यक्तिर्भवति, न विरुद्धानामित्यर्थः । देवत्वप्राप्तौ चित्ते
प्रसुप्ता एव नरकतिर्यङ्मानुपादिभोगवासना भवन्ति । तासामभि-
व्यक्तौ दिव्यभोगायोगादिति भावः । नारकमनुप्यतिर्यगादि-
ष्वप्येवमेवानुमेयमिति ॥ ८ ॥

नन्वनन्तरजन्मवासनाः पूर्वदिनपूर्वजन्मादिवासनावत् कुतो
नाभिव्यज्यन्ते इति चेन्न । व्यञ्जकाभावात् । स्वर्गदेशे देवजन्मन्य-
ज्जुभवाच्चेत्यत आह—

जातिदेशकालव्यवाहितानामप्यानन्तर्यं स्मृति-

संस्कारयोरेकरूपत्वात् ॥ ९ ॥

जातिदेशेति ॥ वृषदंशविपाकादिः स्वव्यञ्जकाज्जनाभिव्यक्तः
स यदि जातिशतेन देशेनात्यन्तदूरदेशतया वा कल्पशतेन वा
व्यवाहितः पुनश्च स्वव्यञ्जकाज्जन पञ्चोदीयाद् द्रागित्येवं पूर्वानुभूत-
वृषदंशविपाकाभिसंस्कृता वासना उपादाय व्यज्येत । कस्मा-
त् । यतोऽत्यन्तव्यवाहितानामप्यासां सदृशं कर्माभिव्यञ्जकं नि-
मित्तीभूतमित्यानन्तर्यमेव । कुतः । स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वा-
त् ॥ यथानुभवास्तथा संस्काराः । ते च कर्मवासनारूपाः ।
यथा च वासनास्तथा स्मृतय इति जातिदेशकालव्यवाहितेभ्यः
संस्कारेभ्यः स्मृतिः, स्मृतेश्च पुनः संस्कार इति ते स्मृति-
संस्काराः कर्माशयवृत्तिलाभवशाद्व्यज्यन्ते । अतश्च व्यवाहिता-
नामपि निमित्तनैमित्तिकमावानुच्छेदादानन्तर्यमेवेति दिक् ॥ ९ ॥

ननु जन्मान्तरितवासना न सन्तीति चार्वाकं प्रत्याह—
तासामनादित्वं चाशिषो नित्यत्वात् ॥ १० ॥

न केवलं तासां वासनानामानन्तर्यं, किन्त्वनादित्वमपीति
भावः । सदा भूयासमित्याशिषो मरणत्रासस्य नित्यत्वात् सर्व-
जनेष्वन्यभिचारादित्यर्थः ॥ १० ॥

तन्वनादिवासनानां कथमुच्छेदस्तत्राह—

हेतुफलाश्रयालम्बनैःसंगृहीतत्वादेषामभावे

तदभावाः ॥ ११ ॥

नैताः पुरुषवदनादयः, किन्तु प्रवाहानादय इति उच्छेद-
सम्भवः । तदेव दर्शयति ॥ हेतुः अविद्या तत्कार्यं च ॥ तथा-
हि । धर्मात् सुखम्, अधर्माद् दुःखं, सुखाद्वागो दुःखाद् द्वेषः ।
ततश्च प्रयत्नः । तेन मनसा वाचा कायेन वा परिस्पन्दमानः
परमनुगृह्णाति उपहन्ति वा । ततः पुनर्धर्माधर्मौ सुखदुःखे राग-
द्वेषाविति प्रवृत्तिमदिदं पदं संसारचक्रं देहायुर्भोगरूपम् ।
तस्य च प्रतिक्षणमावर्तमानस्याविद्यैव मूलं कारणमित्यर्थः ।
फलं चित्तमाश्रयः शब्दादिकामविषयः । एतैः संगृहीतत्वादेषां
योगजविवेकज्ञानेन निवृत्तौ संसारचक्रकारणानां वासनाना-
मुच्छेदो भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु सतां संस्काराणां कथं नाश इत्यत आह—

अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदान्धर्माणाम् ॥ १२ ॥

अतीतानागतं धर्मिणि शक्तिरूपेण वर्तत एव, यत्परिणाम-
प्रयसंयमाद् योगिनः साक्षात् कुर्वन्ति । ननु तर्हि बन्धस्य
सत्त्वादलं तत्त्वज्ञानेनेति चेन्न । धर्माणामनागताध्वनां भेदाद्
वर्तमानत्वाध्वनि हि दुःखादिवासनाश्रयं चित्तं साधिकारं

भोग्यमापन्नं बन्ध इति कथ्यते । तत्त्वज्ञाने सति निरधिकार-
मतीताध्वनि प्रवेशितं प्रकृत्यात्मना पुरुषार्थस्य कृतत्वान्न पुन-
रावर्त्तत इति भावः ॥ १२ ॥

अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्तीत्युक्तम् । किं तत्स्वरूपमित्यत
आह—

ते व्यक्तसूक्ष्मा, गुणात्मानः ॥ १३ ॥

व्यक्ता वर्तमानाध्वानः, सूक्ष्मा अतीताध्वानः । ते महदा-
दयो घटान्ता गुणात्मानः सत्त्वरजस्तमःस्वरूपा इत्यर्थः । अत
एवोक्तं भाष्यकृता व्यासदेवेन— सर्वमिदं गुणानां सन्निवेश-
विशेषमात्रमिति । परमार्थतो गुणात्मानः । तथाच शास्त्रा-
ऽनुशासनम् ॥

गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति ।

यत्तु दृष्टिपथं प्राप्तं तन्मायैव सुतुच्छकमिति ॥ ॥ १३ ॥

ननु प्रख्याक्रियास्थितिस्वभावस्य गुणत्रयस्य परिणामि-
त्वे परिणामानामेकत्वं न स्यात् । न हि मृत्वादीनामेकः
परिणामो दृष्ट इत्यत आह—

परिणामैकत्वाद्द्वस्तुतत्त्वम् ॥ १४ ॥

बहूनामेकः परिणामो दृष्टो लवणादिवत् । तथाच मृदादी-
नामज्ञादित्वाभावान्न परिणामैकत्वम् । गुणानां तु तथाऽस्तीति
वस्तुनो महदादेस्तत्त्वमेकं युज्यते इत्यर्थः ॥ १४ ॥

चित्तमतिरिक्तं ज्ञानाभ्यास्ति । वासनाविचित्रं द्रव्याद्यात्मना
भातीति क्षणिकविज्ञानवादिनं बौद्धं प्रत्याह—

वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विविक्तः पन्थाः ॥ १५ ॥

तयोश्चित्तवस्तुनोर्विविक्तः पन्थाः, भिन्नो मार्गः । विज्ञाना-

ऽर्थयोर्भेद इति यावत् । कुतः । वस्तुनः स्त्रीपिण्डादेः साम्येऽपि चित्तानां भेदात् । यदैकस्यां नार्या पत्युः सुखविज्ञानम् अन्यस्य रागिणो दुःखविज्ञानमलाभेन । एवं कस्यचिन्मोह इत्यादिस्त्रीपुरुष-साधारणं व्याख्येयम् ॥ १५ ॥

यस्तु विज्ञानादन्योऽर्थोऽस्ति जडत्वाद्विज्ञानाऽग्राह्यः प्राति-
भासिक इति स वक्तव्यः । किमेकचित्तं कार्यं सर्वम्, उता-
ऽनेकचैत्रमैत्रादिचित्तकार्यमिति । तत्र नाद्य इत्याह—

न चैकचित्ततन्त्रं वस्तु तदप्रमाणकं तदा
किं स्यात् ॥ १६ ॥

यद्येकचित्तकार्यं घटादि वस्तु तदा तस्मिंश्चित्ते अन्यत्र
पटादिषु व्यग्रे तद्वस्त्वप्रमाणकं स्यात् । न चेष्टापत्तिः । अन्येन
दृश्यमानत्वात् । नाप्यनेकचित्ततन्त्रम् । प्रातिभासिकस्य स्वप्नव-
देकचित्ततन्त्रत्वनियमात् ॥ १६ ॥

ननु सिद्धान्ते विभुनश्चित्तस्य सर्वसम्बन्धत्वात् सदा सर्व
वस्तु ज्ञायेतेत्यत आह—

तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताऽज्ञातम् ॥ १७ ॥

यदा कर्मणाऽभिव्यक्तानामिन्द्रियद्वारा मनसा सम्बन्धस्तदा
तस्मिन्नर्थे चित्तं स्वनिष्ठप्रतिबिम्बरूपा स्फूर्तिं धत्ते, नान्यस्मि-
न्निति वस्तु ज्ञाताऽज्ञातं भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

ननु तर्ह्यात्मनोऽपि परिणामित्वमित्यत आह—

सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्या-

ऽपरिणामित्वात् ॥ १८ ॥

शुम्पस्य हि क्षित्यादिसर्ववृत्तिकं चित्तं विषयः । स यथा

चित्तेन स्वसत्ताकाले वृत्तिरूपपरिणामं विना न गृह्यते, तथा पुरुषेणापि स्वसत्ताकाले न ज्ञायते चेत्तदा चित्तवत् परिणामी स्यात् पुरुषः । वृत्तिपरिणामं तत्तदाकारमपेक्ष्य तदज्ञातृत्वापा-
तात् । तथाच किं परिणामिद्वयेनेति चित्तादन्यः पुरुषो न स्यात् ।
सदैव तु स्वमत्ताकाले ज्ञायमानाश्चित्तवृत्तयो भोग्याः शब्दा-
द्याकारास्तस्य प्रभोर्भोक्तुरपरिणामित्वं ज्ञापयन्ति साक्षिणोऽपरि-
णामित्वादेव स्वयं सर्वदा ज्ञाता भवन्ति, नान्यथेत्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु चित्तमेव क्षणिकं स्वप्रकाशं स्वस्वार्थयोर्भामकमस्तु.
किमन्तर्गदुना साक्षिणेत्यत आह—

न तत् स्वाभासं दृश्यत्वात् ॥ १९ ॥

दुःख्यहं कुद्धोऽहं शान्तं मे मन इति दृश्यत्वाच्चित्तं स्वाभासं
स्वप्रकाशं न प्रभवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

एकसमये चोभयानवधारणम् ॥ २० ॥

क्षणिकवादिन एकस्मिन्नेव समये चित्तचैत्ययोरवधारणं न
संभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

ननु माऽस्तु स्वप्रकाशं चित्तान्तरेण दृश्यतां, किं साक्षिणे-
त्यत आह—

चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः

स्मृतिसंकरश्च ॥ २१ ॥

यदि नीलाकारं चित्तं चित्तान्तरेण दृश्यं तदा तदपि
बुद्धिरूपं चित्तमन्यया, साप्यन्ययेत्यनवस्थापातात् । न च द्वित्रा
एव ग्राह्या इति नानवस्थेति वाच्यम् । ग्राह्यचित्तानिश्चये ग्राह्य-
चित्तानिश्चयात् । गेहे घटो दृष्टो न वेति संशये, न दृष्ट इति
व्यतिरेकनिश्चये चार्थप्रत्ययात् । ज्ञानचित्तानिश्चयेऽर्थनिश्चयोऽहेतु-

त्वात् । तत्तदनन्तचित्तानामनुभवे चानन्तचित्तस्मृतीनां संकरश्च
प्राप्नोति । स्मृत्यानन्त्यादशक्यग्रहत्वाद्ग्राहकानिश्चयान्नीलस्मृति-
रियं, न चित्तस्मृतिरिति विभागो न स्यादित्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु कूटस्थस्य साक्षिणश्चित्तेन क्रियापूर्वकसंवन्धभावात्तेन
कथं संवेद्यमित्यत आह—

चित्तेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ

स्वबुद्धिसंवेदनम् ॥ २२ ॥

षटादिवच्च चित्तेर्बुद्धौ न प्रतिसंक्रमः । अपरिणामित्वात् ।
किन्तु सूर्यस्य जले प्रतिबिम्बवच्चित्ते बुद्धौप्रतिबिम्बिते सति बुद्धौ
चिदाकारतापत्तौ स्वस्य भोग्याया बुद्धेः संवेदनं भवति । चि-
च्छायावाशत्वसंबन्धेन चिदुपरक्तत्वं चित्ते चिद्व्यत्वमित्यर्थः ।
अप्रतिसंक्रमायाश्चित्तेः साक्षिध्यात्तस्याश्चित्तेराकारच्छाया यत्र त-
द्भावापत्तौ सत्यां स्वभोग्यबुद्धिसंवेदनमिति योजना ॥ २२ ॥

ननु यदि चित्तातिरिक्त आत्मा कथं तर्हि चित्तमेवात्मेति
भ्रमो लोकविशेषाणामित्वाश्चङ्ख्य चित्तस्य सर्वार्थग्रहणसामर्थ्यमेव
बीजमाह—

द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् ॥ २३ ॥

द्रष्टा पुरुषः, दृश्यं प्रपञ्चोऽचेतनं, तत्सर्वं चेतनाचेतनमर्थो
विषयो यस्य तत्सर्वार्थं, तत्साक्षिध्यात् तत्र चिद्रूपतामिव प्राप्तम्
द्रष्टृचिदुपरक्तं द्रष्टृविषयं भवति । इन्द्रियद्वारा दृश्योपरक्तं तदा-
कारं भवति । तथाच भोग्यशब्दाद्याकारं सुखदुःखादिपरिणाम-
लक्षणभोगात्मकं दृश्यमपि चित्तं चित्तातिविम्बाभेदादात्मेति भ्रम
इत्यर्थः ॥ २३ ॥

चित्तादन्यो भोक्तास्तीत्याह—

तदसंख्येयवासनाभिश्चित्तमपि परार्थ

संहत्यकारित्वात् ॥ २४ ॥

यद्यपि क्लेशादिवासनाभिरनन्ताभिश्चितं सुखाद्याश्रयतया भोक्तृकल्पं, तथापि परस्यात्मनो भोगापवर्गौ साधयतीति परार्थम् । भोग्यमेव, न भोक्तेति यावत् । कुतः । संहत्य देहेन्द्रियादिसहकारिभिर्मिलित्वा भोगादिकार्यकारित्वात् । यन्मिलित्वा कार्यकारि तत् परार्थमिति भावः ॥ २४ ॥

विशेषदर्शिन आत्मभावभावनाविनिवृत्तिः ॥ २५ ॥

विशेषदर्शिनः प्रकृतिपुरुषसाक्षात्कारवत् आत्मभावे आत्मस्वरूपे भावना जिज्ञासा, कोऽहमासं कथं भविष्यामीत्येवंरूपा, तस्या भयशोकादिनिवृत्तिहेतोर्निवृत्तिसाध्यो जीवन्मुक्तिलक्षणो मोक्षो भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम् ॥ २६ ॥

तदा उक्तसाक्षात्कारदशायां विवेकनिम्नं सत्त्वपुरुषान्यतरुयातिप्रवहनशीलम्, अत एव विषयोन्मुखत्वपरित्यागेन कैवल्यप्राग्भारं कैवल्यभिमुखं चित्तं भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः ॥ २७ ॥

तच्छिद्रेषु व्युत्थानावस्थासु प्रत्ययान्तराणि देवोऽहं मनुष्योऽहमित्याद्यात्मकानि उत्पद्यन्ते । कुतः ॥ पूर्वसंस्कारेभ्यः ॥ शीणमायवीजेभ्यः पूर्वसंस्कारेभ्य इत्यर्थः ॥ तथाचारब्धकर्मणां भोगेनैव नाशो, नान्ययेति भावः । अत एव भगवान् वादरायणोऽप्याह— भोगेन त्वितरे क्षपयित्वेति । श्रुतिरपि, तस्य तावदेव चेरमित्यादिः स्पष्टैव । स्मृतिरपि, सदृशं चेष्टते इत्यादिरूपा प्रमाणमत्र बोध्या ॥ २७ ॥

हानमेषां क्लेशवदुक्तम् ॥ २८ ॥

एषां संस्काराणां हानं दाहः स्वकार्यासामर्थ्यं पूर्वाचार्यैः
क्लेशवदुक्तमित्यर्थः ॥ २८ ॥

प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्याते-

धर्ममेघः समाधिः ॥ २९ ॥

प्रसंख्यानं विवेकसाक्षात्कारः । तत्रापि अकुसीदस्य तत्प्र-
युक्तसिद्धिप्रार्थनाशून्यस्य सर्वथा विवेकख्यातेः संस्कारबीजा-
ऽभावेनानन्तर्येण प्रत्ययोत्पत्तेर्धर्ममेघः समाधिर्धर्ममेघनाम्नाऽसं-
प्रज्ञातयोगस्य परा काष्ठा भवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ॥ ३० ॥

तत उक्तसाक्षात्कारात् क्लेशाः संस्कारा अविद्यादयस्तेषा-
म् । एवं कर्मप्रारब्धभिन्नं तस्य च भोगं विनैव नाश इत्यर्थः ।
तदुक्तं, जीवन्नेव हि विद्वान् हर्षामर्षाभ्यां विमुक्तो भवतीति ॥ ३० ॥

तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्या-

ञ्ज्ञेयमल्पम् ॥ ३१ ॥

तदा विवेकख्यातिरूपजीवन्मुक्तावस्थायां सर्वावरणमला-
ऽपेतस्य क्लेशकर्मणोर्ज्ञानावरकमलयोरजस्तमसोरपगमे तस्य ज्ञान-
स्यानन्त्यात् कथितज्ञानस्याभिभावकतमोनिवृत्त्या विमुत्वाज्ज्ञेयं
प्रकाशमानम् अल्पं तदपेक्षया भवतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम् ॥ ३२ ॥

ततो धर्ममेघोदयात् क्लेशकर्मादिनिवृत्त्या वैराग्येण संसार-
पुनर्न भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

तत्र क्रमं सोपपत्तिकमाह—

क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमः ॥ ३३ ॥

क्रम इति लक्ष्यनिर्देशः । तत्र क्षणप्रतियोगीत्यन्तं हि स्वरूपनिर्देशः । परिणामापरान्तेति च प्रमाणनिर्देशः । तत्र क्षणप्रतियोगी क्षणस्यावसरस्य प्रतियोगी विरोधी क्षणेनाप्यन्तरित इति यावत् । एवरूपः पूर्वापरीभावः क्रम इति निष्कर्षः । परिणामंश्च पूर्वरूपापायो रूपान्तरोत्पत्तिर्दुग्धस्य दध्यात्मकत्वमित्युक्तमाकरे । ईदृशे च क्रमे मानमाह ॥ परिणामापरान्तनिर्ग्राह्य इति ॥ परिणामस्यापरान्तेन चरमावस्थया निर्ग्राह्योऽनवच्छिन्नपरिणामधारयाऽनुमीयत इत्यर्थः । अधिकं व्यक्तमाकरे ॥ ३३ ॥

पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं
स्वरूपप्रतिष्ठा वा चित्तिशक्तिरिति ॥ ३४ ॥

इति पातञ्जले सांख्यप्रवचने योगशास्त्रे

कैवल्यपादश्चतुर्थः समाप्तः ॥ ४ ॥

कृतकर्तव्यतया पुरुषार्थशून्यानां गुणानां लिङ्गशरीराद्याऽऽत्मकानां यः प्रतिप्रसवःस्वकारणेऽत्यन्तलपोऽनागतावस्थाशून्यत्वमिति यावत् । सा बुद्धेः कैवल्यम् । एतदेव च प्रधानस्यापि ज्ञानिपुरुषं प्रति कैवल्यमुच्यते । तेन सह पुरुषेण सह असंयोगात् । एवं चित्तिशक्तिः स्वरूपप्रतिष्ठा वा बुद्धिसंस्वोपाधिरूपशून्यता वा कैवल्यम् । स्वरूपतः स्वच्छस्यापि स्फटिकस्य जपाकुसुमाद्यपाये स्वरूपप्रतिष्ठावत्तथाच निरुपाधिकतया सार्वदिकी स्थितिरेव कैवल्यं, साध्यता चोपाधिनिवृत्तेरेवेति भावः ॥ ३४ ॥

तीर्थराजे प्रयागेऽस्मिन् योगसूत्रार्थवर्णनम् ॥

नारायणो भिक्षुर्यो व्यातेने हरितुष्टये ॥ १ ॥

इति श्रीरामगोविन्दतीर्थस्त्रिपुत्रीनारायणतीर्थविरचिता

पातञ्जलसूत्रन्याख्या समाप्ता ॥ ४ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

पातञ्जलयोगसूत्रवृत्तिः ।

योगसिद्धान्तचन्द्रिका

श्रीनारायणतीर्थविनिर्मिता ।

सत्यं ज्ञानमनन्तमह्यसुखं ब्रह्मेति वेदेषु यत्
प्रोक्तं विष्णुशिवादिभिश्च बहुमी रूपैर्मतं वादिभिः ॥
यन्मानाधिपेयः सदा गुरुकृपास्त्रमेमयोगेन य-
त्लभ्यं तं समुपास्महे इति सदा कृष्णं अगहेशिकम् ॥ १ ॥
योगं ब्राह्म वितामहोऽथ भगवान् शेषः स्वयं सैष्यमैः
सूत्रैर्भाष्यमिषेण सर्वविदितो व्यासः समस्तं परम् ॥
तद्भाष्यं विशदीचकार मतिमान् मिथोऽथ मिथुस्तथा
दुर्बोधं हि तथापि मूढमतिभिर्गूढ रहस्यं यतः ॥ २ ॥
अत्र सूत्रेषु गूढार्थद्योतिकां तनुते पराम् ॥
वृत्तिं नारायणो मिथुः सुगमां हरितुण्ये ॥ ३ ॥
स्वातन्त्र्यसत्यस्यसुखं प्रधाने
सत्यञ्च चिद्भेदमभेदवाक्यैः ॥
व्यासो निराचष्ट न भावनाख्यं
योगं स्वयं निर्मितब्रह्मसूत्रैः ॥ ४ ॥
अपिचाऽऽप्रमदं योगं व्याकरोन्मतिमान्मुनिः ॥
भाष्यादिषु ततस्तत्राप्याचार्यप्रमुखैर्मतः ॥ ५ ॥
मतो योगो भगवता गीतायामधिकोऽभ्यतः ॥
कृतः शुकादिभिरस्मादत्र सन्तोऽप्रतिसादराः ॥ ६ ॥

ब्रह्मविदानोति परम्, ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति, तमेव विदित्वा-
ऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय, तरति शोकमात्मविदित्वा-
दिश्रुतिसिद्धपरमपुरुषार्थसाधनतानन्दारमसाक्षात्कारसाधनतया श्र-
वणमनननिदिध्यासनादीनि, आत्मा चाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो

निदिध्यासितस्य इत्यादिनाऽऽप्ताताति । तत्र निदिध्यासनं प्रधानम् । तत्सहकृतादेव मनसोऽलौकिकाऽप्याधितारमगोचरप्रमासम्भवात्, सर्वविह्वानादिरूपफलसंघादाच्च । निदिध्यासनश्रैकतानतादिरूपो राजयोगोपरपर्यायः समाधिः । तत्साधनं तु क्रियायोगः, चर्यायोगः, कर्मयोगो, हठयोगो, मन्त्रयोगो, ज्ञानयोगः, अद्वैतयोगो, लक्ष्ययोगो, ब्रह्मयोगः, शिवयोगः, सिद्धियोगो, वासनायोगो, लययोगो, ध्यानयोगः, प्रेमभक्तियोगश्च । तदेतत् सर्वं सामान्यविशेषभावेनाष्टाङ्गयोगेन कथलीकृतमिति मनसि निधाय साष्टाङ्गं सफलं योगं समाधिसाधनविभूतिकैवल्यार्थकैश्चतुर्भिः पादैर्भ्युत्पादयिष्यन् प्रेक्षावत्प्रवृत्तये विषयप्रयोजनाधिकारिसम्बन्धान् दशमन् प्रथमं शास्त्रस्यास्मिन् प्रतिजानीते मगवान् पतञ्जलिः—

अथ योगानुशासनम् ॥ १ ॥

अथ शब्द भारम्भार्थः धृतिमात्रेण मङ्गलार्थश्च, न प्रज्ञादान्तर्यार्थः । शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यत इति न्यायेन शब्दानुपस्थितानन्तर्यार्थकत्वानीक्षित्यात् । शिष्यप्रसङ्गुर्वाक्षाशब्दादीनामभिधानेन विद्यारम्भयोजकतया कस्यानन्तर्ये तात्पर्यमित्यवधारयितुमशक्यत्वाच्च ॥

योगः समाधिः । अनुशासनं हिरण्यगर्भोक्तेरनु पश्चाच्छिष्यते व्युत्पाद्यते लक्षणमेदं फलसाधनैरनेनेत्यनुशासनं, योगस्यानुशासनं योगानुशासनम् । योगप्रतिपादकं शास्त्रमाश्रयत इत्यर्थः । अत्र ससाधनः सफलो योगः प्रतिपाद्यतया शास्त्रस्याभिधेयः । प्रतिपाद्ययोगद्वारा कैवल्यं फलम् । तत्कामस्याधिकारी । शास्त्रफलयोः प्रयोऽपप्रयोजकभावः । शास्त्राभिधेययास्तु प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः । अभिधेयस्य योगस्य कैवल्यस्य च साध्यसाधनभावः सम्बन्ध इति दिक् ॥ १ ॥

सपरिकरो योगः प्रतिपाद्यत इति प्रतिज्ञातम् । तत्र योगलक्षणं योगशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं च निर्दिष्टपञ्चदशप्रकारयोगसाधनस्यावृत्तमाह—

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २ ॥

तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ॥ ३ ॥

इति आश्रयाम् ॥ तत्र चित्तस्य महद्बहुत्वात्मनोभेदेन त्रिविधा-
न्त करणस्य वृत्तयो दीपस्य शिक्षा इवावस्थापरिणामरूपा बाह्या,
आश्रयन्तराभ्यः । तासां निराध उपशमो निरन्धर्नाश्रयत् स्वकार-
णे लयः । तदा निरोधकाले द्रष्टुः प्रमातुरहमर्थस्याऽन्तःकरणा-
ऽवच्छिन्नस्य स्वरूपे विशेष्ये केवलचित्तस्य आत्मन्ययस्थानं विषयत-
याऽवस्थितिर्धिद्यमानतेत्यर्थः । विषयता च व्यापारानुबन्धिनी । व्या-
पारश्च वृत्तिरेव । योगी यामहमेतावन्तं कालं समाहितोऽभूवमिति
स्मरणेन व्युत्पानेऽनुमिनोति । इत्यञ्च धृत्यन्तरनिरोधपूर्वकान्तमगो-
चरवाराधादिकनिर्विकल्पकवृत्तियोग इति लक्षणं सिद्धम् । मध्येक-
चित्ततायोगो वृत्त्यन्तरनिरोधत इति कूर्मपुराणादौ शिबोक्तं । यत्र
चैवात्मनारमानं पश्यन्नात्मनि तुष्यतीति गीतायां भगवदुक्तेश्च ।
यद्यपि द्रष्टृगोचराया इव दृश्यगोचराया अपि तादृशवृत्तः समाधि-
त्वं वक्ष्यति सूत्रकारस्तथाप्यत्र मयीत्यादि प्रकृताभिप्रायम् । तत्रौ-
पदेशिकवृत्तिधारणाय विशेषणम् । अभावस्य निर्विषयत्वेन संस्कारा-
ऽजनकत्वाद् योगस्य च संस्कारजनकत्वात् तथैवाग्रे वक्ष्यमाणत्वा-
द्विशेष्यम् । तत्र संप्रज्ञातासाधारण्याय निर्विकल्पकोति । सूत्रद्वयेन
विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोक्तस्तु प्रत्येकस्यापि फलभेदज्ञापनाय । अत
यद्य पादभेदेन विशेषणांशफलं विधूतितृतीयपादे, विशेष्यांशफलं
च कैवल्यं चतुर्थपादे वक्ष्यति सूत्रकारः ॥

अथवा शिवलक्षणा स्वस्वरूपाभिब्यक्तिर्महायोगो निरालम्बः ।
तरसाधनं स्वभावयोगः समाधिपदामिधेयो निरामासः । तत्र प्रथ-
मस्य लक्षणं तदेति । द्वितीयस्तु, चित्तवृत्तीति ॥ योगस्तु द्विविधो
हेयो ह्यभावः प्रथमो भूतः * अपरस्तु महायोगः सर्वयोगोत्तमोत्त-
मः ॥ अन्यं सर्वं निरामासं स्वरूपं यत्र चिन्त्यते । अभावयाग स
मोक्तो येनात्मानं प्रपश्यति ॥ यत्र पश्यति चात्मानं नित्यानन्दं निर-
जनम् । मयैक्यं स महायोगो व्यापित परमं स्वयमित्यादिस्मृतिमि-
रपि तथा ज्ञापनात् । अत्र संप्रज्ञातप्राणनिरोधादे साधनफाट्यवय
निवेशात् संप्रज्ञाते सात्त्विकविशिष्टवृत्तिसत्त्वेऽपि, योग प्राणनिराध
इत्यनुक्तावपि च न हानिः । राजयोगविजिज्ञापविषयेष लक्षणसूत्र-
प्रवृत्ते । ननु संप्रज्ञातेऽस्मिन् ध्येयमात्रगोचरवृत्तिस्वीकारः, सर्ववृ-
त्तिनिरोधे त्वसंप्रज्ञात इति माभ्येयं चिरद्वयत इति चेन्न । संप्रज्ञातं

प्रकम्प्य, तामपि क्वापि निरुण्णसीत्युत्तरप्रसङ्गेन चित्तवृत्तिमात्रनि-
रोधस्यैव तदर्थस्यहापनात् । एतेन तत्र ध्येयवृत्तिसत्त्वे सर्ववृत्ति-
निरोधाऽसिद्धिः । असत्त्वे तु समाधिशाब्दार्थहानिः । मर्येकचित्तते-
स्याद्युदाहृतस्मृत्या ध्येयमात्राकारवृत्तेरेव योगस्य कथनादित्याद्याश-
ङ्कापि समाहिता । सर्वपदमपठता सूत्रकारेणापि तज्ज्ञापनात् ।
न संप्रज्ञातशब्दादिमिरेव, न तत्र किञ्चित् सम्यग्गद्गदादिना प्रज्ञापत
इत्यादिव्युत्पत्त्या तदर्थलाभाच्च । अत एव तावन्मतो निरोद्धव्यं
इति यावद्गतक्षयम् * एतज्ज्ञानञ्च मोक्षञ्च शेषोऽस्यो ग्रन्थधिरन-
इत्यादिभूतिषु, यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवयेत्यादिस्मृतिषु
न मगोनिरोधस्यैवोक्तत्वेऽपि नात्र तथोक्तम् । तत्रापि विवक्षितविधे-
केन मनोनिरोधस्य चित्तवृत्तिनिरोधारमकत्वलाभादिनि दिक् ॥

अथवा समाधिर्येन संप्रज्ञातस्याप्यग्रं ब्रह्ममाणत्वाद् राज-
योगपदं संप्रज्ञातोऽपि प्रतिज्ञासूत्रे योगशब्दाभिधेयः । तथाच, युज
समाधायित्यनुशासनादुभयविधसमाधेः स्वरूपसाधनभेदफलप्रति-
पादकशास्त्रमागम्यत इति प्रतिज्ञासूत्रार्थः । तदुभयसाधारणं लक्षण-
माह ॥ योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति ॥

तत्र चित्तस्य राजसतामसवृत्तीनां निरोध उपशमः संप्रज्ञातः । सर्ववृ-
त्तीनां निरोधोऽसंप्रज्ञातः यदात्मतत्त्वे प्रसमीक्ष्य देही एकः कृतार्थो भ-
वते धीतशोकः * यदात्मतत्त्वेन तु प्रज्ञातत्त्वे हीपोपमेनेह मुक्तः प्रपश्य-
न् ॥ अजं ध्रुवं सर्वतर्धैर्विशुद्धं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपापैः ॥ यदा
पश्चाद्यतिष्ठते ज्ञानानि मनसा सह * बुद्धिश्च न विचेष्टेत तामाहुः
परमां गतिम् ॥ अग्रमस्तदा भवति, योगो हि प्रमयाध्ययौ ॥ अत
एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः * बन्धाय विषयासक्तं मोक्षो
निर्ययं स्मृतमित्यादिस्मृतेरित्यर्थः । सर्ववृत्तिशून्यरूपासंप्रज्ञात-
स्य तु समाध्यङ्गिनो योगस्य मधुमतीमधुप्रतीकाधिशोकासंस्कारा-
व्याप्तु भूमिषु सतीषु लज्जस्य मणिमन्त्रादिन्यायेन कैवल्यहेतुत्वं
स्वजग्याहपरारात्मसाक्षात्कारहेतुत्वम् ॥

अथवा निरोधः— चित्तवृत्तयो निरुद्धान्तेऽस्मिन्निति व्युत्प-
त्त्या, वृत्तिहीनं मनः कृत्वा क्षेत्रज्ञं परमात्मनि * एकीकृत्य विमुच्येत
योगयुक्तः स उच्यते इत्यादिस्मृतेः सर्वानप्यविरोध्यखण्डाद्योकार-
वृत्तिपर्यवसायी बोध्यः । विरोधिपदार्थस्यैव नाप्यनाशरूपवाक्य

प्राग्भाषादौ तथा दर्शनात्। अत एव वृत्तिविशेषरूपाभ्यां सम्प्रज्ञाता-
सम्प्रज्ञाताभ्यां योगस्य विभजनमप्यग्रे संगच्छते। अत एव, न योग-
स्य वैयर्थ्यमपि। तादृशवृत्तेर्भाष्यनासत्कृतमनःप्रमाणजन्यत्वेनापरोक्ष-
तयाऽनानोच्छेदक्षमत्वादित्यग्रे स्फुटीमविष्यति । द्वौ क्रमौ चित्तना-
शस्य योगो ज्ञानञ्च राघव * योगो वृत्तिनिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवे-
क्षणम् ॥ असाध्यः कस्यचित् योगः कस्यचित् तत्त्वनिश्चयः। प्रकाशौ
द्वौ ततो देवो जगाद् परमः शिव इत्यादिना चासिद्धे योगज्ञानयोः
पृथक्त्वकथनं तु योगवृत्तेः शास्त्रजवृत्त्या विकल्पार्थम्। बहिर्मुखानां
वाक्यतोऽखण्डार्थबोधस्यापि दुर्लभत्वादिति संक्षेपः ॥

सांख्यं योगो भूमिविशेष एवाविर्भवति, न सर्वास्तु भूमिषु ।
तथाहि । चित्तस्य त्रिगुणारमकत्वात् क्षितिमूढाविक्षितैकाग्रनिच्छा-
क्याः पञ्चभूमयोऽवस्थाविशेषा भवन्ति । तत्र न तिसृणामुपयोगः ।
बहिःप्रवृत्तिभूयस्त्वात् । अपि तु ह्योरेवान्ययोः । तत्र क्षितं रजस
उद्रेकादक्षिरं बहिर्मुखतया सुखदुःखादिविषयेषु व्यवहितेषु विक-
ल्पितेषु संनिहितेषु च प्रेरितं भवति। तच्च सदैव वैलक्षण्यदानवादीनाम् ।
मूढं, तमस उद्रेकात् कृत्याऽकृत्यधिभागमुल्लङ्घ्य कोचादिभिर्वि-
रुद्धक्षेत्रेष्वेव निरन्तरं भवति । तच्च सदैव रक्ष पिशाचादीनाम् ।
विक्षितं सत्त्वोद्रेकाद्रजोविशिष्टं दुःखसाधनं परिहृत्य सुखसा-
धनेष्वेव शब्दादिषु प्रवृत्तं भवति । तच्च सदैव देवानाम् । एकाग्रं तु
रजसोऽप्यभावेन शुद्धसत्त्वोद्रेकादात्ममात्रगोचरं सगुणब्रह्मगोचर
या सविकल्कसार्वकवृत्तिविशिष्टम् । तच्च सदैव भगवद्भक्तानाम् ।
देवासुरगन्धर्वरक्षोमनुष्यप्रभृतीनां निरुद्धम् । तच्चापि निरोधपिशि-
ष्टं योगिनामेव भवति । यत्संमानाध्यनि स्थितानां वृत्तीनामव्यवस्थाती-
ताध्यनि प्रवेशलक्षणनिरोधस्यानारम्भाकारसर्ववृत्तिनिरोधेरुदासदृक्-
तसम्प्रज्ञातादिपाटवैकसाध्यत्वान्यत्रासम्भवात् । तस्माज्जिरोध एवा-
ऽसम्प्रज्ञातः ॥ २ ॥

निरोधर्थास्तु योगी । द्विविधः— युक्तोऽयुक्तश्च । तत्र युक्तः
समाहितमनः । यः केषलसमाधिनिष्ठो मोक्षप्रमिषाम्भुति ।
अयुक्तस्तयसमाहितमनः प्रारब्धशेषात् प्रतिभादिसिद्धादिष्वमवि-
याप्नुनुपहतसमाधिः । तत्रायुक्तोऽनेकाग्रद्रष्टृत्वेन सोपाधिरपि ।
युक्तो योगे स्थितः किंरूपः । किं सांख्ययातज्जलादिसम्मतश्चित्त-

तत्कार्यसाक्षिमात्ररूपः ? उत किं बोधरूपोऽपि नैस्तदानीं सवि-
 पयस्वनिर्वाहकवृत्त्याद्युपाधेरमाद्यान्निर्विषय एव । अथवा तार्किकवैशे-
 यिकप्रभाकरसम्मतः सुषुप्त्यादाविव सामप्रत्यभावेन विषयमगृह्ण-
 स्तदानीमपि जड एव । काष्ठादिविनिर्विषयस्य प्रकाशत्वायोगात् ।
 उताऽऽत्मनः संयोगविशेषादात्ममात्रद्रष्टा चेतनः । अथवा शून्यधा-
 दिविज्ञानवादिस्मृतो दशाक्षयं द्वीपादिवद् विषयनिरूप्यो वि-
 षयोपरमात्र पश्यति ? उत प्रवृत्तिविज्ञानोपरमेऽपि सुषुप्ताविधा-
 ऽऽलयविज्ञानसन्ततिरूपस्तिष्ठतीत्याशङ्क्य तदानीमपि विद्यमानचित्त-
 रोधरूपस्य सर्वथा निर्विषयत्वायोगेन प्रथमद्वितीयपक्षस्य बाधत्वात्
 तार्किकोक्तयोर्मृगीयतुल्ययोस्तु, योऽयं विज्ञानमय इत्यादिभृत्या
 तन्मते विशेषगुणयोगेनैवात्मनः प्रत्यक्षस्याङ्गीकारादात्ममात्रदर्शन-
 रूपनिर्विकल्पकसमाधेर्वाधेन च बाधत्वात् । यौद्धाभिमतयोः पञ्चम-
 यष्टपक्षयोस्तु, अधिनाशी वा भरे अयमात्मा अनुच्छिन्तिधर्मेत्यादि-
 श्रुत्याऽऽसत् क्षणिकत्वायोगेन च बाधत्वात् स्वाभिप्रेतं प्रथमपक्षमेव
 सिद्धान्तयति ॥ तदा द्रष्टु ररूपेऽऽस्थानमिति ॥ तदा सकलचि-
 त्तवृत्तिनिरोधकाले द्रष्टुः, चित्ततद्वृत्तिनिरोधपरिणामसाक्षिणश्चि-
 त्तिशक्तेः पुरुषस्य स्वरूपे तत्त्वेन चित्तादरूप्यनवगाहितया निर्विषये
 निरुपप्लवे स्वप्रकाशानावृतसच्चिद्रूपे अवस्थानं कुतुम्भापाये स्फ-
 टिकस्यालोहिते स्वस्वरूप इव कलशाद्यपाये चित्ताद्यसंक्रमेण कर्तृ-
 र्नाद्यभिमाननिवृत्त्याऽभेदेनावस्थितिरित्यर्थः । स्वभावात् स कार्य-
 चित्तराधात्माऽपि सन् निरुपाधिस्वरूपतामना तिष्ठतीति यावत् ।
 इत्यथ चित्तिशक्तः पुरुषस्य निर्विषयस्वप्रकाशसच्चिद्रूपतैव स्वरूपमा
 विषयग्राहिता स्वोपाधिक्ती तस्याश्च निरोधकालेऽस्त्येऽपि न हानिः
 । पातङ्गिवृत्तौ पाञ्चकस्येध, तदुपलक्षितसाक्षिस्वरूपस्याबाधात् ।
 तस्मात् स्वतो निरुपाधिसत्स्वप्रकाशरूपस्याप्यात्मन उपाधिमि-
 रौपाधिकस्वरूपस्य तत्र निरोधसमाधिना संस्कारसहितचित्तादेश-
 वृत्तिनिरोधे शान्तघोरभूढावस्थानिवृत्तौ हि, जीवन्नेव विद्वान् हर्षम
 पांश्र्यां विमुच्यत इत्यादिभृत्युक्ता निर्विकारस्वरूपाऽवस्थानिरूपा
 जीवन्मुक्तिर्भवति । परममुक्तिस्तु वक्ष्यमाणप्रज्ञाकाष्ठायां प्रान्तभोगा-
 न्ने प्रातप्रसवेनौपाधिकरूपात्यन्तिकनिवृत्तावात्यन्तिकस्वरूपावस्थान-
 मिति पांष्यम् । व्यतीभिषिष्यति चेदमुपरिष्ठादिति दिक् ॥ ३ ॥

ननु नहि व्युत्थाने स्वभावात् प्रच्युतिः स्यात् । आम्लेन दुग्धस्य
दधिभाधवच्चित्तादिमिरनौपाधिकस्यौपाधिकभावजननात् । तत्राह—

वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥ ४ ॥

वृत्तीति इतरत्र व्युत्थाने वृत्तिसारूप्याऽश्रितेन सह द्रष्टुं तौ
सारूप्यमवैलक्षण्यमित्यर्थः । शान्तयोरमूढाश्चित्तस्य वृत्तयः क्षणम-
द्भुराः । ताभिरवशिष्टास्तत्प्रतिबिम्बरूपाः पुरुषस्य भवन्ति । याभिः
शान्तोऽस्मि, दुःखितोऽस्मि, मूढोऽस्मीत्यध्यवस्यति । अतो न स्वभा-
वात् प्रच्युतिः । न हि लौहित्यप्रतिबिम्बकालेऽपि स्फटिकस्य स्व-
भावात् प्रच्युतिरस्ति । अतस्त्विकाभ्ययाभावस्य विकारित्वाप्रयोजक-
त्वादिति भावः ॥ ४ ॥

इदानीं चित्तस्येच्छादिलक्षणानेकवृत्तीनां निरोद्धव्यानां स-
त्वेऽपि तासां वक्ष्यमाणपञ्चप्रकारवृत्तिनिरोधनेष्व निरोधो भवतीत्य-
भिप्रेत्य पुम्प्रयत्ननिरोद्धव्याः पञ्चप्रकारा एवेत्याह—

वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः ॥ ५ ॥

वृत्तय इति वृत्तयश्चैत्रादिभेदाद् वृत्तिसमूहाः, पञ्चतय्यः पञ्च-
प्रकारा वक्ष्यया यासां ताः । अवयविनो वृत्तिसमूहाः प्रमाणादिपञ्च-
प्रकारपञ्चयका इति यावत् । तासां हानोपादानसिद्धये भेदमाह ॥
क्लिष्टाऽक्लिष्टा इति ॥ तत्र क्लिष्टा विविधानेकविषयवासनानिबन्धना
रागादिहेतुतया दुःखाख्यक्लेशफलिका विषयाकारवृत्तयो राजस्य-
क्तामस्यश्च । तानि स्फूर्णादिद्वारा परानुग्रहनिग्रहाभ्यां धर्मो धर्मयो-
रपत्त्या दुःखवाराया एवानुभवात् । अक्लिष्टा विधेकव्यानितः सा-
धनसम्यग्ज्ञाः क्लेशफलकवृत्तिविरोधिन्यः सात्त्विक्यः । अक्लिष्टत्वं च
यद्यपि प्रमाणवृत्तरात्मगोचरायाः क्लेशाद्विरोधित्वेन, विपर्ययस्य
शालप्रामादौ विषण्वादिधीरूपस्य पुण्याविशेषजनकत्वेन, विकल्पस्य
भेदयादिमते तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्याभेदबोधस्य कार्यश्रित तत्तदु-
द्धारकत्वेन, निद्रायाः सुखाद्यनुभावकत्वेन, स्मृतेर्नीलमेषादिदर्शनन
श्रीकृष्णादिविषयिण्या अदृष्टोत्पादकत्वेन स्फुटं, ताभिरेव च यथाम-
मं दृष्टादृष्टद्वारा क्लिष्टवृत्तीनां निरोधश्च भवतीत्यतो तासां निरोधो,
न पा सर्वासां निरोधनार्थं साधनान्तरप्रयासश्चोचितस्तथाप्यासां

साक्षात्प्रमाणहेतुत्वस्य स्वरूपाननुगुणत्वेन निरोधः सर्वोसामान्यप्रति-
कनिरोधार्यं प्रयासास्तरेभ्योचित एवेति भावः ॥ ५ ॥

ता एव पञ्चवृत्तीरुपदिशति—

प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥ ६ ॥

प्रमाणेति उद्देशफलमितोऽभ्यासाक्षात्प्रतिरोद्धभ्या वृत्तयो न
सन्तीति । यद्यपि लाघवतर्कानुगृहीताम्यवस्थातिरेकाभ्यां विशिष्टांश-
ज्ञानस्याऽप्रमात्वापच्छिन्नं प्रति हेतुत्वाऽवधारणाद् विपर्ययादीनां
साक्षात्प्रतिऽविद्यावृत्तिस्वपक्षस्य वेदान्तिभिरङ्गीकृतस्य युक्तत्वात्
चित्तवृत्तित्वकथनं युक्तं, तथापि स्वप्नेऽनिर्ध्वजनीयाऽनाद्यज्ञानस्य
मानामाधेतानङ्गीकारात्मनःपरिणामत्वमेव विपर्ययादीनाम् । अत एव
स्वप्नशुक्तिरजतादयोऽपि चित्तपरिणामा एव बाधाबाधाभ्यां सदस-
द्रूपा इति सदसत्त्वातिरिक्त्याद्यमेऽविद्यासूत्रे स्फुटीभव्यमिति ॥ ६ ॥

तत्र प्रमाणवृत्तिं विभजते—

प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ॥ ७ ॥

प्रत्यक्षेति तत्रोपमानस्य, गवयपदं गवयवाचकम् । असति
वृत्त्यन्तरे वृक्षेस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात् । योऽसति वृत्त्यन्तरे वृक्षैर्यत्र
प्रयुज्यते स तत्रावकः । यथा गोशब्दादिः । गवयो गवयपदवाच्यो
गोसदृशत्वात् । अतिरेके घटयदित्याद्यनुमाने ।
अर्थापत्तरपि, अयं रामिभोजी, दिवाऽभुञ्जानस्य सति पीतत्वादित्यनु-
माने । अनुपलब्धेस्तु, यदि स्यानुपलब्धेतत्त्वादिप्रतियोगितत्त्वप्रस-
ङ्गितप्रतियोग्युपलब्धभावरूपायाः प्रत्यक्षासहकारित्वेन प्रत्यक्षे ।
इति होचुरित्येतिहास्यं तु शब्दे । सम्भवस्य तु, स्त्रायोऽद्रोणादिपरि-
माणसम्भाव्यत्वरूपस्यानुमाने । चेष्टाया अपि, गेहे कति घटाः
सन्तीति प्रश्ने, दशानुलीप्रदर्शनरूपाया अनुमाने, दशादिपरस्मरणे
तु शब्द एवान्तर्भावात् शीघ्रयेव प्रमाणातीति भावः । तत्राऽविस्मृ-
तिज्ञानम्, अनधिगततत्त्वबोधो वा प्रमा, तत्करणं प्रमाणमिति
प्रमाणसामान्यलक्षणम् । तत्रेन्द्रियसञ्चारमार्गेण बाह्यवस्तुसम्बन्धा-
च्चित्तस्याऽल्लेखार्थवात्तनायत इन्द्रियविषयसामान्यविशेषात्मनोऽर्थ-
स्य विशेषाऽवधारणप्रधाना वृत्तिः प्रत्यक्षम् । यथा, घटोऽयमित्या-

विशुद्धीतव्याप्तिकेन हेतुना साध्यवति पक्षे ज्ञायमानेन साध्यस्य सामा-
न्यात्मनाऽऽध्यवसायोऽनुमानम् । तच्चानुमानं त्रिविधमुक्तं न्याये—
पूर्ववत्, शेषवत्, सामान्यतोदृष्टं चेति । पूर्ववत् पूर्वम् शब्दयस्त-
द्वत् कंसलान्वयीत्यर्थः । यथा— इदमभिषेधं, प्रमेयत्वात्, सम्मतव-
दित्यादि श्रेयो व्यतिरेकस्तद्वत् केवलव्यतिरेकी । यथा— पृथिवी
इतरेभ्यो भिद्यते, सम्भवत्वाद् व्यतिरेको जलादिवदित्यादि । सामा-
न्यतोदृष्टम् । अभ्ययेन व्यतिरेकेण च शूहीतव्याप्तिकम् । यथा—
बहिर्माद् घूमादित्यादि । प्रकृतवाक्यार्थवर्णनान्वयस्वरूपास्तत्त्वविशि-
ष्टेन पुरुषेण दृष्टधृतानुमितार्थानां परं प्रति यथार्थबोधार्थमुपदि-
ष्टेनाऽऽकाङ्क्षासत्तियोग्यतादिमता शब्देन श्रोतुस्त्वद्यंकारा वृत्तिरा-
गमः । यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवाक्यात् स्वर्गकामभावता पागः
कार्य इति । पौरुषेयो बोधः सर्वत्र फलम् । येन, जानामि, ज्ञातः
स्फुरति घटादिः प्रकट इत्येवं व्यवहरति जनः । तत्र यत्र यस्य
शब्दस्य भ्रमादिमाननाप्तो यत्ता स नागमः । यथा चैत्यशब्दं कार्य-
मित्यादि । मन्वादिस्मृतयस्तु निर्णीतप्रमाणवेदमूलकत्वादागमा
एव । एवमन्येऽपि द्वायंका अस्मदादिशब्दा इति संक्षेपः ॥ ७ ॥

विपर्यय लक्षयति—

विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ॥ ८ ॥

विपर्यय इति लक्षयनिर्देशः । मिथ्याज्ञानमित्यादिलक्षणम् ।
तथाप्यार्थज्ञानम् । तद्विकल्पेऽप्यनुगतमित्यत आह ॥ मतद्रूपप्रति-
ष्ठमिति ॥ तच्च रूपं चेति तद्रूपं ज्ञानस्वरूपम् । तस्मिन् विद्यते
प्रतिष्ठा वाचाऽप्रतिषेधार्थं यस्य तत् । यथा शुक्लादिविशेषदर्शनप्र-
तिषेधं रजताविज्ञानम् । विकल्पस्तु प्रत्यक्षप्रमाद्यद् वाचाऽप्रतिषेध-
एव । इदमनित्यमिति ज्ञातेऽपि वाधितरथे फलहादौ शब्दज्ञानोदयात् ।
मनो, न तत्रातिव्याप्तिः । वाचयाव्यपरोक्षप्रमायामातिव्याप्तिवारणा-
य मिथ्याज्ञानमिति ॥ ८ ॥

विकल्प लक्षयति—

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ॥ ९ ॥

शब्देति ॥ शब्दश्च ज्ञानं च शब्दज्ञाने । ते अनुपातिनो जनको

यस्य स शब्दज्ञानानुपानी, श्रोतुं श्रूयमाणशब्दहेतुकः, प्रयोक्तुं प-
दार्थोपस्थितिहेतुका, बाधनिवृत्त्यर्थं कलहादौ नरशृङ्गादिप्रयोगं,
उपेक्षादौ च सर्वोऽनुभवान्तिष्ठः । यस्तु शून्यो बाधितविषयप्रत्यय
नराध्यायं, उपपन्नं, चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमित्याद्याकारा विकल्पा-
व्यापृतिरित्यर्थः । यस्तु शून्यस्याश्रायं प्रमाणम् । बाधाप्रतिबन्धत्वा-
च्च न विपर्ययः । न च बाधबुद्धिस्तस्य विशिष्टप्रत्ययः कथं, लौकिक-
सन्निकर्षाज्जगत्क्षेत्रविशेषाज्जगत्प्रतिबन्धत्वाच्च प्रतिबन्धत्वादि वा-
क्यम् । सत्त्वादि बाधनिवृत्त्यर्थं, धूमलोम तमदशङ्के राधाविरहशुष्मणा-
मित्याद्युपेक्षाद्व्याक्यनः शब्दबोधस्यानुभवसिद्धत्वं शब्दातिरि-
क्तत्वेनापि नादृशधियो विशेषणीयत्वात् । अनाहार्यबुद्धेरैव तथावि-
धाया बाधप्रतिबन्धत्वाद्भीकाराच्च । अन्यथा कलहतकांक्षिनापि
प्रतिपत्तिर्न स्यात् । तेषां यकानां तु योग्यताया बाधेनात्र शब्दा-
ऽऽहार्यस्यापि असंभवात् पदार्थोपस्थितिमात्रं न शब्दबोध इति
सङ्क्षेपः ॥ ९ ॥

निद्रा लक्षयति—

अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा ॥ १० ॥

आमरस्यप्लवृत्तीनामभावस्य प्रत्ययः, प्रत्येति जनयतीति प्रत्य-
यो हेतुः, तम आलम्बन विषयो यस्याः सा वृत्तिर्निद्रा । मस्या—
सुखमहमस्वाप्स न किञ्चिद्वेदिपमिति सुषुप्त्यनन्तरं जागरे स्मृति-
वशनात् स्मृतेष्वानुभवस्यतिरेकेणानुपपत्तेर्वृत्तिर्यम् । वृत्तिपदं तु,
ज्ञानसामान्याभाधो निद्राति तार्किकमतनिरासाय । अत्र भाष्यम् ॥ सा
च सम्प्रबोधे प्रत्ययमर्पात् प्रत्ययविशेष एव । कथम् । उच्यते । सुख-
महमस्वाप्स, प्रसन्नं मे मनः प्रज्ञा मे विशारदीकरोति । सुखमहम-
स्वाप्स, स्थानं मे मनो भ्रमत्यनवलितम् । गाढं मूढोऽहमस्वाप्स,
गुरुणि मेऽङ्गानि क्लान्तं मे चित्तमलं मुपितमिव निष्ठतीति । स ख-
ल्वयं प्रबुद्धस्य प्रत्ययमर्थो न स्याद् अस्ति प्रत्ययानुभवे । तदाश्रिता
स्मृतयश्च तद्विषया न स्युः । तस्मात् प्रत्ययविशेषा निद्रा । सा च
समाधानि नरप्रत्ययवर्जितोद्भव्येति ॥ भाष्यार्थस्तु— सा च निद्रा तु
सम्प्रबोधे नागने, प्रत्ययमर्पात् स्मरणात्, प्रत्ययविशेष एव वृत्तिर-
पैव, न ज्ञानसामान्याभावा, न वा साक्षिरूपा । जागरे स्मरणानुपप-

सोः । अनुभवसुहृदावस्वरूपसंस्कारं विना साक्षिणाऽपि स्मृतेर-
 सम्भवात् स्मरणाकारं पृच्छति कथमिति । उत्तरमाह । उच्यते इति ।
 वृत्तिमात्रस्य त्रिगुणात्मकत्वमुच्यते तदुक्तम् । आदौ सत्त्वफलमा-
 ह । सुखमिति । ततस्तदभिनयति । प्रसन्नं निर्मलम् । प्रज्ञां स्वास्मि-
 ज्ञायमानां यथायं वृत्तिः, विशारदीकरोति सुहृदार्थप्रहणयोभ्यां करा-
 ति । इदञ्च तत्र स्वरवोद्रेकस्य फलम् । रजसः फलमाह । दुःखमिति ।
 ततस्तदभिनयति । स्त्यानमकर्मण्यम् । अनवस्थितमस्तिरम् । तमसः
 फलमाह । गाढमिति । ततस्तदभिनयति । गुरुणि मेऽङ्गाणि, भलम-
 ल्यप्तं, मुपेतमिव परैरपहृतमिव तिम्रनीत्यर्थः । अन्वयमुखेन सुषु-
 साधनुभवमुपपाद्य व्यतिरेकमुखेनोपपादयति । स जल्विति । प्रत्य-
 पानुभवे सुषोक्तप्रत्ययानुभवे असति योऽयं प्रत्ययमयं जागरं स्मृति-
 रूपः जलु न स्यादित्यर्थः । अनुभवं विना स्मृतेरदर्शनादिति भावः ।
 तन्वस्तु तत्रानुभवः, परन्तु साक्ष्याश्रित एव सांख्यविद्यावृत्तिरूपोऽस्तु,
 न चित्तपरिणामरूपः । चित्तस्य तदानीं लीनत्वात् । तत्राह, तदाभि-
 ता इति । चित्ताभिताः स्मृतयः सुखदुःखादिविषया न स्युः । साक्षि-
 णा इत्यस्य चित्तं स्मरणासम्भवादित्यर्थः । स्मृतिभित्तस्यैव धर्मः ।
 तत्कारणहर्षविषादेच्छादेस्तत्रैव सम्भवादिति भावः । सा चंति । सो
 इतौ।यतः सा सुखमोहान्विता, अत एव समाध्याधिनरप्रत्ययवन्निरो-
 हव्येत्यर्थः । स्वाप उद्विक्तं तमः । निद्रा स्वापप्रधाना सुखस्वापाह-
 मयंगोचरा वृत्तिः सुखमहं अपिमीत्याकारा विधिष्टा समूहालम्बना-
 ऽऽत्मिका निर्बिकल्पिका वा । तामेव तत्र जागानः पुरुषः स्वप्न इवा-
 म्तःप्रहोऽपि दृग्दृश्यमेदाभिमानाभावात् सुषुप्तिस्थान एकीभूत इत्यु-
 च्यते भ्रुतिभिः । इत्थं भेदमभिप्रेत्यैव स्वापानुभववृत्तेर्निद्रात्योक्तिः ।
 लोके, अयं स्वपितीति निद्रातीति भ्रुतिर्निद्रात्योः पर्यायस्तु
 विषयविषयिणोरभेदाभिमानादिनि द्विक् ॥

तत्र सांख्यविद्यांशसम्बन्धपरिणामो न चित्तस्य । तस्य तत्र लीन-
 त्वात् । अन्यथा स्वप्नजागरणयोरन्यतरापत्तिरिति चेदन्तिनः ।
 तत्र युक्तम् । दुःखानुभवानुपपत्तेः । दुःखस्य च चित्तमात्रधर्मत्वात् ।
 तच्च स्वप्नजागरणयोरन्यतरापत्तिरिति वाच्यम् । स्वापारब्धेन तयोः
 पतिपन्धात् । अत एव तत्र नात्मस्वरूपसुखस्यानुभवः, किन्तु चित्त-
 परिणामरूपस्यैव ॥ त्रिषु धामसु यद्गोम्यं भोक्ता भोगश्च यद्गवदिति

श्रुत्यापि भोक्तृभोग्यभोगानां तत्र सङ्गाद्यकथनेन तावदर्थज्ञापनादि-
त्यभिप्रायिगः ॥

अथ, यत्रैतत् पुरुषः स्थितिमिति निद्रा नाम, सता सौम्य तदा
सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति स्वं ह्यपीतो भवति तस्मादेतं स्व-
पितीत्याचक्षते, न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत् पश्येदि-
त्यादिभ्रुतिभिः सासम्पत्तेर्निर्विषयत्वादिकथनेन सुषुप्तौ चित्तलयप्र-
तिपादनात् ब्रह्मसुखस्यैव तत्र भानम् । निद्राप्यपिद्याहृत्तिरेष । भो-
क्तृभोग्यानां सत्त्वांशसंस्काररूपेण संस्कारसत्त्वेऽपि द्वितीयाभाष-
न्तु भविमानाभावमादायेति वेदान्तिनामभिप्रायवदिति चेत् । अत्र
वदन्ति । सत्सम्पत्तिरपि दुःखजलपांरिव एकीभाषो, न त्यक्तैव ।
पुनरुत्थानाभावमसङ्कात् । सापि यद्यपि लयात्, तथाऽपि लघोऽत्र न
कारणारम्भाऽवस्थितिः, किन्तु स्वाभाविकबहिःप्रवहणशीलत्वाभाष-
मात्रम् । तथाच तत्र मनःसत्त्वेऽपि न हानिर्न वा भ्रुतिर्विरोधः । भगो
निद्रा मनस एव धृतिः । सुषुप्तापि तस्यैव सत्त्वांशपरिणामो, तारम-
कपमित्यास्तां विस्तरः ॥

नैयायिकास्तु— यदा मनः पुरीतति प्रविशति तदा स्वस्मनो-
योगरूपकारणमाघाज्ज्ञानसामान्याभावः । सैव सुषुप्तिः । प्रमा-
णश्चात्र, यदा सुषुप्तो भवति यदा न कस्यचन वेद हिता नांम नाक्यो
ज्ञासन्नतिसहस्राणि हृदयात् पुरीततिमभिप्रतिष्ठतेताभिः प्रत्यव-
सृत्य पुरीतति शेते इति धृतिः ६, अनया पुरतत्प्रवेशेन स्वस्मनो-
योगमायस्योक्त्या ज्ञानाभावमात्रकथनात् । तस्माच्च चित्तलयो, न
वा चित्तपरिणामस्तत्रेति वदन्त उदाहृतानुभवान् स्वप्नेऽस्तभोवप-
न्ति । तत्र सम्यक् । यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन
वपन्नं पश्यतीत्युपक्रम्य आनन्दभुक्चेतोमुखः प्राप्तस्त्वगीयपाद्
हरपादिभ्रुतिमिरक्तानुभवानां सुषुप्तिकालिकत्वावगमात् । सुषुप्तौ
ज्ञानसामान्याभावस्य पशुमशक्यत्वात् । एषदुःखद्वैतध्रुतेर्मनसः
संस्काररूपेणावहितौ कथितवृत्तिमिब्रह्मसत्सामान्याभावे तारप-
यात् । इन्द्रियाप्युत्पत्तेः प्रायेण हिरण्यगर्भस्य ज्ञानोत्पत्त्या ज्ञानसा-
मान्ये त्वस्मनोयोगस्य हेतुत्वाज्योगात् । एतेन जन्यज्ञानमात्रे त्वह-
मनोयोगस्य हेतुत्वमङ्गीकृत्य तदभाषबलात्, न किञ्चिदपेक्षितमिति
गजादप्यपस्फारस्याज्य सुषुप्तौ ज्ञानसामान्याभावमङ्गीकृत्योरिधगस्य

स्वापसुखादिप्रत्ययोऽनुमितिरिव । सुषुप्तिकालीनात्मा ज्ञानाभावयान्,
ज्ञानसामान्यभावात् । मुक्तिकालिकारमभवत् । सुषुप्तिकालिकारमा
नु ज्ञानाभावयान् दृ.खसामग्रीशून्यत्वात् । मुक्तिकालिकारमवदित्यनु-
मानसम्भवात् सौषुप्तवु खाभावे सुषुप्तशब्दप्रयोगस्यौपचारिकत्वात् ।
अथवा अकल्पानित्यसुखकल्पनागौरवप्रसङ्गादिति परास्तम् ।
सुषुप्तिपरिचयं विना पक्षाक्षानाद् अनुमानानुदयाच्च । न च कालस्या-
विना सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या परिचयः । सामान्यलक्षणाया एवा-
लीकत्वात् । अश्रुपगमेऽपि स्वाऽभिमतासिद्धे । कालस्वरूपेण परि-
चयेऽपि सुषुप्तिस्वरूपेणापरिचयात्तद्व्यतिष्ठानुमानस्य कालाऽन्तरी-
यज्ञानाऽभावसाधारण्यादयोऽन्तरात् ॥

तन्महोरात्रस्य प्रहराष्टकरूपत्वेन ज्ञानात् प्रहरद्वयं सुप्तोप-
तेन प्रहरपट्टकस्य जागरकालत्वेन ज्ञानात् परिशेषाद् अवशिष्टप्रहर-
द्वयस्य वस्तुतः सुषुप्तिकालस्य स्वज्ञानत्वात् तत्कालीनारमण्यनुमि-
तौ नानुपपत्तिः । एव सर्वसुषुप्तेषु तत्कालपरिचयो द्रष्टव्य इति
चेन्न । महोरात्रपरिणामाद्विधेयकरहितानामपि मुख्यबालप्रभृतीनां,
तद्विधेयकवतामपि विनैव तत्प्रतिसम्भान् सुखमहमस्थाप्समिति
प्रतीतिसत्त्वात् । उक्तप्रहरद्वयेन तत्कालज्ञानेऽपि सुषुप्तेरज्ञानाद्,
अस्थाप्समित्यभिलाषासम्भवाच्च । न श्रुतप्रहरद्वयकालसम्बन्धिनी
एष सुषुप्तिः । न वा तत्कालीनात्मयोग्यविशेषगुणामात्रः । भागे तस्य
पुण्यान्तरसाधारण्यात् तस्यापि तदा स्वपिमीति व्यवहारापत्तेः ।
द्वितीयस्त्वप्रसिद्धः । पुरुषान्तरे तदा ज्ञानाद्यप्यतमसत्त्वात् । न च
यस्य परकाले वस्तुतः उक्तगुणाभावस्तस्य सुषुप्तिरिति वाच्यम् ।
पुण्यानामान्तत्वात् प्रतिपुरुष च सुषुप्तिकालानामानन्त्याद् भविष्य-
तपरिमाणत्वाच्च स्वपिघातोरस्ययास्तितानन्तार्थकारवापत्तेः । नम तु
अस्थाप्समित्यनुगताकारस्मृतिहेत्वनुभवसाक्षिकः प्रलीनमदि प्रथा-
दकमनस्कतमोऽवस्थाविशेषनिष्ठो जातिविशेष इत्यनुगमादेकार्थयो-
पपत्तिः । यत्, नाडीविशेषमत्र सयोगः सुषुप्तिरिति तत्र सम्पत् ।
तस्यातीन्द्रियत्वेनावालानां जनानाम्, अस्थाप्समितिस्मृतिहेतुप्रत्यक्षा-
ऽपोगादुदाहृतश्रुतिविरोधाच्च । अत्र यद्यप्यहमर्थस्य वर्तमानत-
या प्रत्यक्षत्वाच्च स्मृतिः, तथापि स्वापावस्थाया अतीतत्वाद् भवति
स्मृतिः । सुखस्य वेदान्तगतये नित्यतया वर्तमानत्वाद् अस्मरणापत्तिः ।

स्वप्ने तु मन परिणामरूपस्य तस्याप्यतीतत्वात् सम्भवति तस्यापि स्मृतिः । वाहमर्गस्य प्रत्यक्षत्वे, महमस्वाप्समिति भूतलकागस्तम-
पुरुषाभिलाषानुपपत्तिः । स्मर्यमाणस्वापसम्बन्धात् स्मर्यमाणत्वात्-
पादस्यास्तां घिस्तर ॥ १० ॥

स्मृतिं लक्षयति—

अनुभूतविषयाऽसम्प्रमोपः स्मृतिः ॥ ११ ॥

अनुभूयत इत्यनुभवोऽनुभवविषयः । तस्माद्विषयस्याज्ञान-
स्याधिकस्य न सम्प्रमोपः स्नेयः परिग्रहो यत्र तादृशोऽनुभववि-
षयादनधिकविषयो गृहीतग्राही प्रत्ययः, सा गङ्गा मया दृष्ट्या-
द्याकारः स्मृतिरित्यर्थः । न च प्राथमिकानुभवविषयविषयकधारा-
धाहिकद्वितीयादिज्ञानेऽप्रतिष्ठासि । तत्र, न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके
यत्र कालो न भासत इति श्यायेन क्षणादिरूपाधिकार्यमानाङ्गीकाराद्
अगृहीतग्राह्यात्स्यैव सत्त्वात् । स्मृतौ तु क्षणादिमानस्याननुभवतात्-
न्यायः प्रत्ययपदस्यानुभवपरत्वात् स्मृतौ क्षणवैशिष्ट्यमानानङ्गीका-
र इति भावः । ननु लाघवात् सत्कारजन्य ज्ञानं स्मृतिरित्येव लक्ष-
णमुच्यते इति चेन्न । तावन्मात्रस्य प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तः । सत्कार-
मात्रजन्यत्वस्यादृष्टदेशकालादिरूपसामग्र्यपेक्षायामसम्भवात् । यदि
मात्रपदनं प्रमाणस्यैव व्यवच्छेदस्तदास्तु या । अनुभूतेत्यनन्त सत्का-
रजन्यत्वज्ञापनात् तदपि लक्षणम् । तर्थापि न हानिः । लक्षणस्य
लक्षणात्तराविराधित्वादिति संक्षेपः ॥

अत्र साध्यायिकास्तु— अनुभूतेत्यस्य अनुभूतौ चितिशक्त्या
परोक्षतया गृहीतौ यौ विषयौ वृत्तिद्वयरूपावर्धौ तयोरसम्प्रमोप-
अनपहरणं यत्र तादृशस्तदुभयावपयकप्रत्ययः स्मृतिरित्यर्थमङ्गीक-
र्य वृत्तद्वयविषयस्य च स्मरणमिच्छति । घट इत्यादिस्मरणेऽनुभूत-
तारूपतत्त्वान्दार्ढ्ययोर्द्वयोरापि मानस्यानुभवसिद्धत्वात् । तथा-
चैतन्मते चित्तिवेद्योभयानुभवविना चित्तिवेद्योभयस्मरणायोपादय
घट इत्याद्यनुभवेऽपि वृत्तिद्वयद्वयोर्द्वयोर्मानमावश्यकमिति सर्व-
मेव ज्ञानं व्यवसायात्मकम् । साक्षिरूपचितिशक्त्यैव चित्तिवेद्यो-
ग्रहणात् । इत्यत्रैतन्मते अनुभवस्मृतयोः समानप्रकारत्वादिना हतु-
हेतुमद्भावोऽप्याचर्यते । नय घट इत्यनुभूततारूपतत्त्वप्रकार्यज्ञाना-

त, स घट इत्याद्यनुभवप्रकारिकाया, घटमहं जानामीति ज्ञानविशेष-
 काच्च घटमहं स्मरामीति ज्ञानविशेषिकायाः स्मृत्यंशंशगात् ।
 यदि च घटमहं जानामीति ज्ञानादपि स घट इति तत्तात्प्रकारिका
 स्मृतिस्तदास्तु प्रकारकषयिज्ञेयत्वादिमन्तेर्भाव्य समानविषयत्वने-
 धानुभवस्मृत्याः कार्यकारणमायः । गचान्यविशेष्यकज्ञानादप्यविशे-
 ष्यकस्मरणप्रसङ्गः । इष्टापत्तेः । तदुक्तं भाष्येऽपि— प्रहणाकारपूर्वा
 बुद्धिः, प्राज्ञाकारपूर्वा स्मृतिरिति । घटमहं जानामीति ज्ञानविशेष्य-
 काद्यनुभवः । स घट इति घटाविशेष्यका स्मृतिरिति तदर्थः । अत्र
 पूर्ववाद्यो विशेष्यपरः । नर्चयं सति स्मृत्युत्पत्तदुभयविशेष्यक-
 त्वापत्तिः । सामान्या समत्वादिति वाच्यम् । विशेष्योद्बोधकाणां
 हेतुत्वरूपनाभिस्तत्रिरास्तादिति यत्किञ्चिदेतत् । एतावन्तु विशे-
 षः । तार्किकत्वाय घटो घटमहं जानामीत्यनयोर्व्यवसायानुव्यवसा-
 यभेदाद्भेदः । पूर्वस्य विषयेन्द्रियसन्निकर्षजन्यस्य विषयमात्रप्राह-
 कत्वात् । द्वितीयस्य तु मनोमात्रजन्यस्य ज्ञानगोचरत्वात् । यद्यपि
 स्वमते तु न तथा । वृत्तिवेद्योभयविषयत्वेन द्वयोरपि व्यवसाय-
 स्थानीयत्वात् । तथाप्यज्ञाननाशकोऽयं घट इत्याद्याकारः । अज्ञान-
 नाशोत्तरं तु घटमहं जानामीत्याद्याकारः क्रियाजन्यफलमागितारूप-
 कर्मतायास्तदानीमेव भानसम्भवात् । वेदान्तिनस्तु वृत्त्यधच्छिन्नचै-
 तन्यमज्ञाननाशकं व्यवसायः । विषयमात्रप्राहकत्वात् । विसृष्टोभ-
 यार्थप्राहकं वृत्त्याद्युपाहितं त्वनुव्यवसाय इति तयोस्तार्किकाणा-
 मिव भेद एवति वदन्ति । परन्तु तार्किकाणामनुव्यवसायां जन्य-
 त्वाद्भेदः । वेदान्तिनास्तु स्वयमात्मैवेत्यभ्यदेतत् । युक्तञ्चायं पक्षः
 यद्यपि ज्ञानकर्मतायाः पञ्चादेवानुभवात् तथापि प्रहणसम्भवा-
 दिति शक्त्या वृत्त्युत्पत्तिकाले वृत्तरपि विषयत्वेन प्रहणसम्भवाद्
 वृत्तिवेद्योभयमाननिम्बन्धनभेदात् तयोः पौर्वापर्यकल्पनमयुक्तम-
 येति सूत्रकारप्रभृतेर्गूढाभिसन्धिः । प्रकृतमनुसरामः । तथाऽपि स घट
 इत्येवं स्मरणपक्षे प्रमुपेतत्ताकज्ञानस्य सस्कारमात्रजन्यस्य स्मरण-
 त्वलापप्रसङ्गः । तत्तायास्तत्राभानादिनिचेन्न । तादृशनियमस्योत्सर्गि-
 कत्वात् । अत एव निद्रासुप्ते उदाहृतसुखस्मरणयोर्द्वयोनकरोपात्
 प्रमुपेतत्ताकवेऽपि नैतत्सुखविरोध इति वदन्ति । ननु स्वप्ने सूक्ष्मे
 गजनं शिष्यमननुभूतमपि स्मर्यत इति चेन्न । तस्य विषयत्वत्वादि-

ति दिक् ॥ ११ ॥

आसां वृत्तीनां निरोधोपायमाह—

अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ॥ १२ ॥

अभ्यासवैराग्याभ्यामनुपदं वक्ष्यमाणाभ्यां समुच्चिताभ्यां तन्निरोधः । तासां क्लिष्टानामक्लिष्टानां च वृत्तीनां निरोधः कथितः प्रयाजाद्यङ्गानामर्थरूपव्यापारभेदादिव व्यापारभेदाद्भवतीत्यर्थः । यथाऽभिवृद्धनद्या द्विविधः प्रवाहो प्रामनगरादिमज्जमानुकूलः क्षेप्रादिसेचनाऽनुकूलश्चानर्थार्थाय च । तत्र प्रामादिमज्जमानुकूलः क्षेप्रादिना प्रतिबद्ध्यते । क्षेपाद्यनुकूलश्चापकुल्याजननादिना सम्पाद्यते । एवञ्चित्तनद्याः संसारसागराभिमुखो विषयभूमिगोऽनर्थप्रवाहो वैराग्येण भङ्ग्यते । निद्रादिदोषवारणायात्मभूमिगो मोक्षसुखसागराभिमुखोऽर्थप्रवाहोऽभ्यासेन यद्धंते इत्यभ्यासवैराग्ययोश्चित्तवृत्तिनिरोधे समुच्चयाऽत्र द्विवचनेन, अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते इति च शब्देन भगवताऽत्राभिहित इति दिक् ॥ १२ ॥

अभ्यासं लक्षयति—

तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ॥ १३ ॥

तत्र तयोर्मध्ये तस्मिन् परात्मनि सच्चिद्रूप इति वा स्थितिरेकाग्रता तदर्थं प्रयत्न उत्साहसाहसधैर्योध्यात्मविद्याभ्ययनमहरसेऽनन्यमनियमाद्यनुष्ठानलक्षणोऽभ्यास इत्यर्थः । तत्रोत्साहः सर्वदा यदि प्रयत्नशीलचित्तं निरोक्ष्यामीत्येवमुच्यते । साहसं, साध्यासाध्वराद्यपरामृश्य शीघ्रं प्रवृत्तिः । धैर्यम्, इह जन्मनि जन्मान्तरे वा स्तस्यरथेत्येवमोदः । तदेतदुदाजहर्गोडपादाः— उत्सेका उन्नेयैर्दृढकुशाग्रेणैव बिन्दुना ॥ मनसो निग्रहस्तद्वज्रवेवपरिखेदत इति । तत्राययायिकां प्राहुः साम्प्रदायिकाः— कस्यचित्तीरस्वपक्षिणोऽण्डाति समुद्रस्तरद्वैराजहार । स यत्नं शोषयाम्येषेति द्रुतं प्रवृत्तं स्वमुखाग्रेणैकैकजलबिन्दुमुच्चिक्षेप । धारयमाणोश्च यद्गृह्ण सहायान् वधे । ततश्च रुतनिवारणोऽपि नारदोऽस्याखेदप्रवृत्त्या तुष्टः, स्वज्जानिद्रोहेण स्वामपजानाति समुद्र इति गरुड प्रेषयामास । समुद्रश्च गरुडपक्षयात-भातः पक्षिणोऽण्डानि ददायिति । एवमखेदादिना मनोनिरोधे यत्नः

मानस्य योगिन ईश्वरानुग्रहादिभिरसिद्धिरिति भावः । एवमभ्यास-
विद्याऽभ्यासेनापि स्वर्गोच्चरेषु मिथ्यात्वेन प्रयोजनामार्थं प्रयोजनव-
त्त्वात्मनि च स्वागोचरत्वं ज्ञात्वा निरिच्छनाप्रवृत्तिं स्वयमेवाप-
शब्धति । महत्सेवा च महतां प्रणिपातपरिग्रहपरिचर्यादि । तद्वि-
द्धि प्रणिपातेन परिग्रहेण संघया * इति भगवदुक्तेः । समादीदृ
सूत्रकार एव वक्ष्यति ॥ १३ ॥

तन्मनादिकालप्रवृत्तराजसत्तामससंस्कारैर्विरोधिभिः प्रबलैः
कुण्ठितोऽऽयासो न स्थित्यै कल्पत इत्यत आह—

स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारसेवितो दृढभूमिः ॥ १४ ॥

तुशब्दः शङ्काव्यावृत्तौ ॥ सोऽऽयासो दीर्घकालं नैरन्तर्येण भाक्-
भञ्जादिकसत्कारेण सेवितो दृढभूमिर्दृढसंस्कारः सन् । ध्युत्थान-
संस्कारैरनभिभवेन स्थितौ समर्थो भवतीत्यर्थः । अदीर्घकालत्वे दीर्घ-
कालत्वेऽपि विच्छिद्यविच्छिद्य सेवने भक्तिभञ्जातिशयाभावेन लय-
विक्षेपकषायसुखादीनामपरिहारे ध्युत्थानसंस्कारप्राप्तत्वाद् दृढभूमि-
रऽयासः फलाय न कल्पत इति जयमुपास्य ॥ १४ ॥

वैराग्यं लक्षयति—

दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा

वैराग्यम् ॥ १५ ॥

दृष्टानुश्रविकाश्च दृष्टानुश्रविकास्ते च विषयाश्चेति । दृष्टाः
स्वप्नप्रानादयः । श्रुतमुखादनुश्रूयत इत्यनुश्रवो वेदस्तस्मिन्निपाद्याः
स्वर्गोदितस्साधनादय आनुश्रविकाः । तेषु वितृष्णस्य । ये हि सं-
स्पर्शजा भोगा तु क्षयोनय एव ते * आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु
रमते युषा इत्यादिभगवदुक्तदिशाऽनेकदोषदुष्टस्वभावाज्जनितदोष-
साक्षात्कारात् तृष्णारहितस्य या वशीकारसंज्ञा वशीकृत मे चित्त-
म् अल विषयैस्तु स्मैरित्युपेक्षा बुद्धिर्वैराग्यमित्यर्थेऽपि विषयपक्षोपादान
तु सद्गुरुसत्तास्त्रादीनां दृष्टानां मोक्षस्य आनुश्रविकस्य व्यावृत्तये।
विषयिण प्रमातारमवब्रजन्ति स्वसयोगेन स्वासत्त्वा संसारममि-
लयन्तीति सिद्धं बन्धकत्वकूप विषयरस्य तेषु नास्तीति भावः ।

वशीकार इत्यनेन विषयालम्बासामर्थ्यादौ वैतृष्यं, न वैराग्यमिति सूचितम् । सकृपदेन च यतमानव्यतिरेकैकेन्द्रियवशीकारसङ्गाभि-
 धातुर्विषयं सूचितम् । तत्र विषयान् सन्त्यक्तुमशक्नुवतोऽपि
 समानेच्छात्यागमात्रेणाऽऽद्यम् । ततोऽपि विषयाणां मध्ये प्रियतर-
 वस्तुनि व्यतिरेकवृत्तिरितितीयम् । तथा वृत्तावपि मनसि रागशोधित्वाद्
 बाह्येन्द्रियैरेव सेवने तृतीयम् । तन्नाप्यौदासीन्यं चतुर्थम् । तदुक्तं—
 वैराग्यमार्थं यतमानसंश्लेषं कचिद्विरागो व्यतिरेकसंज्ञः * एकेन्द्रिया-
 दयं हृदिरागसौक्ष्म्यं नस्याप्यभाषस्तु वशीकृताव्यमिति । अथवा,
 साद्यसारविषेकार्यमुद्योगः प्रथमो भवेत् * अथवासेन कयायाणां
 परिशेषावधारणम् ॥ द्वितीयोऽयं कयायाणामौत्सुक्येन व्यवस्थितिः *
 मनस्येव तृतीयः स्याद् बहिर्भाजानिहृत्तितः ॥ उपेक्षा सर्वथा तत्र
 स्याद्विरागश्चतुर्थक इति ॥ १५ ॥

अपरं वैराग्यमुक्त्वा परवैराग्यमाह—

तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्यम् ॥ १६ ॥

तत्र वशीकारसंज्ञे वैराग्ये जाते सति सम्प्रज्ञातप्रभावेण पुरु-
 षस्य वा कथाति । प्रधानाद्विवेकेन यः साक्षात्कारः तत्परिपाकाद्
 गुणवैतृष्यं गुणत्रयाशेषव्यवहारेषु, प्राप्तं प्रापणीयं, कृतं कर्तव्यं,
 ज्ञातं ज्ञातव्यं, हातं हातव्यमिति तृष्णाविरोधिनी विसृष्टिर्भवेति ।
 तत् परं श्रेष्ठं फलीभूत वैराग्यं, तत्परिपाकाच्चित्तोपशमपरिपाकस्त-
 तोऽविलम्बेन कैवल्यमित्यर्थः । पुरुषख्यातेरित्यनेनात्मज्ञानहेतुकवैरा-
 ग्यस्य परत्वं वदता तौष्टिकानामालस्यविशेषदर्शादिजनितस्य हेतु-
 र्यं इति नितम् । तद्विवेकस्तु— प्रकृतिर्य एव सर्वं जायतेऽतो मोक्षोऽपि
 तत्परिणामरूपसाक्षात्कारेण भविष्यतीति प्रकृतिविश्वासेन, गृहस्था-
 मां मुक्तत्वावाधयाकथञ्चित् परिभ्राजविद्वासेन वा, कालादेव सर्वं
 आपन्नता मोक्षोऽपि कालं भविष्यतीति कालविद्वासेन वा, मात्मा-
 देव सर्वं जायते इति आत्मविश्वासेन वा मोक्षोपायेषु विषयेषु चा-
 ज्ञेयदर्शनक्षयाऽऽत्मनिर्दिष्टादिदोषदर्शने जातवैराग्यस्यात्मज्ञानपूर्वक-
 त्यागापादङ्गत्यमेवोचितम् । सम्प्राप्येनमृषयो ज्ञानवृत्ता, कृतात्मानो
 धीनरागाः प्रशान्ताः * इति सर्वगं सर्वनं प्राप्य धीरा मुक्तारमाः सर्व-
 मेवाविशन्तीत्यादिश्रुत्यात्मज्ञानपूर्वकवैराग्यस्यैव मोक्षोपायवक्ष्य-

नादिति सङ्क्षेपः । अत एव यथाकथञ्चिद् वैतृष्यमात्रस्य निवृत्तये पूर्व वशीकारकथनेऽपि नात्र तथोक्तिः । आत्मज्ञानकथनेनैव सामान्यवैतृष्यव्यावृत्तेः सम्भवात् ॥ १६ ॥

इदानीमपरवैराग्यसाध्यं सम्प्रज्ञातं लक्षयति—

वितर्कविचारानन्दास्मितानुगमात् सम्प्रज्ञातः ॥ १७ ॥

प्रथमं भावनाविषयत्वाशेषविशेषतः स्थूलशचतुर्भुजाऽऽदेः साक्षात्कारो वितर्कः । विशेषेण तर्कणमिति व्युत्पत्तेः । स्थूलकारण-
प्रपञ्चतन्मात्राहङ्कारमहदव्यक्तसुक्ष्मसाक्षात्कारो विचारः । विशुद्धेण
सूक्ष्मपर्यन्तं चरणमिति व्युत्पत्तेः । तत्रारोहात् सत्त्वप्रकर्षेण जायमा-
नाहादस्य साक्षात्कार आनन्दः । यं लब्ध्वाचापरं कामं मन्यते ना-
धिकं तत इत्यादिस्पृश्युक्त एतेषां कारणं बुद्धिः । सा प्रहीनैकीभूता-
ऽस्मितेऽप्युच्यते । तद्विषयकसाक्षात्कारोऽप्यस्मिता । एतैरनुगमाद् यु-
क्तत्वाद्धेतोः सम्यक् प्रज्ञातत्वेन, भावनाविशेषरूपो योगः सम्प्रज्ञात-
नामा भवति । स च वितर्कादिभूमिमन्दैः, सवितर्कः, सविचारः, सा-
नन्दः, सास्मित्येति चतुर्धा भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

अधुना सोपायमसम्प्रज्ञातं लक्षयति—

विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः ॥ १८ ॥

विरमणं विरामो वृत्तीनामभावः । तस्य प्रत्ययः मत्वेति जन-
यतीति प्रत्ययः कारणं परवैराग्यम् । तस्याभ्यासः यौन पुन्यं पूर्वं
उपायो यस्य स तथा । संस्कारशेषः क्वातिसंस्कार एव क्षिप्यते
यत्र सः, अग्न्यः असम्प्रज्ञातो निर्बीजसमाधिः । कर्मबीजाभावात् अत्र
पूर्वपदेनापायस्य, उपाय्यां स्वरूपस्य कथनम् । अथवा संस्कारशेषः
स्वापो विदेहप्रकृतिर्लीनानामनुभवश्च भवतीति तत्रातिव्याप्तिवार-
णाय पूर्वपदमात्तायन्मात्रमौपनिषदानामात्ममात्रसत्यत्वबुद्धिज्जीव-
न्मुक्तायतिव्याप्तमिति संस्कारशेषपदम् । न हि तदानीं संस्कारशे-
परममस्ति । मिथ्यात्वघटव्यादिना जगज्ज्ञानस्य तदानीमप्रीकारात् ।
तथाच परवैराग्यद्वन्द्वकः संस्कारशेषोऽसम्प्रज्ञान इति सिद्धम् । सो-
ऽयं योग एव भवतीति भावः ॥ १८ ॥

अयमसम्प्रज्ञातो विविधः— उपायप्रत्ययो, भवप्रत्ययश्च । तत्र
मुमुक्षुभिर्देयं भवप्रत्ययमाह—

भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलगानाम् ॥ १९ ॥

भूतेन्द्रियाणामन्यतमदात्मत्वेन प्रतिपन्नास्तनुपासनतया त-
द्भासितास्तःकरणाः पिण्डपातानन्तरं भूतेन्द्रियेषु लीना मांसशोणि-
तलोममेदोऽस्थिमज्जारूपपादकौषिकदेहशून्या विदेहाः । एवमन्यतम-
द्वदेहदुष्पारपञ्चतन्मात्राणामन्यतमदात्मत्वेन प्रतिपन्नास्तनुपासनतया
तद्भासितान्तःकरणाः पिण्डपातानन्तरं प्रकृत्यादिकारणेषु लीनाः प्र-
कृतिलयाः । विदेहाश्च प्रकृतिलयाश्च विदेहप्रकृतिलयास्तेषां चित्तं
संस्कारमात्रं शेषमित्यसम्प्रज्ञातः स तु भवप्रत्ययो, भवमिति जायते-
ऽस्यामित्यनारम्भवारमबुद्धिः प्रत्ययो हेतुर्यस्य स तथा । अविद्याम्-
लोऽयं योगोऽतः हेयः । अत एवोक्तं वायुपुराणे, दश मन्वन्तराणीह
तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः * भौतिकाश्च शूनं पूर्णं सहस्रं त्वामिमामि-
काः ॥ बीजा दशसहस्राणि तिष्ठन्ति चिगतञ्जराः * पूर्णं शतसह-
स्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः ॥ पुरुषं निगुणे प्राप्य कालसंख्या न
चिद्यते इति ॥ १९ ॥

अधुना मुमुक्षूणामुपायप्रत्ययं द्वितीयमाह—

श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् ॥ २० ॥

पुरुषगोचरा सान्निहिकी श्रद्धा तथा वीर्यं प्रयत्नो जायते तेन
यमादिपरम्परया स्मृतिध्यानं, तेन समाधिः । तेन प्रज्ञा पुरुषगोचरा
व्याप्तिः । ततः परवैराग्यादसम्प्रज्ञात इतरेषां पूर्वविलक्षणानां मनु-
ष्याणां मुमुक्षूणां भवतीत्यर्थः । अयमेव च राजयोग इत्युच्यते । त-
दुक्तं स्मृतौ— समाधिस्तत्र निर्बीजो राजयोगः प्रकीर्तितः * दीपव-
द्भाजते यस्मादात्मा सन्निवृत्तः अभिरिति । वस्तुनस्तु प्रथमसूत्रस्य
अथो विशिष्टं देवादिजन्म तदेव प्रत्ययः कारणं यस्येत्यर्थो, न तु
कथितः । परवैराग्यस्यासम्प्रज्ञातहेतुतया तस्याऽविदुष्यऽसम्भवात् ।
इन्द्रियादिचिन्तामात्रेणासम्प्रज्ञातानुपपत्तेश्च । तस्माद्दीदृशरोपास-
नया प्रकृतिदेवतोपासनया च प्रकृत्याचरणादिषु विशिष्टदेहप्राप्ति-
मादात्म्येनोत्पन्नज्ञानादसम्प्रज्ञातयोगिनो भवन्ति । अधिकारसमाप्तौ

मुख्यगते । मनुष्यास्तु न तथा, किन्तु साधनान्तरेणैवेत्याह ॥ भवे-
ति ॥ संमानमन्यत् ॥ २० ॥

तत्र प्रधानता उपाया मृदुमध्याधिमात्रमेवेन त्रिविधाः । तथाच
योगिनोऽपि त्रयः— मृदुपायो मध्योपायोऽधिमात्रोपायश्चेति । तत्रैकै-
कस्त्रिविधः—मृदुसंवेगो, मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेगश्चेति । तत्र नवमस्या-
धिमात्रोपायस्य तीव्रसंवेगस्य क्षिप्रं सिद्धिमाह—

तीव्रसंवेगानामासन्नः ॥ २१ ॥

संवेगोऽत्र वैराग्यम्, उपायानुष्ठानशौचार्थं वा, इदतरसंस्कारो
वा, वेपामधिमात्रोपायस्तीव्रसंवेगस्तेषां योगिनाम् आसन्नः क्षीप्र-
लभ्योऽसंग्रहानः । ततो मोक्ष इत्यर्थः ॥ २१ ॥

नवमेऽप्यध्यान्तरमेवं विशेषं आह—

मृदुमध्याधिमात्रत्वात् ततोऽपि विशेषः ॥ २२ ॥

पूर्वसूत्रोक्तविशिष्टान्तर्गतस्य तीव्रस्य मृदुमध्याधिमात्रत्वाद्
अल्पमध्यातिशयितभवेन त्रैविध्यात् ततोऽप्यसम्मादपि विशेषः ।
मृदुतीव्रसंवेगस्य योगिन आसन्नात् समाधेः मध्यतीव्रसंवेगस्य
योगिन आसन्नतदः । ततोऽधिमात्रतीव्रसंवेगस्यासन्नतमो भवतीत्य-
र्थः । इत्यत्र पूर्वसूत्रोक्तनवमयोगितत्त्वयो भेदाः । तत्र चाऽन्तिमस्यै-
वातिशीघ्रलभ्योऽसंग्रहात् इति सिद्धम् ॥ २२ ॥

इदानीं पुरुषगोचरैतरसर्वनैरपेक्षयेनाजसैव ज्ञानद्वारा कैश्च-
स्याशक्तफले साधनम् । यस्य देवे यथा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरो ॥
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकान्ते महात्मनः, यमेवैव वृणुते तेन लक्ष्य-
स्त्वस्यैव आत्मा विवृणुते तन् २ ब्रह्म, देहान्ते देवः परमं ब्रह्म तारकं
व्याचष्टे इत्यादिधुनिभिः । तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ॥
इदमि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ पुरुषः स परः ॥ पार्थ मत्स्या
लक्ष्यस्तथान्यथा ॥ भक्त्या मामभिजानाति यावान् यद्वास्मि तत्प्र-
तः ॥ तस्मात्प्रकृतियुक्तस्य योगिनो वै महात्मनः ॥ न ज्ञानं न च धैरा-
र्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह ॥ यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानधैराग्यतश्च यत् ॥
योगेन दानधर्मेण भयोमित्रितरेण च ॥ सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्त्यो

लगनेऽञ्जना इत्यादिस्मृतिभिश्च तथा । तेनोक्तं भगवद्भजनरूपम्
उपायमाह—

ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥ २३ ॥

विशेष इत्यनुपज्ज्यते । ईश्वरे भक्तुपद्वयव्यवसायलक्षणे प्रणि-
धानात् प्रणिधीयते तदेकमात्रनिष्ठ मनः क्रियतेऽनेनेति पुनःपुना-
रुं प्रम तत्साधनमन्त्रजपाराध्यत्यज्ञानादिकपाद्वयव्यवसायात् भक्ति-
योगाद् भक्तायासेन आसन्नतमः समाधिस्ताम्रौ भवतीत्यर्थः । प्राक-
तस्वकृतजानजादनुग्रहात् तत्सम्भवंऽप्यासन्नतम इह प्रणिधानज-
ग्मा, सर्वज्ञ भगवन्त माधयत आसन्नतमे समाधिफले भवेतामिति
तदिच्छारूपात् तत्तदनुग्रहादथ सद्गुरुलभादितां भवतीति यावत्
यो ब्रह्माणं विदधानि पूर्वं यो पै चर्चाश्च प्रहिणोति तस्मै इत्यादिभुतं ।
कुतः । कानि नानवच्छेदात् । अनाद्यनन्तर्यादित्यर्थः । त्वपराङ्मादिका-
लायुयाऽपरिगणनादिति यावत् । तथाचाय पुनरेवात् परमगुरु ।
अन्येचात्येष ज्ञानशक्त्यवतारा इति ज्ञाने अर्चिता एव भवन्तीति
भाष्य । एतद्वामिमेत्येषात्र, पितेति पदमपहाय गुरुपदमुपात्तमिति
संक्षेपः ॥

अयमज्ञ निष्कर्षः— ध्रुतिस्मृतिपुराणेषु सर्वेषां तात्तां कंचल-
परम्यप्रतिपादनात् गुणातीतः परमात्मैव ब्रह्मविष्णवादिपदार्थः । ये तु
सत्यलोकादिब्रह्मादयस्ते जीवविशेषा एव, न तु परमेश्वरस्य लीलाव-
ताराः । अथाशरीरस्य ब्रह्मण्यतास्तनवो वायुरादित्यः कालोऽपि
प्राणाऽत्र ब्रह्मा विष्णू रुद्र इत्येके अन्यमभिधायन्त्येके अन्यमित्यादि-
मैश्रवणीयधुनावन्यत्र च धृतौ ब्रह्मणो मायिकोऽपि देहो नास्ति ।
अन्यादिदहा एव देहा इति निर्देशान् ब्रह्मणो मायिकलीलाविग्रह-
स्याप्यभावाद्वापनात् । अत एव कालीपुराणादौ नृसिंहचराहशर-
भानां परस्परौषमर्त्यत्व, शिवस्य नारायणोपदेयत्वं भोहपारवदया-
दिकम्, अन्यत्र च नारायणस्य शिवोपदेयत्व धृन्वाचापाद्याक्रान्त-
त्वं माहपारवदयादिकम्, शिवनारायणयाद्वेयोरपि चतुर्मुखोपदेयत्वं
चतुर्मुखस्याधिक्यश्च ध्रूयते । चतुर्मुखस्य ब्रह्मणो, यो ब्रह्माणमित्या-
दिऽयो जीवत्व ध्रुतिस्मृतिषु स्फुटमेव । तस्माच्च न लीलावताराः,
किन्तु जायविशेषा एव उपासनार्थं परमेश्वरा उच्यन्ते इति कंचि-

त । तत्र सम्यक् । भक्तानुग्रहादकलीलाविग्रहबोधकतापिन्यादिवि-
रोधात् । किन्तु, भूयः सुष्टुपतयस्तथेशः सर्वाधिपरं कुरुते महात्मे-
नियुतेनलोकाधिपतित्वेन ब्रह्मविष्णुरुद्रादीनां नानाविधानां क्षृ-
त्वेन परमात्मनः श्रवणात् । नृसिंहरामगोपालतापिनीकैवल्यादि श्रु-
तिषु लीलाविग्रहस्याप्याज्ञानाच्च । ब्रह्मविष्णुरुद्रा द्विविधा— श्रुताः
पौराणाञ्चेति । तत्र ये श्रौतास्ते साक्षात् परमेश्वरस्यावताराः ।
निरवद्यत्वादिश्रवणात् । ये पुनः पौराणाः, ते पुनरविद्यावद्विषयकर्म-
तत्फलवत्त्वात् संसारिपुरुषविज्ञेया एव । रागित्वादीनां जीमलिङ्गा-
नां बहुश्रुः श्रवणात् । अत एव न साक्षात् परमेश्वरस्यावतारा
पद्यपि तथापि शक्तिशक्तिमन्मन्त्रेनोपासनाद्यर्थमेव परमेश्वरस्याव्य-
क्ते, न तत्त्वतः । ब्रह्मविष्णुशिवा ब्रह्मन् प्रधाना ब्रह्मशक्तयः ॥ ततो
न्यूनाश्च मैत्रेय देवा यक्षादयस्तथा ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशानां यः परः
स महेश्वर इत्यादिस्मृतिमिस्त्रथाऽवगमात् । अतो यंऽपि रामादय-
स्तेषामवतारास्तेऽपि तथैव । तेषाञ्च सर्वेषां जीवित्वंऽपि परमात्मन्य-
यादृशत्वादीदवरावतारत्वं स्मृतिपूज्यते । तेऽपि परमेश्वरशक्ति-
विशेषरूपतया प्रायः पूर्णत्वाल्लीलैव बहुविधरूपणाविर्भवन्ति तिरा-
गर्वान्त चेत्पास्तां विस्तरः । सृचिञ्चैतत् प्रकृतसूत्रेण भगवतः
सर्वेशत्वेन गुरुत्वप्रतिपादनात् । ब्रह्मादीनाञ्च शिष्यत्वेन स्त्रुताऽऽश्रय-
ज्ञापनादित्यपरे वर्णयन्ति ॥ तदपि न सम्यक् । भक्तिप्रवर्तकतन्त्र-
पुराणेतिहासादीनामानर्थक्यप्रसङ्गात् । अतो वस्तुनो विचित्रागेक-
शक्तिमत्त्वेनेद्वरत्वात् सर्वसमर्थस्य भक्तानुग्रहादिनिमित्तं तत्तद्रूपेण
स्येच्छयैव महदल्पकार्यैकान्त्यमेवोचितम् । अन्यथा विचित्रागन्त-
शक्तिमत्त्वादिरूपेद्वरत्वानुपपत्तेः । अतो द्वैविध्ये मानामाद्यादधनारि-
णोऽवतारेऽप्योऽधिकत्वेन गुरुत्वव्यपदेशस्यापि सम्भवात् । मैत्रायणी-
यधनौ ॥ स्वाष्ट्यारब्धमोगार्हशरीराभाषस्यैव विवक्षणाञ्च कोऽपि
वैप इति न तथा । तथाहि । यद्यपि, एकमेवाद्वितीयम्, एको देवः
सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मेत्यादिधुतिभिर्निगुण
एकरूप एव, तथापि, एको यशी सर्वभूतान्तरारामा एको रूपं पदुञ्चा
यः करोति, भजायमानो बहुञ्चा विज्ञायते इत्यादिधुतिभिरन्तर्पोमि-
पद्विर्भाभिमेदेन द्विविधः । तत्राऽन्तर्यामी अन्तः स्थित्या प्रेरणः । एव
एषाःमाऽन्तर्याम्यऽमृत इति श्रुतः । ईश्वरः सर्वभूतानां इदंशःश्रुतः

तिष्ठतीति स्मृतेऽपि । स च चिदचित्तोऽप्रेरकत्वाच्चिदन्तर्धानो, अचि-
दन्तर्यामी चेति द्विविधः । उपासकानां सविग्रहः प्रतिमाति, अन्येषां
तु चिन्मात्ररूपेणापि प्रतिमाति । बहिर्र्यामी बहिः स्थित्वा नियामकः ।
यथाऽथतारादिः प्रसिद्धः शास्त्रलोकयोः । सोऽपि नित्यविभूतिनिलयो
लीलाविभूतिनिलयश्चेति द्विविधः । तत्राद्योऽथतारी प्रागुक्तः ।
द्वितीयोऽपि गृहावतारभेदेन द्विविधः । तत्र गृहो वेदादिप्रदा-
तृष्टयादिमात्रसम्पादकगुणद्वयमात्रव्यञ्जकविग्रहवान् । स एव प्रज्ञा-
द्विरूपः सन् सर्वदेहेषु व्याप्य स्थितः । सर्गस्थितिप्रलये ब्रह्म स्व-
यं भवति । पादगुणपरिपूर्णाऽसौ वासुदेवः सनातनः * त्रिधा
कृत्वात्मनो रूपं चतुर्धा कुरुते जगत् ॥ अन्तर्यामिन्त्वमापन्नः सर्गं
सम्पक् करोति हीत्यादिस्मृतेः । अवतारस्तु स्वसङ्कल्पपूर्वकपरा-
धीनव्यक्तीकृतदेहो भक्तवात्सल्याद्यनेकगुणोद्बोधः । माया क्षेत्रा-
मया सृष्टा यस्मां पश्यसि नारद * सर्वभूतगुणैर्गुणं न तु मां
द्रष्टुमर्हसीत्यादिमगवतुक्तेः । सोऽपि विभवाद्यादिभेदेन द्विविधः ।
तत्र विभवावतारो गमनागमनसंश्लेषविस्मययोर्व्यं यथा भवति तथा
दिव्यं देहं प्रकटयन् स्थितः । सोऽपि स्वरूपावेशभेदेन द्विविधः । तत्र
स्वरूपावतारः सर्वेश्वरः स्वीयाप्राकृतरूपमितरसजातीयतया प्रक-
टयन् स्थितः । सोऽपि मनुजामनुजभेदेन द्विविधः । तत्र मनुजो
रामकृष्णादिर्नैराकृतिः । गूढ परं ब्रह्म मनुष्यलिङ्गमित्यादिप्रमाणात् ।
अमनुजस्तद्व्यतिरिक्तो देवतिर्यगादिः यथोपेन्द्रमत्स्यादिः । आवेशा-
ऽवतारोऽपि स्वरूपशक्त्यावेशभेदेन द्विविधः । तत्र स्वरूपविशा-
ऽवतारः केतुष्विमेतनेषु स्वेन सज्जिधीभूय स्थितः । शक्त्यावेशावता-
रः, तेष्व शक्त्या सज्जिधीभूयस्थितः । तत्राद्यः कपिलानन्तव्यास-
परशुरामप्रभृतिः । द्वितीयः पृथुलम्बस्तरिप्रभृतिः । स्वशक्तिलेशा-
हतभूतसर्ग इत्यादिस्मृतेः । एवं, यद् यद् विभूतिमत् सत्यं श्रीमद्-
जितमेव वा * तत्तदेवावगच्छ स्य मम तेजोऽशसम्भवमित्यादिना
भगवतोक्ता आधुनिका अपि महाबुद्ध्या मन्तव्याः । सर्वकपरा-
धीनारमस्थितिः सोऽपि गृहायतनभेदाद् द्विविधः । तत्र गृहाच्छाया-
तार उपासकैर्गृहदेवालयवादी पूज्यत्वेन स्थापिता मन्त्रादिसकृता
मूर्तिः । अवतारत्व ॥ तस्मिन् मन्त्रादिबलतः सज्जिधीभूय भगव-
तोऽवस्थानात् । आयतनार्थावतारस्तु शालग्रामादियु स्वसंकल्पा-

दिना सन्निधीभूयःस्निग्धः । अत एव तेषां परमात्मत्वेन पूजातः फल-
 लाभ उच्यते शास्त्रेषु । अयं विशेषः । यद्यपि चराचरेषु सर्वेष्वपि स
 एव शक्त्या सन्निहित इति सर्वस्य तदात्मत्वमुक्तं विष्णुपुराणादियु,
 एकः समस्तं यदिहाऽस्ति किञ्चित् तदच्युतो नास्ति परं ततोऽन्य-
 त् * सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज मेदमोहमि-
 त्यादिना । तथाऽपि विचित्रकार्यानुकूलशक्त्या तेष्वसन्निधानात्
 तेषामवतारव्यवपदेशः, किन्तु जीवत्वेनात्मदावितुल्यानामपि पृथु-
 प्रभृतीनामेव विचित्रशक्तिदर्शनात् । कृष्णदीनां तु न शक्त्यावेश-
 मात्रेण तयात्वम् । उक्तप्रमाणाविरोधात् । सच्चिदानन्दविग्रहं पञ्च-
 पदं ब्रह्मवत्सहस्रनाममित्यादिभ्युक्ता स्वरूपविभवाद्यतारत्वज्ञा-
 पनाच्च । एवं ब्रह्मविष्णुकृष्णानामपि बोध्यम् । शास्त्रप्रामाण्यात् ।
 भवतारत्वादेव च ब्रह्मादीनां रामादीनां च, लोकवस्तु लीलाकैवल्य-
 न्यायेन स्वीयमेभ्यः प्रकटयितुं मनुष्यादिलिङ्गैर्व्यवहरणेऽपि शिष्य-
 त्वेऽपि च न हानिः । जीवल्लिङ्गानां तेषामन्यथासिद्धत्वेन जीवत्या-
 साधकत्वात् । अत एव तत्रैकतरालम्बनेनाप्यतदवस्थापकं यणंयतां
 तुर्गतिरपि । यतश्चमिप्रायेणैव भूयते वायुपुराणादियु । तपसा तोष-
 यित्वा तु पितरं परमेश्वरम् * ब्रह्मनारायणौ पूर्वं वदः कल्पान्तरे-
 ऽसृजन् ॥ कल्पान्तरे पुरा ब्रह्मा विष्णुकद्रौ जनान् ह * विष्णुश्च
 भगवोऽस्तद्वद् ब्रह्माणमसृजत् पुनः ॥ नारायणं पुनर्ब्रह्मा ब्रह्माणं
 च पुनर्भयः * एवं कल्पेषु कल्पेषु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ परस्परस्मा-
 द्जायन्ते परस्परजयैविणः * तत्तत्कल्पान्तवृत्ताभ्यस्तमश्चिह्नस्य महर्षिभिः ॥
 प्रमाद्यः कद्वने तेषां परस्परसमुद्भवात् * अयं परस्त्वय नेति
 सरस्माभिनिवन्दिनः * यातुनाना भविष्यन्ति पिशाचाश्च न संशय
 इत्यादिना । एव गीतायां रामकृष्णादीनामपकर्षप्रतिपादने भूयते
 निन्दा, भवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितमित्यादिना । स्वरू-
 पविमवाद्यतारत्वेन तज्ज्ञेदापकर्षादिप्रतिपादनस्यान्यायवत्यादित्यभि-
 प्रायात् । एतेन यथा भूमौ बीजाङ्कुरद्रुमाः । द्रुमे च फलशलाटयः ।
 तथा शुद्धचैतन्ये परमात्मनि ईशसूत्रविराजः विराजि च मत्स्यकूर्म-
 कृष्णादयोऽस्मदादयश्च । यथा फलान्तर्गते बीजे द्रुमप्रसवसाम-
 र्थ्यमस्ति, न शलाट्वन्तर्गते । एवं कृष्णादियु जगत्सृष्टिसामर्थ्यं, नात्म-
 दादियु । यथा बीजाद्या भूमात्रा, सत्तापिशिष्टशक्तियोगाद् भुगा-

पूरिता भङ्गुरादिभावं प्रतिपद्यन्ते एवमीशादयोऽपि सिग्मात्रा एव
संस्तौ मायाशक्तियोगाच्चिदापूरिताः सूत्रादिभावम् । तत्रास्मिन्
दीनां कृष्णादिभावः कीटभृङ्गन्यायेन भावनाजस्यः । विराजादिभाव-
स्तु लघुणोद्कस्यायेन मनःप्रणिधानप्राप्यः । उपादानोपादानभाव-
स्वाभावसद्भावाभ्यां तथाऽवगमादिति कल्पनं न प्रामाणिकमित्यपि
श्रुतमप्यम् । ईशलिङ्गानां बलवत्त्वादित्यास्तां विस्तरः ॥ २६ ॥

इदानीं परमेश्वरं निरूप्य तत्प्रणिधानं व्याख्यातुं प्रणिधाना-
ऽङ्गमन्त्रमाह—

तस्य वाचकः प्रणवः ॥ २७ ॥

तस्य निरुपाधिकस्येश्वरस्य प्रणवः अक्षण्डोद्गारः, वाचकः
कृष्णा घोघकं नाम संज्ञारूपकम् । अहएविग्रहो देवो भावप्राप्तो
मनोमयः * तस्योद्गारः स्मृतां नाम तेनाहृतः प्रसीदति इति योमि-
याक्षवत्कथादिस्मृतः । ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत
इति भगवदुक्तं । अहएविग्रहः अभुतशरीरः, भावप्राप्तः भक्ति-
प्राप्तः । अत एव मनोमयः मनोऽभिलषिताकारः । अथवा तस्य स्वेच्छ-
याङ्गीकृतविग्रहायच्छिन्नस्य ब्रह्मादिमूर्तित्रयारम्भकत्वेन भुतस्येश्वरस्य
प्रणवः, अथ उच्च मध्येत्यकारात्मा अक्षण्डोद्गारः । अकारं च उकारं
च मकारं च प्रजापतिः * वन्द्यत्वात् समुद्धृत्य ॐद्गारं निर्ममे
पुरा इति मनुनांक्तः । वाचकः प्रत्येकशक्त्या घोघकं नाम यौगिकम् ।
अकारं ब्रह्माणम्, उकारं विष्णु, मकारं रुद्रमिति भुतः । अत्र प्रति-
पाद्यस्यशक्त्यर्थेऽपि पदार्थताद्यच्छेदकानां भेदेन ब्रह्म तस्यैव प्रातिमा-
सिकभेदेन वा ब्रह्म । तत्र भ्रमभेदयोस्तु मानं, ब्रह्माणमेव विष्णुमेव
रुद्रमेव विभक्तान्त्रीणि वा विभक्तानीत्यादिभ्रुतः । अक्षण्डाऽप्यपक्षे
स्तु तस्य जीवपरयोरभेदरूपाखण्डार्यस्य परमात्मनः प्रणवः, अक्षण्ड
एवोद्गारः, वाचकः । अकारस्य जीवे, मकारस्य ब्रह्मणि, उकारस्य
भेद इति प्रत्येकशक्त्या घोघकं नाम यौगिकमेव । अकारेण ममात्मा-
नमग्निरप्य अकारेण ब्रह्मणा अनुसन्दध्यातुकारेणाविचिकित्सन्नित्या-
दियुतः । मत्र समस्तः ज्यस्तं— स्यां शरणं शृणाभ्यर्था इति पदमि-
ति स्मृतः । सर्वेषां पक्षाणां युक्तत्वेऽप्ययं पक्षो युक्ततमः । तत्त्वग-
सीत्यादिमहायाग्ययोविताभेदस्य लाभात् । तापिन्यादौ तथैव

व्युत्पादनाच्च । अत एवाशब्दात् सखण्ड एवोक्तारो मनुनाम्पारतः ।
तत्र च, हेतु इत्यजपां नित्यं दयासप्रदयासमां बुधः * विपरीतां तु
तां कृत्वा सोऽहमेकवसिष्ये ॥ मन्योऽस्यं सहयोगोपात्त-सिद्ध-
स्याङ्गारशब्दकः * अगूर्धोऽयमुपास्याय ब्रह्म सद्यो भवेन्नरः ॥ कश्च-
लोऽयं यतेरेव सहकऽनुकित पुनः * उपास्योऽयं मनुष्याणां सर्व-
मां यतिनां मत इत्यभेदार्थकाऽजपाभूल उक्तः । अस्मिन् पक्षे न
अभासासुभेद्यादिकर्मधारय एव । अभेदस्य प्रतिपादयितव्यत्वात् ॥

अत्रायं निष्कर्षः । प्रणयो न गवादिपदं केवल, कणं नाम ।
अथयवशक्त्याऽययवार्थस्यापि बोधनात् । नापि मात्रकादिपदवधौ-
गिकमेव । कल्याऽस्त्राण्डितार्थस्यापि बोधनात् । नापि यदुःखादिपदवधौ
योगकदमापौगिकार्थान्वितकल्याणवच्छिन्नस्यैकस्याबोधनात् । नापि
चैत्रादिपदवच्छरीरशक्त्यादिपदवर्थावाप्याय अकारादीनामपि
शरीरशक्तानामात्मनि लाक्षणिकत्वात् तदात्मोक्तारो लक्षकं नाम सर्व-
वेति विष्णुरित्यादौ ज्ञानाध्वरवत्त्व शरीरे याधेन विष्णवादिपदाना-
मात्मन्येव शक्त्यङ्गीकारात् तारपर्याणामपि अकारादिपदानामात्मनि
शक्तेरेवाङ्गीकारात् । अद्वैतरतिविष्टाकारादीनां शास्त्रगृहीतसङ्केतेन
अज्ञातार्थहापकानामसति बाधके बलवत्तरे लाक्षणिकतायोगाच्च ।
न विधौ पर, शब्द इति न्यायात् तस्मात्प्रणवादिपदवधौ कणयोगि-
कम् । समुदायशक्त्यवयवशक्तिभ्यामत्येकमेव कल्याणवयवार्थबोध-
जननात् । यथा मण्डपपदं मण्डपे शेते इत्यादौ समुदायशक्त्या क-
ण्डिलमेव बोधयति, न मण्डपायिनम् । मण्डपं भोजयेत्यादौ त्वय-
वशक्त्या मण्डपायिनमेव बोधयतीति न स्पष्टिदलम् । एवं प्रणयोऽपि
समुदायशक्त्या निरुपाधिकमेवेद्वर बोधयति, प्रत्येकशक्त्या ब्रह्मा-
दीन् अभेदश्च बोधयतीति दिक् ॥

अत्र प्रणवस्य वाचकत्वकथनादीश्वरे वाच्य इति लक्ष्यम् ।
सोऽयं वाच्यवाचकताभावः स्वरूपसम्यग्प्रविशेषोऽतिरिक्तो विभाग-
रूपो वा, योऽर्थः स शब्दः, य शब्दः सोऽर्थ इति शब्दार्थयोरुदाहार्थ-
न्योन्यामेवाध्यासरूपेणोद्वरसङ्केतेन, अमित्येतदक्षरमिदं सर्वम्,
अमित्येकाक्षरं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिस्मृतिमूलकेन घोष्यते । न तु नैया-
यिकोनामिव जन्यते । ईश्वरस्य स्वतन्त्रतया सर्वान्तरे तदीयसङ्केत-
भेदेन शब्दार्थभेदप्रसङ्गात् । एतन्मते च सत्कार्यवाद्वाङ्गीकारात्

सम्बन्धस्य सदा समानरूपतया प्रलयोऽपि विद्यमानस्य सर्गान्तरे
प्रकाशनाच्च दोष इति संक्षेपः ॥

ननु भवत्येवं वाच्यवाचकभाषस्तथाऽपि कथं प्रणवस्यैवात्रा-
ऽऽदरः । नच परमात्ममन्त्रत्वविशेषादिति वाच्यम् । समुज्ज्वलशिखरामा-
ऽऽदीनामपि परमात्मत्वेनैवोपास्यतया तत्तद्वाराधनसाधनप्रणवान्-
मन्त्राणामपि परमात्ममन्त्रत्वस्य तत्तद्रूपाकर्षणरूपफलस्य च अभि-
कस्य तत्तत्तापिग्यादिषु प्रतिपादनात् । अतस्तद्वाचकसामग्र्यं इ-
त्येव वाच्यं युक्तमिति चेत् सत्यम् । यद्यप्येवं तथाऽपि तद्यथा शङ्कुना
सर्वाणि पर्णानि संतृणायैवमेवोद्गारेण सर्वा वाक् संतृण्णा इति
श्रुत्या ऋग्वेदः स्यादकाराद्य उकारान्तं यजुर्मंतम् * सामवेदो मका-
रान्तः सर्वप्राही ततो ऋग्वेदः ॥ षडङ्गन्यायमीमांसा पुराणं स्मृतिपूर्व-
कम् * वेदेऽन्तर्मृतमेव स्यात् सर्ववेदाश्च तारणाः * अहयोर्मध्यगा
घर्णा लक्षौ कपलगौ यतः ॥ अकारः प्रकृतिस्तत्र हकारः प्रकृतिर्मता
तथा प्रणवगोकारो जीवात्मा पुरुषः स्मृतः ॥ उकारः प्रकृतिरूपत्वा-
त् प्रकृतिः सहकृषिणी * पुष्पकृत्स्नात्मका घर्णास्तस्मादन्मध्यगाः
सदा ॥ क्षराऽक्षरपरो देवो मकारः परमेश्वर इत्यादिस्मृत्या च
सर्वेषामानुपूर्वीविशेषविशिष्टघर्णरूपाणां मन्त्राणां प्रणव एवान्तर्भा-
वितत्वात् तद्वाराधनेनैव सर्वाराधनतत्फले स्त इत्यभिप्रेत्य, एतद्वै-
सत्यकाम परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोद्गारः यद्वृन्दसाम ऋषभो विश्वरू-
पः ॥ ओमितीदं सर्वं, सर्वं वेदा यत् पद्मामनन्ति, एतद्वालम्बनं भेष्टं
घनुर्गृहीत्योपनिषद् महार्घं प्रणवो घनुः, एतद्वै महोपनिषत्, ब्रह्म-
संस्थोऽमृतत्वमिति, प्रणवेनैव तस्मिन्नवस्थिता ॐद्गारे परे ब्रह्मणि
पर्यवसितो भवेत् प्रणवमेवानुसन्दध्यादित्यादिश्रुतिभिः भेष्टत्वम-
भिसन्धाय तस्यैव मुमुक्षुजनाराध्यत्वप्रतिपादनात् । उदाहृतयाह-
वत्कथस्मृतौ, मनोमयस्तेनाहृत इति पदाभ्यां ध्यानविशेषयोगेन
तत्तद्रूपाकर्षकत्वशापनाच्च सर्वमन्त्ररूपत्वसर्वमन्त्रफलदातृत्वादि-
हेतुभिः सर्वाधिकोऽयमेवेति, तस्य वाचकस्तन्मन्त्र इति । विद्याय
तस्य वाचकः प्रणव इत्युक्तम् । अन्ये मन्त्राश्चेतन्मन्त्रव्याख्यारूपा
अधिकारिविशेषपाराध्यरूपा इत्यनयद्यम् । उपाधिभेदेनाऽप्युपास्य-
भेदो व्यापहारिकोऽपि नास्ति । नात्र काचन मिदास्ति, नैवात्र
काचन मिदाऽस्तीत्यादिश्रुतेरिति सूचयितुं तस्येति व्यक्तेकवचननि-

देशः । तस्य धाचक ॐमिति विहाय तस्य धाचकं प्रणव इति निर्देशस्तु ॐमित्यस्यातिरहस्यत्वेन गोप्यत्वाय । अथ कस्मादुच्यते प्रणवः ? यस्मादुच्यते माण एव ऋग्यजुः सामाऽथर्वाङ्गिरसः ब्रह्म ब्राह्मणेभ्यः प्रणामयति नामयति च तस्मादुच्यते प्रणव इति प्रणवशब्दं व्युत्पादयन्त्याः श्रुत्या अनुसारात् तत्तदर्थकमन्त्रान्तरेणापि यद्गीर्वाणसूचनायेति दिक् ॥ यद्यप्येवं तथापि, तज्जप इत्यत्र लक्षितलक्षणया प्रणवोपस्थापितस्य ॐमित्यस्यैव मुख्यतया ग्रहणम् । अथ कस्मादुच्यते ॐद्वार इत्यादिश्रुत्या तस्यैव विशिष्टफलत्वेन मन्त्राजराद्येन चाभिव्यक्तिरिति दिक् ॥ २७ ॥

एवं धाचकमुक्त्वा तेनैव समाधिगम्यस्य परमात्मनो मानास्तराऽविषयस्य भावने तदनुसन्धानं विना न सम्भवतीति तदनुसन्धानरूपं जपं स्रजम्यादयेन दुरितनिवृत्त्यात्मप्रकाशायावद्यमावर्त्तनीयं प्रथमतस्तदनु चाऽनुग्रहद्वारा आत्मप्रकाशकमर्थमापनरूपं प्राणिघानमाह—

तजपस्तदर्थभावनम् ॥ २८ ॥

तज्जप इति तस्य प्रणवस्य जपः विधिवदुच्चारणं, तदर्थस्य प्रणवार्थस्य भवितुमैष्यत्यर्थकियुक्तस्य परमात्मनो भावनं प्रकृतितत्कार्यपुरुषेभ्यो विवेकेनानुसन्धानम् । व्यक्ताव्यक्ते च पुरुषस्तिष्ठो मात्राः प्रकीर्तिताः * अर्धमात्रा परं ब्रह्म ज्ञेयमभ्यासमचिन्तकैरित्यादिगुरुद्वाराप्येभ्यः । अथवा तदर्थस्य परमात्मनः पूर्णस्य भावनं जीवाभेदेन पुनः पुनश्चेतसि निवेशनम् । तमेतमात्मानम् ॐमिति ब्रह्मणेकीकृत्य ब्रह्म धारमनोमित्येकीकृत्य इति श्रुतेः । यस्तु नस्तु, अकारेण परमात्मानमन्विष्य मकारेण ब्रह्मणाऽनुसदध्यात् उकारेणाऽविचिकिरित इत्यादिश्रुतेस्तदर्थस्य जीवपरमात्मनोरभेदस्यैतन्मने द्रव्यगुणयोः रियायिनामाधरूपस्य भावेन चिन्तनमित्यर्थः । जपपूर्वकं भावनं कर्त्तव्यम् । प्रणयेन परं ब्रह्म ध्यायीत नियतो यतिः * जपेभ्यः प्रणवे नित्यं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ॥ कोटिसूर्यसमं तेजो व्यापेदात्मनि निमलमिह्यादिस्मृतेः । तदेवं भक्तियोगेन भगवदनुग्रहस्ततः परैराभ्याससहातसमाधिलाम् ॥ २८ ॥

किञ्च, जप इत्यनेन मन्त्रयोग, अर्थभावनमित्यनेन विवेकज्ञाना-

ऽयमासरूपो ज्ञानयोगः, अभेदभावरूपोऽद्वैतयोगश्च संगृहीतः ।
त्रिविधस्याप्येतस्य प्रणिधानस्य क्लृप्तकारणताकश्चोचितकर्मा-
दिस्तुसमाध्यन्तस्ताधनं विनाप्यनुपदमेव धक्ष्यमाणरीत्या साक्षा-
त्परम्परया वा धर्मार्थकाममोक्षरूपपुरुषार्थचतुष्टयसाधनत्वमस्ती-
त्यावश्यकत्वमभिप्रेत्य फलान्तराह—

ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावाच्च ॥२९॥

तत्तद्विधिविधयोगरूपादीभ्यरप्रणिधानात् प्रत्यक्चेतनाधिगमः ।
प्रतीपं विपरीतमश्नाति विजानातीति प्रत्यग्न भ्रान्तो जीवपदामिधे-
यः, चेतनोऽत्र, निरयो निस्थानां चेतनश्चेतनानामितिभ्रुतिप्रमित ईश-
पदामिधेयः । तयोरधिगमः साक्षात्कारः । स च तत्र जीवस्य स्वस्य,
नास्मि न मे नाऽहमित्याद्याकारो हृदः साक्षात्केवल्यहेतुः । तमेव
विदित्वाऽतिमृग्युमेतीत्यादिभ्रुते । विरोधिविषयकत्वेन स्वाज्ञानोच्छेद-
क्षमत्वाच्च । ईशस्य च सर्वकल्याणगुणपूर्णः सर्वनियता प्रकृति-
तत्कार्यतदभिमानिपुरुषेभ्यो गिञ्ज इत्याकारः परोक्षो, बाह्यदेवः सर्व-
मित्याकारो वा यथाधिकारं परोक्षोऽपरोक्षो वा हृदो भक्तानुग्रहाध्य-
मभिव्यक्तसाक्षात्कारोऽपरोक्षोऽर्जुनमुचुकुम्बप्रहावादीनां श्रीकृष्ण-
मरसिंहरूपो वा यद्यपि न साक्षात्केवल्यहेतुः सम्भवति । भविरोधि-
त्वेन तस्य तदज्ञाननाशोऽसमर्थत्वात् । तथाऽपि स प्रत्यगात्मनः स्वा-
त्मसाक्षात्कारद्वारा वस्तुतस्तदज्ञानादेव तद्विभजनाज्ञाततत्कोपेन स्वा-
ज्ञानधाराभिर्विविधबन्धदर्शनात् तद्विषयकाज्ञानमेव स्वाज्ञानद्वारा
सर्धानर्थहेतुरिति तदज्ञानापनयनेन स्वाज्ञानोच्छेदद्वारा वा कैवल्यहे-
तुः । प्रह्लादिदाप्नोति परं, ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैरित्यादिभ्रु-
तिमिथुशुश्रूषस्यापि मोक्षहेतुत्वबोधनात् । परमिध्यानास्तु तिरोहितं
ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययायिति सूत्रयता व्यासेन तथा ज्ञापनाच्च ।
वस्तुतस्तयोरधिगमस्तत्त्वमस्यादिवाक्यबोधितामेदसाक्षात्कारस्तत्त्व-
स्पदार्थयोः शुद्धयोर्न भेद इत्याकारः ; शुद्धस्त्वस्पदार्थो जगत्कर्तृत्वं
स्पदार्थाऽधिनाभूत इत्याकारो वा विशिष्टाद्वैतसंमतः भवन्ति ज्ञानिनो
निर्यं सर्वतश्च निरागमाः * एकस्मिन् नाम कश्चिदि कदाचित्
प्रतिपद्यते इत्यादिमहाभारतपाक्यैस्तस्यैव दुर्लभत्वेनोपाधेयत्वज्ञाप-
नात् । अपूर्यायाधितार्थविषयकत्वेनाविद्योच्छेदक्षमत्वाच्च । तत्र त-

तुभ्यसाक्षात्कारं प्रति समाधिविषयतया तदुभयार्थभावनस्य युक्तितो
हेतुत्वलाभेऽपि केवलं यथाकपञ्चिदप्याचरितमीदवरभावनरूपेऽव-
प्रणिधानंमेवाऽऽनुप्रसादादिद्वारा तदुभयसाक्षात्कारहेतुर्भवतीत्य-
भिप्रेत्य, स्वदेहमरणं कृत्वा प्रणवं चांशरारणिम्* ध्यातनिर्मयता-
भ्यासाद् देवं यदयेन्निगूढवदित्यादिश्रुतिभिः तस्मात् सधेऽपि कालेषु
मामनुस्मरेत्यादिभगवद्वाक्यैरेव तदुभयादिसाक्षात्कारसाधनतया-
ऽपगतमिति मृत्यवतया अत्रादरितम् । तस्य च न केवलं मोक्षरूपामु-
ष्मिकफलसाधनतदुभयसाक्षात्कार एव फलम्, अपि त्वैहिकामु-
ष्मिकफलतत्साधनप्रतिबन्धकानां निविधान्तरायाणामभावादिरक्षी-
त्याह-अप्यन्तरायाभावेति॥वक्ष्यमाणानामन्तरायाणामभावोधिना-
शः, चकाराद् विविचभोगहेतवः सिद्ध्यञ्च भवन्तीत्यर्थः । तस्य
ए न देवाश्च नाऽभूत्या ईशते आत्मा ह्येषां भवतीति । यं कामं काम-
यने सोऽस्य सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठति तेन सम्पन्नो महीयते इत्यादि-
श्रुतेः । तत्रापि, प्रह्लादपुत्रेण प्रवरेत विद्वान् स्रोतांसि सर्वाणि भया-
वहानीति श्रुतेः साक्षादन्तरायाऽभावफलकस्य जपस्यात्मसाक्षा-
त्कारो दृष्टद्वारा फलं जनयन् सिद्धिमवाप्नोति । जपतो नास्ति पात-
कमित्यादिस्मृतिभिस्तथा प्रतिपादनात् । अर्थभावनस्य त्वन्तराया-
ऽभावो नान्तरीयकं फलम् । लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराजयः
* येषां हृदिस्थो भगवान् मङ्गलायतनो हरिरित्यादिस्मृतिभिस्तथा
ज्ञापनात् ॥

वृक्षास्तु प्रत्यक्चेतनपदं केवलजीवपरं नयन्तस्तत्साक्षात्कार-
स्यैवादृष्टद्वारायमावनफलत्वं चित्तनिवृत्तेश्च जयफलत्वं, समुदि-
तस्य समुदितफलत्वं प्राहुः ॥ २९ ॥

अन्तरायानाह—

व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरनिभ्रान्तिदर्शनाऽलब्ध-
भूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः ॥ ३० ॥

ये चित्तं तत्फलसाधनेभ्यो योगादिभ्यो विक्षिपन्ति ते विक्षेपा
पेहिकामुष्मिकफलप्रतिबन्धरूपा योगाद्यन्तराया नव । तत्र व्याधिः
धातुरसेन्द्रियनिमित्तो ज्वरादिः । स्थानं, चित्तस्य लघुत्वेऽपि

स्वाश्रव्यादिना कर्मानर्हता । संशयः, सिद्धयति न चेद्युभयकोटिको विपर्ययः । प्रमादः, कामादिः । आलस्यं, योगानुष्ठाने प्रवृत्तिविरोधि-
कफादिना कायगुदत्वं, तमसा चित्तगुदत्वञ्च । भविरतिः, विषयवृ-
णा । भ्रान्तिदर्शनेन इदं कर्म न सिद्ध्यति, न चेत्तेनकोटिको विपर्ययः॥
अलब्धभूमिकत्वं समाधिभूष्यलाभः । मधुमत्यादयः समाधिभूमयो
वक्ष्यन्ते । भगवत्स्वित्त्वं लब्धायां भूमौ चित्तस्याऽस्थिरत्वमपूर्वभूमौ
हि स्थिर चित्तमुत्तरां भूमिं जयेत् । तस्मादस्थिरत्वं शेषः ॥ ३० ॥

न केवलमेते योगादिसाधनान्तरायाः, किन्तु दुःखादिरूपा-
ऽन्तरायानपि कुर्वन्तीत्याह—

दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वदवासप्रश्वासा

विक्षेपसहभुवः ॥ ३१ ॥

दुःखेति ॥ दुःखं शारीरं मानसञ्चाध्यात्मिकम् । तत्र शारीरं
व्याधिष्यशात् । द्वितीयं कामादिवशात् । व्याघ्रसर्पादिजनितमाधि-
भौतिकम् । ग्रहपीडादिजमाधिदैविकम् । दौर्मनस्यम् इच्छाविघातात्
क्षोभो मनसि । अङ्गमेजयत्वम् अङ्गानां कल्पः । श्वासः बाह्यावायो-
र्नियमेनाऽन्तःप्रवेशः समाभ्यङ्गरेचकविरोधी । प्रश्वासः कौष्ठ्यस्य
वायोर्नियमेन बहिर्गमनं पूरकविरोधी । एते विक्षेपसहभुवः । विक्षेपे-
षूपशेषे भवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अथ कृप्यादिवद् यहायाससाधनानां कर्मणां साङ्गानामेव
यथोचितकलदावृत्तेन यथाकथञ्चित् क्रियमाणानां कलदावृत्त्या-
भावाच्छ्रमाद्यनेकदुःखफलकत्वदर्शनाद् वर्णाश्रमाभिमानादिनिबन्ध-
नात्वेन परमार्थयोऽपघातित्वाच्च नातिप्राशस्त्यं, न वा विद्वदुपादे-
यात् पुक्तं, किन्तु भगवद्भजनस्यैवाग्निवदपूर्णस्याप्यस्य, स्वल्पमप्य-
स्य धर्मस्य प्रापते महतो मयादिति यदता भगवता महाफलत्वप्र-
तिपादनात् । यथाऽग्निक्वणोऽतिस्त्रुपोऽपि तृणाराशिं ज्वालयेत्तैव
यदिति पूर्णं. सर्वाणि सूचितानि कार्य्याणि जनयति तथा भगवतो
यथाकथञ्चित्प्राप्तोच्छारणादिरूपमपि प्रणिधानम् अजामिलादेरिय-
यापराशिं नाशयत् तेन नाशेनैवाधिक सम्पाद्यमानं भद्रादिना पूर्णं
भजनीयं इच्छासहकृत सर्वामिलापिनं साधयति । तस्मात् प्रणिधान-
मेषावश्यकम् । तच्च चतुर्विधं, परममुख्यं मुख्यं मुख्यजातीयं मुख्य-

कल्पयेति तत्रापि गोपीनामिष तद्व्युत्पन्नगणभवन्यादिना द्रुतचेतसो
द्रुतताम्रस्वेष एतत्तदाकारतातद्विषयकवृत्तिप्रवाहरूपं प्रेम । मध्येव
मन आधरस्व मायि वृत्ति निधेशयेत्यादिनोक्तम् । अनेन प्रेमभक्तियो-
गो दर्शितः । स च परमेश्वरचरणारविन्दविषयकैकान्तिकात्यन्तिक-
प्रेमप्रवाहोऽनवच्छिन्न इत्यर्थः । द्वितीयं तदसामर्थ्यं यदिः प्रवृत्ति-
स्त्रभावस्य मनसः प्रत्याहारेण पुनः पुनर्भगवत्प्राप्तमि निधेशतरूपो-
ऽभ्यासो निदिध्यासनाम्यः । अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोति मयि
स्विरम् * अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जयेत्याद्युक्तम् ।
तुनीयन्तु तदसामर्थ्येऽपि तत्प्रतीतिफलकनामोच्चारणैकाग्र्यप्राप्ता-
दिकं कर्म । अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भवेत्यादिनो-
क्तम् । चतुर्थं तत्राऽप्यसामर्थ्यं स्वभावत एव कृतानामपि कर्म-
णां फलेऽर्था त्यक्त्वा परमेश्वरे परमगुरावर्पणम् । साधु याऽसाधु
वा कर्म यद्यदाचरित मया * तत्सर्वं त्यज्यु संन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः
करोम्यहमिति स्वेकव्यविशेषरूपम् । अथैतद्व्यपेक्षकोऽसि कर्तुं
मद्योगमाधितः * सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतार्थमवानित्यादिनो-
क्तं, भगवद्गीताद्वादशाध्याये । अत्र च प्रतिधानशब्देनोक्तम् । तत्र
निदिध्यासनं समानविषयतया साक्षात्कारजनकत्वसाधनं कर्मादि
योगैक्यध्वान्तरङ्गमित्यभिप्रेत्य, अर्थभावनशब्देन पूर्वमाहृतं यद्यपि,
तथाप्यष्टादशोऽनुपातिशयफलकादन्तरायाभावफलकाश्च तस्मात्
परमं मुख्यं भक्तियोगं सर्वोपायफलभूतमयमत एव तदुभयफलक-
प्रेमाद्ययमभ्यासमाह—

तत्प्रतिपेक्षार्थमेकतत्त्वाभ्यासः ॥ ३२ ॥

तत्प्रतिपेक्षेति ॥ तेषां विक्षेपाणां प्रतिपेक्षार्थम् अनायासेन ना-
शार्थम् एकस्मिंस्तत्त्वे मुख्यभगवति, अभ्यासः गोपीनामिष तद-
व्युत्पन्नगणभवन्यादिना द्रवीभूतस्य चेतसो मृषानिक्षिप्तद्रुतताम्रस्वेष
एतत्तदाकारतारूपं प्रेम, अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिनेत्या-
दिना भगवत्सूचितं कार्प्यं इत्यर्थः । यद्व्यलादनायासेन सम्प्रा-
प्य जीवन्मुक्तौ विंशपाः प्रशममुपयान्ति । न यासुदेवभक्तानामशुभे
विधत्ते काचदित्यादिस्मृतेः । अथवा, एकं सजातीयविजातीयस्यम-
तमेन्द्रदितं तत्त्वमनारोपितमण्डपार्थ इति यावत् । तस्य अभ्यासः

तदेकमजरममृतमभयमिति वृत्तिप्रवाहः कार्यं इत्यर्थः । अत्रात्म-
व्यतिरेकेण द्वितीयं यो न पश्यति * आत्मारामः सं योगीन्द्रो ब्रह्मी-
भूतो भवेद्विह ॥ आत्मवर्षीडस्य सतनं सदात्ममिधुनस्य च * आत्म-
व्येव सुतुप्तस्य योगसिद्धिर्दूरतः ॥ अभियागात् सदाभ्यासात्
तत्रैव च विनिश्चयात् * पुनः पुनरनिर्वेदात् सिद्धांश्च योगो, न चान्य-
थेति स्काण्डोक्तेः । तस्मात् सगुणात्मवशाकाराकारधारावाहिहृ-
त्तिप्रवाहः सविकल्पो, निर्गुणगोचरो धारावाहिको निर्विकल्पको
वा कार्यसंज्ञायासेन मोक्षमिच्छतेति यावत् ॥ ३२ ॥

तस्य चित्तस्यासुखादिमलवतो योगासम्भवात् तन्निरासो-
पायं चर्षायोगमाह—

मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां

भावनातश्चित्तप्रसादनम् ॥ ३३ ॥

मैत्रीकरुणंति ॥ अत्र सुखादिशब्दास्तद्व्यवहारः । तथार्थसुखिषु
मैत्री सौहार्दं च ईर्ष्याकालुष्यनिवर्तकं, दुःखिषु करुणां दयामसूया-
कालुष्यनिवर्तिकां, पुण्यवृत्तिषु हर्षं त्रेपनियत्तकम्, अपुण्यवृत्ति-
पापिषु उपेक्षाम् अमर्षकालुष्यनिवर्तिकां भावयेत् । तदेवं चर्षा-
योगेन चित्तमलनिरासकेन पुण्यादिषु यथाक्रममुक्तभावनाकरणेन
साध्विको धर्मो जायते । तेन च शुक्लेन धर्मेण चित्तं प्रसन्नं
भवति । प्रसादे च स्थितिपदं लभते । एतच्च पुष्कले विरक्तस्यैव
संभवतीति मुख्यचर्षायांगा वैराग्यमेवेति संक्षेपः ॥ ३३ ॥

एवं मैत्र्यादिभावनायां प्रसन्नस्य चित्तस्य स्थित्युपाये हृद्ययोग-
माह—

प्रच्छेदनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥ ३४ ॥

प्रच्छेदनेति ॥ कौष्ठिकस्य वाचोः प्रच्छेदनम् एकनरनासापुटेन
मात्राप्रमाणेन शनैः शनैर्बहिर्निःसारणम् । विधारणं रेचितस्य धापो-
बहिरेव स्थापनं कुम्भकं, न तु सहसा प्रवेशनम् । तथाचात्र पूरक-
वर्जनाद्रेचितवृत्तिरजान्तप्रत्याहारोत्तराधरसमभेदेन सप्तकुम्भकेषु
मध्ये रेचितकुम्भकोऽयं प्रथमाभ्यासेऽनेकनियमानपेक्षतया प्रश-
स्तः । सधमेतद्विधे प्राणायामप्रकरणे स्फुटीभाविष्यति । तदेताभ्यां

प्राणजये चित्तजयस्मयोरविनाभायात् प्राणायामस्य सर्वपापनाश-
कत्वात् पापनिवृत्त्या च चित्तमकत्र लक्ष्ये स्थिरं भवति । याशब्दः
सुप्ते वक्ष्यमाणोपायविकल्पार्थः । प्राणायामस्य हठयोगत्वमुक्तं स्मृ-
तौ— हकारेण तु सूर्योऽसौ ठकारेणैन्दुरव्ययते ॥ सूर्याचन्द्रमसा-
रैश्च हठ इत्यभिधीयते ॥ सूर्यचन्द्राण्ययाः प्राणायामयोरैक्यलक्षणः ॥
हठयोगो योगवीजं प्राणायामः प्रकीर्तित इति ॥ ३४ ॥

लक्ष्ययोगस्वरूपमुपायान्तरमाह—

विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः

स्थितिचन्धिनी ॥ ३५ ॥

विषयवतीति ॥ नास्मादादौ चित्तस्य स्वल्पमरूपाहृत्प्रयोगा-
दिष्पगन्धादिसाक्षात्कारो भवति । सत्यं विषयवती प्रवृत्तिर्विहवा-
समुत्पाद्य परमेश्वरादायतिस्वप्ने मनसः स्थितिं सम्पादयतीत्य-
र्थः । तथाच शास्त्रीयानुभवविशेषे जाते भ्रष्टया योगिनो ध्यानादौ
स्थिरा भवतीत्ययं लक्ष्ययोगः । या हि नासादिदेशेषु वटिः पुंसां
स्थिरा भवेत् ॥ स लक्ष्ययोग आख्यातो योगे भ्रष्टाकरः पर इति
स्मृतेरिति ॥ ३५ ॥

ब्रह्मयोगं शिवयोगञ्चाह—

विशोका वा उद्योतिष्मती ॥ ३६ ॥

विशोकेति ॥ भ्रष्टलादौ नादाख्ये ब्रह्मणि मनसः संयोगाद्
विशोका बहुतरसाधनाद्यासकृन्नु खशून्या उद्योतिष्मती उद्योति-
र्विषया नादमनचिदानन्दविषया सविन्नमनसः स्थितिहेतुरित्यर्थः ।
तथाह्यपमत्र कमः । हृदयाघोऽघोमुखमष्टदलं कमलं रेवकेणोर्ध्व-
मुखं विभाव्य तत्र सूर्यमण्डलं दादशकलात्मकं जामरितस्थानम्
भकारं, तदुपरिचन्द्रमण्डलं शौर्यकलात्मकं स्वप्नस्थानमुकारं,
तदुपरि बह्मिमण्डलं दशकलात्मकं सुषुप्तिस्थानं मकारं, तदुपरि
नादाख्यं तुरीयं ब्रह्म विभावयेदिति ब्रह्मयोगः । तदुक्तं गीतासारे—
अनाहतस्य शब्दस्य तस्य शब्दस्य यो ध्वनिः ॥ ध्वनेरन्तर्गतं उद्यो-
तिर्ज्योतिरुत्तमत मनः ॥ तन्मनो विमलं याति तद्विष्णोः परमं

पद्म ॥ हेसोपनिषदि चोक्तः—हंसानुसन्धानफलभूतोऽनेकविधः
सफलः । यस्यैष जपकोट्या नादमनुमाचयति यस्तस्य दशविध
उपजायते । चिणीति प्रथमः, चिणिचिणीति द्वितीयः, घण्टानाद-
स्तृतीयः, शङ्खनादचतुर्थः, पञ्चमस्तन्त्रीनादः षष्ठस्तलनादः, सप्त-
मो घेणुनादः, अष्टमो मेरीनादो, नवमो मृदङ्गनादो, दशमो मेघना-
दः । नवमं परित्यज्य दशममेवाऽऽवसेत् । तस्मान्मनोविलीने
मनसि गते संकल्पविकल्पे दम्बपुण्यपापे सदाशिवो मशक्त्यारम्भा
सर्वत्राऽवस्थितः शान्तः प्रकाशयति इत्यादिना । अतः संगृहीतः
कलिदासेनापि—

• आनन्दलक्षणमनाहतनास्ति देशे
नादात्मना परिगतं तव रूपमीशे ।
प्रत्यङ्मुखेन मनसा परिचीयमानं
शंसन्ति नेत्रसलिलैः पुलकैश्च धन्या, इति ॥

अथवा ङ्कमध्यादौ ज्योतीरूपे प्रत्यङ्गात्मनि धर्हिर्दृष्टिषन्धेन
मनसः संयमाद् विशोका । दृढयोगादाविधायासकृतफलेशरहिता
ज्योतिष्मती साक्षिविषया संविन्मनसः स्थैर्यहेतुरिति शिवयो-
गः । अयमेव शास्त्रमी मुद्देश्युच्यते । तदुक्तम्—अन्तर्लक्ष्या ध-
र्हिर्दृष्टिर्निमेषोन्मेषवर्जिता * एषा हि शास्त्रमी मुद्रा सर्वतन्त्रेषु
गोपिता । सा च, योगासनचाञ्चरीभूचरीखेचर्यङ्गोचरीनिर्घोष-
मुद्राभिः सिद्ध्यति । प्रकारस्तु गुरुमुखादयगन्तव्यः । यद्यप्यनेना-
ऽऽत्मसाक्षात्कारेण कृतार्थत्वाभासस्य स्थितिविशेषतयोपभ्यासो युक्त-
स्तथापि कृताऽऽत्मसाक्षात्कारेणाऽपि परवैराग्यार्थमभ्यासापेक्षणात्
तथोक्तम् । स्वविषयस्थैर्यहेतुत्वाच्चान्यविषयकस्थैर्यहेतोः पूर्वयो-
गाद्भेद इति संक्षेपः ॥ ३६ ॥

अथान्तरवासनायोगमाह—

वीतरागविषयं वा चित्तम् ॥ ३७ ॥

वीतरागविषयं चेति ॥ वीतरागं निर्घासनं यत् सनकादीनां
चित्तं तद्विषयं तद्विभावनपरं कुर्यात् । निर्घासनवासितमन्तःकरणं
शुन्यमिति यावत् । अनेनात्र योगिनो मुमुक्षालाभेन वासनायोगो
दर्शितः । उक्तञ्च स्मृती, सत्त्वायत्तम्भनं पतद् बीजं चित्तविशेषानं

* मयेत् स वासनायोगो योगान्तरविचर्त्तक इति । अन्यापि चित्तं स्वभावात् सत्त्वप्रधानमपि तमसा पिहितमस्ति । तत् सार्विक-
भावनया तमोविगमे लब्धवृत्तिकं भवति । तेजःप्रतिबन्धजलशैत्यव-
दिति धिनेय साधनान्तरं योगिनो मोक्षसुखनिष्ठासम्भवात् । अथ
शुभो वासनायोगो विरुद्धवासनानिवर्त्तक इति ॥ ३७ ॥

वासनायोगस्याधान्तरं मेदमाह—

स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा ॥ ३८ ॥

स्वप्नेति ॥ अत्र ज्ञानशब्दो ज्ञेयपरः । स्वप्ने भगवतो यद्रूपं
प्रियमाराधयन्नेव प्रयुज्य, एव निद्रादी यस्तुल्यमनुभूयते तदवलम्बनं
तद्विभावनपरं चित्तं कुर्यात् । पूर्ववासनाप्राप्तसत्त्वप्रधानमेवा-
प्तकारणं कुर्यादिति यावत् ॥ ३८ ॥

ध्यानयोगमाह—

यथाभिमतध्यानाद्वा ॥ ३९ ॥

यथेति ॥ किञ्चिद्भुता, हरिरामादिरूप पारमेश्वरं याह्यं चन्द्र-
सूर्यादिज्योतिषां यदेवेष्ट तदेव ध्यायेत् । तस्मादपि ध्यानालुब्धस्थि-
तिकस्य चित्तस्य साधनान्तरं विनापि केवले परमात्मनि स्थितौ
योग्यतया भवतीत्यर्थः । अयमेव ध्यानयोग उक्तो योगग्रन्थेषु । विमा-
देशादियन्धेन वृत्तिर्याभिमतो स्थिरा * ध्यानयोगो भवेदेव चित्तचा-
ञ्चल्यनाशक इत्यादिना । यद्वा यथाभिमतानां तीर्थदेवलोकवर्णत-
त्त्वादीनां यथाभिमतेषु स्वदेहादिषु ध्यानाद् भावनाविशेषान्मनसः
स्थितिर्भवतीत्यर्थः । तत्र यद्यपि ब्रह्माविदो ब्रह्ममयस्थादिना सर्वमेव
तीर्थं प्रतिलोमकूपं च तीर्थानि भवन्तीति तथार्थं युज्जानेत चित्तशु-
द्ध्यर्थं प्रथमतस्तीर्थादिकमवश्यं भावनीयम् । तद्यथा मूर्धनि सह-
स्रारे अयोध्या, हृदये अनाहते मथुरा, मूलाघारे माया, श्रूमध्ये
आशाचके काशी, स्वाधिष्ठाने काञ्ची, मणिपुरे अचन्ती, कण्ठे
विशुद्धे शारका, नासाग्रे प्रयाग, इन्दायां गङ्गा, पिङ्गलायां यमुना,
सुषुम्नायां सरस्वती । अन्यास्तु नाडीषु नर्मदायाः सर्वा अपि सरि-
तः सन्तीति तत्र तत्राचाराध्यमावेनामेदेन वा तत्तत्तीर्थं भाव्यं
तत्तत्तीर्थं यात्रार्थम् । एव शिरसि कण्ठादधो नाभिपर्यन्तं नाभेर-

ध्वजरणपर्यन्तं ग्रामत्रयम् । शिरःश्मश्रुहृदयकक्षादिषु सलोकेषु
देशेषु चतुर्दशारण्यानि ललाटादिषु रोमशून्येषु नवोपराष्ट्र सन्ति ।
पुण्यादिसविधे चोपपुण्यादीनि सन्तीति तीर्थभावना । एतत् स्पष्टं
बराहपुराणादौ—

ब्रह्मरन्ध्रादधोऽधोऽध्या सहस्रारं तु तद्विदुः ॥
मधुराऽनाहत चक्रं हृदये योगिनो विदुः ॥ १ ॥
मूलाधारं भवेन्माया सर्वाधारयी ततः ॥
आङ्गाचक्रं स्मृता काशी जाङ्गलश्रुतिमूर्ध्विनि ॥ २ ॥
स्थाधिष्ठानं स्मृता काशी भणिपूरमवन्तिका ॥
विशुद्धिद्वारका प्रोक्ता सप्तपुर्व्यो ययाक्रमम् ॥ ३ ॥
आकटे. पादपर्यन्तं शालग्रामं प्रकीर्तितः ॥
आकण्ठात् कटिपर्यन्तं प्रोच्यते हरिमन्दिरम् ॥ ४ ॥
आशिरः कण्ठपर्यन्तं नन्दग्रामं प्रचक्षते ॥
दण्डकं गुह्यलामानि सैन्धवं श्मश्रुलोमकम् ॥ ५ ॥
चित्रके जम्बुमार्गं च हृदयं पुष्करं स्मृतम् ॥
उत्पलापत्तकं धामां श्रवणं च नैमिवम् ॥ ६ ॥
कुरुक्षेत्रं सुनन्दक्षेत्रं तत्कक्षां कुरुमण्डलम् ॥
सव्यकक्षामर्बुदञ्च विदुः केशान् हिमालयम् ॥ ७ ॥
नववारण्यानि चैतानि शरीरे सन्ति देहिनाम् ॥
रेणुका कण्ठकूपे स्यान्नासिकायां ॥ शूकरम् ॥ ८ ॥
श्रवणोर्मध्ये स्थिता काशी तदधो नन्दकाननम् ॥
धामपाणितले काशी कालेशश्च तथोत्तरे ॥ ९ ॥
घटेशः पादयोः कालञ्जरः स्यात्तु ललाटे ॥
नामिदेशे महाकाल ऊपरा नवकीर्तिताः ॥ १० ॥
सव्ये नासापुटे कोका शुद्धे कुब्जाम्बुकं स्मृतम् ॥
दक्षेऽर्बुदगिरिर्दन्तपिण्डं स्यान्मणिकर्णिका ॥ ११ ॥
प्रयागे नासिकाग्रे तु स एव घट उच्यते ॥
ईडा धामे स्थिता गङ्गा पिङ्गला यमुना तत्रैव ॥ १२ ॥
घाणीं सुपुष्पां विद्यान्तु परा नाक्षरः परा सरित् ॥
शालग्रामस्तु पादाग्रे शूकरं दक्षनासिका ॥ १३ ॥
पुरीतन्मधुरा प्रोक्ता गद्याक्षेत्रं मुखं स्मृतम् ॥

लिङ्गं निष्कर्मणं लोहागलं दन्ता विनायकः ॥ १४ ॥
जिह्वाग्रे वा हनूस्त्वन्धिः प्रभासस्तु प्रकीर्तितः ॥
प्रक्षेत्रं वदरीक्षेत्रं गुह्यान्त्येवं चतुर्दश ॥ १५ ॥
सप्त पुण्यस्त्रयो ग्रामा नवारण्योपरास्तथा ॥
चतुर्दशैव गुह्यानि मुक्तिद्वाराणि भूतलं ॥ १६ ॥
क्षमातीर्थं तपस्तीर्थं तीर्थमिन्द्रियनिग्रहः ॥
सर्वभूतदया तीर्थं ज्ञानतीर्थमनुत्तमम् ॥ १७ ॥
एतानि पञ्च तीर्थानि सत्यपष्ठानि द्वाहिनाम् ॥
वसन्ति सर्वेदहेषु तेषु स्नानं परं स्मृतम् ॥ १८ ॥ इत्यादि ॥

अथ देवभाषणा । तत्र स्वप्रकाशचैतन्यान्स्वरूपः पुरुषः
शिवः । सत्त्वादिगुणका प्रकृतिः शक्तिः । तदुभयोपादानकत्वात्
तन्मयं सर्वयस्तु । पञ्च चित्ते वासुदेवः, बुद्धौ चतुर्मुखः, महद्गुणे
शङ्करः, सतसि चन्द्रः, ओत्रे दिक्, त्वचि वायुः, चक्षुषां सूर्यः ।
तत्रापि दक्षिणेऽक्षिणि यः पुरुषरूपः स इन्द्रस्वरूप ईश्वरः । धामे
यः स इन्द्राणीश्वररूपिणी ईश्वरी । मध्ये च तयोः संमिलनात्तत्रैव
नयनतजोरूपौ भावनीयौ तौ दृश्यते । एवं रसभायां वरुणः । ग्रामे
मश्विनीकुमारौ, पाचि अग्निः, पाण्योरिन्द्रः, पादयोरुपेन्द्र, वायौ यमः,
उपस्थे प्रजापतिः, तत्र तत्राधाराद्येयभाषेनानुग्राह्यानुग्राहकभाषेना-
ऽभेदेन वा सा सा देवता भाव्या । पञ्च तत्तद्व्यापारफलयोः पूर्णता
मपतीति देवताभाषणा ॥ अथ लोकभाषणा ॥ पादमूले पातालं,
पार्णिप्रपदयोः रसातलं, शुल्फद्वये महातरुं, जङ्घाद्वये तलातलं,
जानुद्वये सुतलम्, ऊपद्वये वितलं, तलञ्च जघने, नाभौ भुवर्लोकम्,
वरसि स्वर्लोकं, ग्रीवायां महर्लोकं, वदने जनलोक, ललाटे
तपोलोकं, मूर्धनि सरयलोकं, बाह्यादिषु शकादिदेवताभौषं सर्वमयं
शरीरं तत्तल्लोकं। ईश्वरीयशरीरतया भाषयेदिति निष्कर्षः ॥

अथ वर्णभाषणा । सा च मातृकान्यासरीत्या ॥ अथ षट् चक्रा-
णि । तत्र गुदाद् ग्रन्थुलोपरि मेण्ड्राद् ग्रन्थुन्मादधः कन्दानाम् ।
तदुपरि तप्तधामीकरममं त्रिकोणं कामरूपं तत्त्रिकोणस्य वामकोणे
ईश दक्षिणे विष्णु मध्ये सुषुम्णा मध्ये चित्रिणी वर्णमयी तद्वर्ण-
गिन्यासात् कमलाऽऽकारधमनिष्पत्तिः । तथाहि । कामरूपोपरि
मूलाधारनामक चक्रम् । तच्च गुणानां लघीजान्वितेन सावित्री-

सहितप्रहस्रसरस्वतीसहितगणेशाद्यधिष्ठितेन पट्पञ्चाशच्छिवशक्ति-
मिथुनवता चतुष्कोणेन पृथिवीस्वरूपेण कर्णिकाकारेण मध्ये
भूयितं च—श—य—सामकं चतुर्दलम् । तन्मध्ये भास्वराकारम्
अधोमुखं चिरस्वरूपिण्या सार्धं त्रिवलयाकारेण स्थितया विद्युत्प्रभया
कुण्डलिन्या स्वमुखेन तन्मुखे मुद्रयित्वा घटितं स्वयम्भूनामकं शिव-
लिङ्गम् । एतच्च भावितं सकलयागसिद्धीः पृथिवीजयादिकं प्रस-
रणेशादिप्रतीतिञ्च वितरति । यच्च हृदयनाभिप्रदेशादिकं कुण्डलि-
न्या अधिष्ठानमुक्तं तन्मूलाधारापुष्टितायास्तस्या हृदयादौ प्रकटी-
भावाभिप्रायेणातो न कोऽपि विरोध इत्यास्तां विस्तरः । तदुपरि
लिङ्गमूले स्वाधिष्ठाननामकं चक्रम् । तच्च सन्माणिक्यसमप्रभं, पद्मी-
जान्वितेन लक्ष्मीसहितविष्णवधिष्ठितेन द्विपञ्चाशन्मिथुनवता अर्ध-
म्राकारेण शुद्धेन जलस्वरूपेण कर्णिकोत्तमेन मध्ये भूयितं च—भ—म-
य—र—लात्मकपद्मदलं भायुकानां विष्णुप्रीतिजलजपादिकारकम् ।
अथ ताम्रौ मणिपूरनामकं चक्रम् । तच्च विद्युत्प्रभं पद्मीजान्वितेन
पार्यनीसहितशङ्कराधिष्ठितेन द्विसप्तचक्रपट्टिसंख्याकमिथुनवता
त्रिष्कोणेन उद्यदादित्यप्रभेण तेज स्वरूपेण कर्णिकोत्तमेन मध्ये भूयि-
तं ङादिकान्तवर्णात्मकदशदलं स्वभायुकानां शंकरप्रीतितेजोऽजा-
दिकारकम् । अथ हृदये अनाहतनामकं चक्रम् । एतदेव षोडशार-
षोडशाधारादिनापि आगमादौ प्रसिद्धम् । तच्च धूम्रवर्णं पद्मीजान्वि-
तेन प्रकृतिसहितेश्वराधिष्ठितेन चतुष्पञ्चाशांमिथुनवता पट्कोणेन
षाणनामकशिवालङ्गलक्षितेन वायुस्वरूपेण कर्णिकोत्तमेन मध्ये
भूयितं कादिठान्तवर्णात्मकद्वादशदलम् । एतच्च भावितं प्रकृतीश्वर-
प्रतीतिवायुजयादिकारकं कण्ठे विशुद्धनामकं चक्रम् । तच्च द्यौत-
म्, अधीजान्वितेन अर्धनारीश्वरस्वरूपसदाशिवाद्यधिष्ठितेन द्विस-
प्ततिमिथुनवता वृत्ताकारेण सुषांशुप्रभेण कर्णिकोत्तमेन मध्ये भूयितं
स्त्रीपयर्णाऽऽत्मकषोडशदलं भावितं भायुकानां सदाशिवप्रीति-
नमाजयादिकारकम् । ऊरुमध्ये वाशानामकं चक्रम् । तच्च मुक्ताकारं
पद्मीजान्वितेनाविद्यासहितजीवाधिष्ठितेन शृङ्गाटकाकारेण चतुर्षष्टि-
रङ्गीपुटयुता मनोरूपेण कर्णिकोत्तमेन मध्ये भूयितं हफारलकारात्मक-
पण्ड्यदलं भैरवान्दनाम्ना इतरेण शिवालङ्गनापलक्षितं स्वभायु-
षानामात्मप्रीतमनाजयादिकारकं पादादिजानुपदये-तं पूर्वाकल-

बीजात्मकविशेषणविशिष्टं पृथ्वीस्थानम् एवमाज्जान्वोः वायुर्पयन्तम्
अर्पा स्थानम् । आपायोर्हृदयपर्यन्तं तेजःस्थानम् । आह्णमध्याद्
शूद्रपर्यन्तं वायुस्थानम् । तदूर्ध्वम् आकाशस्थानमिति याज्ञवल्क्य-
गीतादायुकम् । सर्वत्र सर्वसत्ताङ्गीकाराद्भावनातां विशेपोपपत्तेरवि-
रुद्धं ज्ञातव्यम् ॥

मूर्द्धनि सहस्रदलं कमलम् । तच्च शशिप्रभस्य पुरोः परमा-
त्मनः स्थानम् । ललाटमध्येऽहकारस्य ललाटोपरि ध्रुवितत्त्वस्य तदु-
परि प्रकृतेः सहस्रदले पुरुषस्य स्थानमिति प्रपञ्चितं योगग्रन्थेषु
विस्तरभयात् लिख्यते ॥

अथात्माहमसविधे कन्दमध्यात् समुत्पितं द्वादशाङ्गुलनालं
चतुर्दुलमधोमुखमप्यूर्ध्वमुखत्वायं ऊर्ध्वमुखं भाग्यम् । दहरनामक-
मष्टदलं कमलम् । तत्र प्राणायामप्रेरितः पूर्वकर्मवासनायुद्धो वि-
शानैजःस्वरूपा जीवो दिवानिशं भ्रमति । तत्र भ्रमणक्रमः पूर्वदलस्य
धामोर्ध्वमूलमारभ्य पश्चात्परपर्यन्तं त्रिंशच्छ्वासापर्यन्तमाकाशतत्त्व-
माधित्य जीवो भ्रमति । अथ पट्टिश्वासापर्यन्तं वायुतत्त्वं, नयति-
भ्वासान्तं तेजस्तत्त्वं, विंशत्याधिकशतभ्वासान्तं धारितत्त्वं, पञ्चाशद्-
धिकशतभ्वासान्तं पृथिवीतत्त्वम् । एवमेकैकस्मिन् पञ्चार्द्धे सार्द्ध-
चतुःशतभ्वासा भ्रमन्ति । एवमपराद्धे पश्चात्प्रादरभ्यामूलपर्यन्तं
प्रथमं सार्द्धशतभ्वासान् पृथिवीतत्त्वम् । ततो विंशत्याधिकशतभ्वा-
सान् धारितत्त्वं, नयतिभ्वासांस्तेजस्तत्त्वं, पट्टिभ्वासान् वायुतत्त्वं,
त्रिंशच्छ्वासान् आकाशतत्त्वमाधित्य भ्रमति । एव सम्पूर्णपत्रे नव-
भागानि द्वासानां भ्रमन्ति । एवमेव द्वादशपत्रमणे शतद्वयाऽधिक-
सप्तसहस्रसत्याकाः द्वासा भ्रमन्ति । एवंविधपत्रमणेन धारप्रथमदो-
रात्रेण भ्रमन्ति । तेन पद्मशताधिकैकविंशतिसहस्रसत्याकाः द्वासा
भ्रमन्ति । नाह स्वयं भारक्षणाद्योऽपि—पद्मशतानि दिवा रात्रौ
सहस्रपञ्चविंशतिः * हंस हंसस्य मुग्धं जीवो जपति सर्वदा ॥
एकारेण वह्निर्याति सकारेण विशेष पुनरित्यादि । एनाद्यद्भिः भ्वा-
सैः पट्टिप्रटिका भ्रमन्ति । तथाहि । शुरुदशाक्षरोन्धारणकालेन प्राय-
शः साधारणजनस्यैकः भ्रमो भवति । पट्टिश्वासैरेकः पलो भवति
पट्टिधिकशतत्रयसत्याकैः भ्वासैरेका घटिका भवति । पट्टिघटिका-
भिरहाराभ्यम् । पट्टिधिकशतत्रयाहाराभ्यं सरः । एवं प्रतिपुरुष

भ्वासनिर्गमयैचिऽयात् परस्परदि पृथगिति मन्तव्यम् । अत एव
 प्राणापामैरायुर्वृद्धिः । अत एव कल्पायुषोऽपि शतवर्षायुष प्रोक्ष्यन्ते
 मस्मत्कल्पस्य तर्हीयभ्वासघटिनसंघसरशनकस्यात् । उच्यते शास्त्र-
 सिद्धायुर्दाय एतत्कमेवैव । अत एव कदाचित् साधारणवत्सरक्रम-
 ण न मिलत्यपि ॥

अथ पूर्वोद्दिष्टद्वलक्षरे द्यसने यादृशी मनोवृत्तिर्भवति तादृशी
 तत्र तच्छब्दसमञ्चारज्ञानायोच्यते । तथाच हंसोपनिषदि । एषोऽसौ
 परमहंसो भानुकोटिप्रनीकाशो धनेवं स्यात् तस्याष्टधा वृत्तिर्भवति ।
 पूर्वदले पुण्ये मतिर्भवति । आग्नेये निद्रालस्यादयो भवन्ति । वाय्वे
 क्रीड्ये मतिः । नैऋत्ये पापे मनीषा । वायुण्यां क्रीडायां मतिः ।
 पायव्ये गमनादौ बुद्धिः । सौम्ये रतिप्रीतिः । ऐशान्ये द्रव्यादानम् ।
 मध्ये वैराग्यम् । कंसरे जाग्रदवस्था । कर्णिकार्यां सुप्तमालिङ्गे सुषुप्तिः ।
 पश्चत्योने तुरीयमित्यादि । अत एव कृताश्रयासा योगिन आकाशत-
 र्व्यवहनसामान्यतरमेव पञ्चान्तरगमनायास्तरकालीने पञ्चद्व्यान्तरीये
 द्यसतमञ्चारे जायमाने क्षणमात्रं प्रह्वानन्द्बोधो प्राप्नुमते तत्र
 मनः स्थिरीकुर्वन्ति । यथा मनः पञ्चद्व्यान्तर एव द्यसनविशिष्टो
 जीवः स्थिरो भवति । ततश्चानन्तरं प्रह्वानन्द्बोधो भवति । अत
 एवेद्वयर्थादिलक्षणेन्द्रादिगुणार्थिनो योगिन इन्द्राद्विल एव द्यसन-
 विशिष्ट जीव स्थिरीकुर्वन्ति । स्थिरीकरणोपायस्तु तत्तद्विलद्यसन-
 सञ्चारकालीनायाः पूर्वोक्तायास्तत्तद्विषयालानुकरणाया इन्द्रोऽहमि-
 त्याकारिकायाश्च मनोवृत्तरत्नवरतमाध्ययणम् । यावद्वेन्द्राद्यनुकरणा
 मनोवृत्तिराश्रीयते तावत्तदेवद्विलद्यसनविशिष्टो जीवस्तिष्ठति ।
 एवमेव यद्यप्यमाणाऽऽकाशादिगुणविशिष्टा यावत्पर्यन्त मनोवृत्ति-
 र्नाशपर्यन्त तत्तत् एव तथाभूतो जीवस्तिष्ठतीति शुद्धपरम्परा-
 गतयोगिना सङ्कृतः । आकाशादितत्त्ववहनपरिज्ञा त्वेवम् । यदाका-
 शतत्त्वमाश्रित्य जीव द्यसनप्ररितः प्राचीनकर्मविशेषवासनावि-
 शेषादिषट्को रज्जुवद्धः इयेनादिरिव भ्रमति तदा नासाविधरनिर्गत-
 भ्रसनः अनुष्णाशीतस्पर्शां घर्षुलाकारो ह्यदशाहुलादपि दीर्घः ।
 नासाप्रसिक्तकरतलादिभ्यापकायासो रक्तश्चतश्चामादिसंमिलितो-
 दभूतकर्तुरवर्णो जायते । नासाप्रसिते च दूर्पणे द्वासससम्बन्धेनाप-
 चाया मलिनच्छायायाः कमाहपणंमध्ये सकोचमागच्छन्त्या घर्षुला-

कारतया परिणामो वर्णश्च कर्तुरः स्फुटमभिम्बज्यते । एवं धायुतत्त्व-
वहने श्वसनोऽसाधनुष्णाशीतस्पर्शः षट्कोणाकारो नवाङ्गुलो नासा-
प्रस्थितकरतलादौ तिर्यग्बह्मसाधिगतो धूम्रवर्णश्च जायते । पूर्वव-
दर्पणमलिनच्छायायाः संकुचन्या षट्कोणाकारता धूम्रवर्णश्च प्रकट-
मुपलभ्यते । एवं तेजस्तत्त्ववहने श्वसन ऊर्ध्वो रक्तत्रिकोणाकारः
षडङ्गुलो नासाप्रस्थितकरतलादेरूर्ध्वभागस्पर्शो जायते। दर्पणच्छाया-
याश्च रक्तता त्रिकोणता चोपलभ्यते । एवं जलतत्त्ववहने श्वसनः
शीतलोऽङ्गचन्द्राकारः श्वेतवर्णः षडङ्गुलादपि न्यूनगतिः । नासा-
प्रस्थितकरतलादेरधोभागस्पर्शो उपजायते । दर्पणमलिनच्छाया-
याश्चार्धचन्द्राकारता श्वेतवर्णश्चोपलभ्यते । एवं पृथिवीतत्त्ववहने
श्वसनोऽनुष्णाशीतस्पर्शः पीतवर्णश्चतुष्कोणो शुक्लोऽसामप्रस्थितकर-
तलादौ मध्येऽभिम्ब्यक्तोऽपगतिश्च जायते । दर्पणमलिनच्छायासु
चतुष्कोणाकारतापीतवर्णश्चोपलभ्यत इत्यादि शुरुपदेशानुष्वन-
न्तश्चम् । बहन्नाड्यौ तूत्सर्गत इहापिङ्गले । तत्रेडा वामनाडी । तस्यां
श्वसनप्रवाहश्चन्द्रसंज्ञः । शक्तिरूपः शीतलत्वात् । पिङ्गला दक्षि-
णा नाडी । तस्यां श्वसनप्रवाहो दिवाकरसंज्ञः शिवरूपः ।
उष्णत्वात् । अतो रात्रौ कैव्यप्रधानसमये दक्षिणनाड्या, दिवसे
उष्णप्रधानसमये वामनाड्या यदि श्वासे सचेष्टा यादृचति योगी
तदा काल जयति । रात्रौ शैत्यादिना दिवा च रौद्रादिना नाऽभि-
भूतो भवति । एवं यदि वामनाडीवहनसमये भोजनमेधुनादि क्रूर-
कर्म, दक्षिणनाडीवहनसमये कर्त्तव्यं भवति तदा वामनासाधिवर-
मुद्रणवामपादव्यंशयनादिना दक्षिणनाड्यां बहन् श्वसनस्य सङ्पाद-
नीयम् । एवं दक्षिणनाडीवहनसमये यात्रादिशुभं कर्म वामनाडी-
वहनसमये कर्त्तव्यं भवति । तदा दक्षिणनासाधिवरमुद्रणदक्षिण-
पादव्यंशयनादिना वामनाड्यां बहन् सङ्पादनीयम् । तेन योगिनः
सिद्धिर्मेवतीति संक्षेपः ॥ ३९ ॥

चित्तस्थितिरूपस्य ज्ञापकं सिद्धियोगं समाध्यनुकूलमाह—

परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः ॥ ४० ॥

परमेति ॥ अस्य स्थिरचित्तस्य योगिन परममहत्त्वान्तं परम-
महत्त्वं चेपां विपरपुदगदीर्णां तत्पर्यगते प्रतीकारः अप्रतिघातः

केनाप्यप्रतियन्त्यता। सैष क्षुत्पिपासादिपीडाप्रतिबन्धद्वारा समाधि-
साधिका चित्तजयस्य च ह्यापिकेति भावः । अथमेव सिद्धियोगः ।
प्रासस्पन्दनिरोधाद्यैरुपायैरुदता परा * सिद्धियोगो भवेन्न योग
सिद्धिकर पर इत्यादिना ॥ ४० ॥

सम्प्रज्ञातस्य धिययं प्रदर्शयन्नसम्प्रज्ञाताऽपरपर्यायं लब्ध-
योगमाह—

क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु

तदस्थतदञ्जनतासमापत्तिः ॥ ४१ ॥

क्षीणवृत्तेरिति ॥ अज्यासयैराज्याज्यामपगतवृत्तयन्तरस्य चि-
त्तस्य ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु, ग्रहीता पुरुषः स्थूलसूक्ष्मभेदेन, ग्रहण
शृङ्खलेऽर्थोऽनेनेतीन्द्रियम्, एव ग्राह्यं च ग्रहीतृग्रहणग्राह्यानि । तेषु
या तदस्थतदञ्जनता तदस्थेन उपरागेण तदञ्जनता तन्मयता सम्यक्
तदाकारता समापत्तिः सम्यगापत्तिर्लयः सम्प्रज्ञातलक्षणो योगो भ-
वतीत्यर्थः । अत्र स्थूलसूक्ष्मवस्त्वर्थग्राह्यपदेनैवेन्द्रियलाभेऽपि तद-
ऽर्थग्रहणपदस्योपादानं गोयलीवर्हन्त्यायेन । आनन्दस्य तु हादापराव्य-
स्यान्तं करणधर्मत्वेन ग्राह्यपदार्थेऽभूतस्येन्द्रियादेरयान्तरविभा-
जकधर्मस्याऽमायास्रं पृथगुक्तिः । इत्यञ्ज, चित्तकंचिचारानन्देति सूत्रे-
णोक्तस्य सचित्तर्कादिभेदेन चतुर्विधस्य सम्प्रज्ञातस्य, लाभ ग्राह्यपदेन
चित्तकंचिचारानन्दानां ग्रहीतृपदेनास्मितायाञ्च लाभमिति भावः ।
उपरागेण तदाकारतायां वृष्टान्तमाह ॥ अभिजातस्येव मणोरिति ॥
निर्मलस्य स्फटिकादेर्यथा जपाकुसुमाद्युपरागेण रक्ताद्याकारता त-
थेत्यर्थः । यद्यपि ग्राह्यसमापत्तेः प्रथमभूमित्वात् सूत्रे ग्राह्यक्रमेणैव
निर्देशो युक्तस्तथापि ग्रहीतृसमाधेर्मुख्यत्वज्ञापनाय ग्रहीतृक्रमेणैव
प्रथमतो निर्देशः कृत इति दिक् ॥ ४१ ॥

समापत्तिः ॥ ४२ ॥

तथेति ॥ तत्र तासु मध्ये सवितर्का समापत्तिरेषा ज्ञानव्या-
या शब्दार्थज्ञानानां विकल्पैः परस्परभेदस्रग्मेः संकीर्णा मिश्रिता ।
तथाहि । गौरित्युक्ते शब्दार्थज्ञानानि परस्परं त्रीण्यभिन्नानि लोके
भासन्ते । तत्र समाहितस्य योगिनः समाधिप्रज्ञायां समारूढा गवा-
धर्मा यदि परस्परभेदस्रग्मेर्विकल्पैरनुविद्धा एव भासन्ति गवा-
सा विकल्पसङ्कुर्णो विकल्पविषया सापत्तकंसक्षा भवतीत्यर्थः ॥४२॥

निर्धितकांमाह—

स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा

निर्वितर्का ॥ ४३ ॥

स्मृतिपरिशुद्धाविति ॥ गवाधिपदानां सङ्कुतो लोके विकल्पि-
तेष्वेव गृह्यते । तस्य स्मृत्या शब्दज्ञानं पदार्थानुमितिश्च विकल्पित
एव जायते । तत्र स्मृतिपरिशुद्धौ अर्थमात्रतापर्यवर्ता चिन्तनं अर्थ-
मात्राध्यासात् सङ्कुतस्मृतस्त्यागे सति सविकल्पकरधामाभात्
स्वरूपशून्येय, न वस्तुतः स्वरूपशून्याऽनोऽर्थमात्रस्य अविकल्पिता-
ऽर्थस्य निर्भासो भासं यत्रैत्यर्थमात्रविषया सा समापत्तिर्निर्धितकै-
त्यर्थः ॥ ४३ ॥

एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया

व्याख्याता ॥ ४४ ॥

एतयैव सविचारेति ॥ एतयैव सवितर्कनिर्विचारेया च समा-
पत्त्या सूक्ष्मविषया, सूक्ष्मं तन्मात्राहङ्कारादिविषयो यस्याः सा तत्र
सूक्ष्मेषु विशिष्टेषु स्ववाचकशब्दज्ञानाध्यासभेदेनानुविष्टे विकल्पि-
तेषु या समापत्तिः सा सविचारा । तेष्वेव विशेषणशून्येष्वर्थमात्रेषु
या समापत्तिः सा निर्विचारेति भावः ॥ ४४ ॥

अथस्या ब्राह्मणदणसमापत्तेः किमपर्यन्तं सूक्ष्मविषयायं
तथाह—

सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम् ॥ ४५ ॥

केनाप्यप्रतिबन्धयता। सैष क्षुरपिपासादिपीडाप्रतिबन्धद्वारा समाधि-
साधिका चित्तजयस्य च व्यापिकेति भावः । अयमेव सिद्धियोगः ।
प्रासस्पन्दनिरोधाद्यैरुपायेरुदता परा * सिद्धियोगो भवेदत्र योगः
सिद्धिकरः पर इत्यादिना ॥ ४० ॥

सम्प्रज्ञातस्य विषयं प्रदर्शयन्नसम्प्रज्ञाताऽपरपर्यायं लब्ध-
योगमाह—

क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु

तत्स्थितदञ्जनतासमापत्तिः ॥ ४१ ॥

क्षीणवृत्तेरिति ॥ अस्यासद्यैराभ्यास्यामपगतवृत्त्वन्तरस्य वि-
त्तस्य ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु, ग्रहीता पुरुषः स्थूलसूक्ष्मभेदेन, ग्रहणं
वृत्तान्तेऽर्षोऽनेनेतीन्द्रियम्, एवं ग्राह्यं च ग्रहीतृग्रहणग्राह्यानि । तेषु
या तत्स्थितदञ्जनता तत्स्थेन उपरागेण तदञ्जनता तन्मयता सम्पक्-
तदाकारता समापत्तिः सम्प्रज्ञापत्तिलयः सम्प्रज्ञातलक्षणो योगो भ-
वतीत्यर्थः । अत्र स्थूलसूक्ष्मवस्त्वर्थग्राह्यापवेनेद्येन्द्रियलाभेऽपि तद-
ऽर्थग्रहणदस्योपादानं गोचलीयईन्द्रियाद्येन । भानन्दस्य तु ह्यावापरावय-
स्यान्तःकरणधर्मत्वेन ग्राह्यापदार्थेऽस्तमृतस्येन्द्रियादेरवान्तरविभा-
जकधर्मस्याऽमावाद्यं पृथगुक्तिः । इत्यञ्ज, वितर्कविचारानन्देति सूत्रे-
णोक्तस्य सवितर्कादिभेदेन चतुर्विधस्य सम्प्रज्ञातस्य, लाभं ग्राह्यापवेन
वितर्कविचारानन्दानां ग्रहीतृपदेनास्मितायाश्च लाभोदिति भावः ।
उपरागेण तदाकारतयां ह्यहान्तमाह ॥ अभिजातस्येव मणोरिति ॥
निर्मलस्य इफटिकादेर्यथा जपाकुसुमाद्युपरागेण रक्ताद्याकारता व-
ध्येत्यर्थः । यद्यपि ग्राह्यसमापत्तेः प्रथमभूमित्वात् सूत्रे ग्राह्यक्रमेणैव
निर्देशो युक्तस्तथापि ग्रहीतृसमाधेर्मुख्यत्वज्ञापनाय ग्रहीतृक्रमेणैव
प्रथमतो निर्देशः कृत इति दिक् ॥ ४१ ॥

तत्र ग्राह्यग्रहणगोचरा समापत्तिः स्थूलसूक्ष्मार्थविषयकत्वा-
च्च सवितर्कसविचारभेदेन द्विविधा । पुनर्विकल्पस्य सङ्कीर्णत्वास-
ङ्कीर्णत्वाभ्यां सवितर्कनिर्वितर्कभेदेन चतुर्धा भवति । तत्र सवितर्का-
या स्वरूपमाह—

तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः सङ्कीर्णा सवितर्का

समापत्तिः ॥ ४२ ॥

तत्रेति ॥ तत्र तासु मध्ये सचित्तर्का समापत्तिरेवा ज्ञातव्या,
या शब्दार्थज्ञानानां विकल्पैः परस्पराभेदभ्रमैः संकीर्णा मिश्रिता ।
तथाहि । गौरित्युक्ते शब्दार्थज्ञानानि परस्परं त्रिण्यभिन्नानि लोके
मासन्ते । तत्र समाहितस्य योगिनः समाधिप्रज्ञायां समाकृता गवा-
धर्मा यदि परस्पराभेदभ्रमरूपैर्विकल्पैरनुविद्धा एव भ्रान्ति तदा-
सा विकल्पसङ्कीर्णा विकल्पविषया सचित्तर्कसंज्ञा भवतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

निर्वितर्कमाह—

स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा

निर्वितर्का ॥ ४३ ॥

स्मृतिपरिशुद्धाविति ॥ गवादिपदानां सङ्केतो लोके विकल्पि-
तेष्वेव गृह्यते । तस्य स्मृत्या शब्दज्ञानं पदार्थानुमितिश्च विकल्पित
एव जायते । तत्र स्मृतिपरिशुद्धौ अर्थमात्रतात्पर्यवर्ता चित्तेन अर्थ-
मात्राभ्यासात् सङ्केतस्मृतेस्त्वाने सति सविकल्पकताभावात्
स्वरूपशून्येष्वेव, न वस्तुतः स्वरूपशून्याऽनोऽर्थमात्रस्य अविकल्पिता-
ऽर्थस्य निर्भासो भानं यत्रेत्यर्थमात्रविषया सा समापत्तिर्निर्वितर्क-
त्यर्थः ॥ ४३ ॥

एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया

व्याख्याता ॥ ४४ ॥

एतयैव सविचारेति ॥ एतयैव सचित्तर्कनिर्वितर्कया च समा-
पत्या सूक्ष्मविषया, सूक्ष्मं तन्मात्राहङ्कारादिविषयो यस्याः सा तत्र
सूक्ष्मेषु विशिष्टेषु स्ववाचकशब्दज्ञानाभ्यासमेवेनानुविद्ये विकल्पि-
तेषु या समापत्तिः सा सविचारा । तेष्वेव विशेषणशून्येष्वर्थमात्रेषु
या समापत्तिः सा निर्विचारेति भावः ॥ ४४ ॥

नग्नस्या ब्राह्मणप्रहणसमापत्तेः किमर्थेन सूक्ष्मविषयायं
तत्राह—

सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्ग्यर्थवसानम् ॥ ४५ ॥

सुखमेति ॥ अस्याः समापत्तेः सूक्ष्मविषयत्वम् उक्तप्रकारम्
अलिङ्गपर्येषसानम् । लयं गच्छतीति लिङ्गं महत्तत्त्वादि । न लिङ्गम्
अलिङ्गं प्रधानम् । तत्पर्यन्तमेव । अतः सुखमस्यामावात् पुरुषस्य
सत्येऽप्यकारणत्वे कार्याधिकसौख्याभावात्संभ्रह इति दिक् ॥४५॥

तत्रैव निर्विकल्पस्यादिसूत्रेण चतुर्धा विवृतस्य सम्प्रज्ञातस्य
क्षीणवृत्तेरित्यादिसूत्रेण ब्राह्मप्रहणभेदेन विशिष्टाऽविशिष्टभेदेन च
अयान्तरविभागः कृतः । इदानीं सामान्यविशेषात्मना विभक्तस्य
सर्वीजसमाधिकरूपं सामान्यलक्षणनिर्वीजसमाध्यन्तरसाध्यकसावन-
गोचरप्रयक्षापदयकत्वज्ञापनायाह—

ता एव सर्वीजः समाधिः ॥ ४६ ॥

ता एवेति ॥ ता एव प्रहीतप्रहणप्राप्तोऽपि सामान्यविशेषमा-
धेनोक्ताः समापत्तय एव सर्वीजः पुःखादेरनारमसंस्काररूपैर्वीजैः
सह पर्यमानः समाधिः । समाधीयते प्रत्यङ्मात्रेकार्प्रक्रियते चित्त-
मनेनेति भावनाविशेषः सम्प्रज्ञात इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

आनन्दादिसमापत्तीनां निर्विचारफलायास्त्रिर्विचाराणां विशेषं
कञ्चिदाह—

निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ॥ ४७ ॥

निर्विचारेति ॥ पूर्वं समाधिमिरपगतपापस्याऽन्तःकरणस्य
निर्विचारवैशारद्यनिर्विचारस्य सूक्ष्माद्येगोचरनिर्विकल्पस्य समाधे-
र्वैशारद्ये प्रसादरूपपाठवे सति ॥ अध्यात्मप्रसादः आत्मानं बुद्धि-
मधिकृत्य पर्यमानः प्रसादः ह्यादाव्यानन्दसाक्षात्कारयोग्योऽत्यन्त-
सत्त्वोद्भक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

मुख्यं फलमाह—

ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा ॥ ४८ ॥

ऋतम्भरेति ॥ तत्र तस्मिन्निर्विचारवैशारद्ये सति, ऋतम्भरा
ऋतं सत्यं पुरुषयापार्यै विमर्चीति ऋतम्भरा सत्यमेव पृथ्वी
प्रज्ञा भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अत एव तस्याः कल्पाज्यो विषयतो विशेषमाह—

श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात् ॥४९॥

भुतानुमानेति ॥ अत्र तु समाधिज्ञा प्रज्ञा श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यां भुते ध्वषण शब्दयोश्च, अनुमानं मननं यौक्तिकं ज्ञानं, तद्रूपप्रज्ञाभ्या-
मन्यविषया भविष्यत्विषया । कुतः । विशेषार्थत्वात् । विशेषो
निर्विकल्पः अज्ञाता विषयो यस्या सा, तथाप्येवम् । श्रुतानुमानयोः
पदार्थतायच्छेदकस्यापक्तायच्छेदकपुरस्कारेणैव धीजनकत्वनियमेन
तद्व्यवहारायोग्यविशेष्यमात्रविषयकत्वादिति यावत् ॥

वेदान्तिनस्तु शब्दस्य शक्त्या पदार्थतायच्छेदकपुरस्कारेणैव
धीजनकत्वनियमो, न तु लक्षणयाऽपि । अतो लक्षणया केवलस्य
प्रमाण शब्दगम्यत्वेऽपि न क्षतिः । तथाच महावाक्यार्थप्रयोजकी-
भूतानुभवजनकाद्यान्तरवाक्यव्यपद्वज्जम्बूति कारणीभूतानुभवजन-
कत्वमसम्प्रकाशयोगस्य स्वजम्बूधर्मप्रारंभेति न कांश्चपि विरोधो, न
चा महावाक्यार्थयोऽध्यानुपपत्तिरपीति भाव इति प्राहुः ॥

इदं तु बोध्यम् । यद्यपि, तं त्वीपनिषद् पुरुषं पृच्छामीत्यादिभुतेरुपनि-
षद्भाष्यगम्यमवगतमवश्यम् । दशमस्कन्धमस्तीत्यादिवाक्याद्दशमादिसा-
क्षात्कारदर्शनात् । तत्त्वमस्यादिवाक्यैरेव परोक्षप्रमा च सम्भवति ।
योग्यपदार्थनिरूपितत्वं पदार्थाभेदपरशब्दत्वादिना शब्दस्यापरोक्षधी-
जनकत्वेऽतिप्रसङ्गाभावाद्यागादिवाक्यानां त्यस्यपदार्थाभेदपरत्वाभा-
वात् । धार्मिकस्त्वमस्तीत्यादिवाक्यानां तु योग्यपदार्थनिरूपितत्वं पद-
ार्थाभेदपरत्वाभावात् । तस्मात् नि विषयाजम्बूधीजनकत्वेन परो-
क्षज्ञानजनकानि । तद्वन्नस्यादिवाक्येन निरुक्तरूपेणापरोक्षधीजन-
कमेव । ततो जानायामप्यपरोक्षप्रमायां विपरीतभावनारूपदोषस-
त्वे फल न सम्भवतीति प्रतिषन्धगिरासाय निदिध्यासनादिकम-
प्यावश्यकमिति प्रतिषन्धनिवृत्तिफलकत्वमेव, यत्तुमुचितं न ज्ञान-
फलकत्वं, भावमायाः प्रमाणान्तरत्वापातात् । कामिनी भावयतां व्य-
पक्षितकामिनीसाक्षात्कारस्यैव भावनाजन्यत्वेनात्मसाक्षात्कारस्य प्र-
मात्यप्रसङ्गाच्च । भूलीभूतानुभवस्तु सुषुप्तेर्मोषाद्या सम्भवत्येवेति न स-
र्वथा ज्ञाने भावनाविशेषरूपनिदिध्यासनापक्षा, तथापि दशमवाक्यस-
द्वृत्तेन मतसा चक्षुषा वा अपरोक्षप्रमाजननं दृष्टान्तासिद्धं । निरुक्-
कपेण शब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वे मानाभावात् । इन्द्रियजन्यज्ञान-

स्यैवापरोक्षत्वप्रतिपक्षः । मनसैवानुद्गृह्यमिति ध्रुतेश्च । श्रुत्या प्राक्
 त्वम्पदतत्पदान्यस्यादिना प्रमितयार्जयपरमात्मनारविनाभावादि-
 कृपामदम्बं च मनसैव भावनासहकारेणापरोक्षप्रमाभवतीति भावना-
 समाधेर्ज्ञानफलकत्वकथनमेवेतन्मताऽनुसारेण युक्तमवेति । ४९ ॥

न चा भावनाजन्यत्वव्याप्तसाक्षात्कारस्याप्रामाण्यम् । सञ्चा-
 धिर्वाच्यस्यादुक्तसाक्षात्कारस्य तु बाधितार्थविषयत्वादप्रामाण्य-
 मभावनाजन्यत्वनानि भाव ॥ ४९ ॥

नान्यत्रादिना विषयभोगमस्कारेणातिबलीयसामिहता समा-
 धिप्रज्ञा स्थिति न लभतेत्यत आह—

तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी ॥ ५० ॥

तज्जति ॥ समाधिप्रज्ञाजन्य संस्कारो व्युत्थानसंस्कारस्य
 प्रतिबन्धी बाधक इत्यर्थः । कथमेतदिति चेत् प्रज्ञासंस्कारस्य तत्त्व-
 सस्पर्शित्वादिति ध्येयम् ॥ ५० ॥

अनु सम्प्रज्ञातसमाधिप्रज्ञासंस्कारप्रयत्नं चित्तं तत्प्रज्ञापरम्प-
 रामय कुर्यात् । तथाच कथं निर्बीजसमाधिं कुर्यात् । तत्राह—

तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिः ॥ ५१ ॥

तस्यापीति ॥ पुरयत्वात्यन्तरं वैशम्भसंस्कारप्रचयेन तस्य
 सम्प्रज्ञातसमाधिप्रज्ञासंस्कारस्य अपिशब्दात् प्रज्ञायाश्च निराध-
 र्मात् सर्वज्ञात्तनिराधात् सर्वासां चित्तवृत्तीनां स्वरूपे प्रविलयाद्
 निर्बीजं मिथ्याज्ञानासनारूपसंस्कारबीजरहितोऽसम्प्रज्ञातसमाधि-
 र्भवति । यस्मिन् सति पुरुष स्वरूपमात्रनिष्ठः केवलो भवति ॥ ५१ ॥

इति श्रीनारायणतीर्थकृताया योगसिद्धा-तचन्द्रिकाया

प्रथम समाधिपादः ॥ १ ॥

अथ साधनपादः ॥ २ ॥

निरूपितः समाधिरतः परं साधनानि निरूप्यन्ते द्वितीये ।
प्राज्ञो निरोधसाधनीभूतयोरङ्ग्यासवैराग्ययोः साधनीभूतायां चि-
तशुद्धौ हेतुं चित्तमाकर्षयतां बाह्येन्द्रियाणां निग्रहे वा साधारणहेतुं
क्रियायोगमाह—

तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ॥ १ ॥

तप उपवासादिना कायशोषणम् । उक्तमीश्वरगीतायाम् ।
उपवासपराकादिकच्छ्रयान्द्रायणादिभिः * शरीरशोषणं प्राहुस्ता-
पसालप उत्तममिति । स्वाध्याय उपनिषदाद्यावृत्तिः । उक्ता च तत्रै-
व । वेदान्तशतकद्वीपप्रणवादिजपं बुधाः * सर्वशुद्धिकरं पुंसां
स्वाध्यायं परिचक्षते इति । प्रणिधानं स्तुत्यादिजनिता भक्तिः । उक्ता
तथा तत्रैव । स्तुतिस्मरणपूजाभिर्षाङ्गमनःकार्यकर्मभिः * सुनिश्चला
भवेद्भक्तिरेतदीश्वरपूजनमिति । स्तुतिरत्र गुणमात्रकथनं पूजा-
चासनपाद्याघर्पणम् । एताभिरजनिता भक्तिरीश्वरपूजनम् । तच्च
सर्वक्रियाणां परमेश्वरे परमगुराघर्पणम् । तत्फलसंख्यासो वा ।
तत्राद्यं, कामतोऽकामतो वाऽपि यत् करोमि शुभाशुभम् * तत्सर्वं
त्वयि सन्पतं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहमित्यादिस्मृतिनिर्वापयाम् ।
द्वितीयं तु कर्मफलानां भोक्ता परमेश्वर इति चिन्तनम् । भोक्ता-
रं यत्तपसा सर्वलोकमहेश्वरम् * सुहृदं सर्वभूतानां हात्वा मां
शान्तिमृच्छतीत्यादिना योधितम् । एतानि निरुक्ताध्यायनापिशिष्ट-
भक्तियोगमिष्टत्वात् क्रियायोगः । बागादिव्यापारमाश्रयात् । क्रिया-
योग इत्येकवचननिर्देशात् कायवाङ्मनोव्यापारः समुचित एव
क्रियायोगो विशिष्टफल इति स्थापितम् । यद्यपि योगाङ्गेषु नियमे
शीघ्रसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि पञ्चाङ्कानि तथापि प्रह-
तत्रयाणां दृष्टादृष्टद्वाराऽऽशु कार्थेन्द्रियमनांजयादिविशिष्टफलप्रव-
णाद् दर्शनाच्च ततःपुण्यगुक्तिरिति मन्तव्यम् ॥ १ ॥

क्रियायोगफलमाह—

समाधिभावनार्थः क्लेशकर्मतनूकरणार्थश्च ॥ २ ॥

समाधेर्मायनमुत्पादनमर्थं फलं यस्य स तथोक्तः । महत्सु
 क्लेशादिषु सन्तु समाधिर्न सिद्ध्यति । तत्र क्रियायोगः क्लेशादी-
 स्तनूकृत्य समाधिं भाषयति । तनूकरणमिह सूक्ष्मीकरणम् । स्वर्ण-
 वच्च रुश रान्वयति फोशात् । चित्रप्रत्येन च स्वोच्चनफलाधायकाना-
 मननूनां तनूयत्करण स्वाचितफलंभ्यमिममत्र मात्र, न स्वरूपतो
 हानिः । यर्णाधमाद्यमिमानादिमूलकेन क्रियायोगेनाविधेकोच्छदा-
 सम्भावादिति ज्ञापितम् । तथाच क्रियायोगेन संजातः समाधिर्विवे-
 कज्ञानमुत्पाद्य सवासनमिध्याज्ञान नाशयतीति निष्कर्षः ॥ २ ॥

अथ के क्लेशाः कियन्तां येत्यत आह—

अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः ॥ ३ ॥

क्लेशा अविद्यादयः । ते च विभागवत्तात् पञ्चेत्यर्थः ॥ ३ ॥

उत्तरेषां चतुर्णां नाशेऽपि ज्ञानमेवाऽसाधारण कारणमिति
 ज्ञापनायाविद्याकार्म्यत्वेनाविद्यात्मकत्वमाह—

अविद्याक्षेत्रमुत्तरं प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् ॥ ४ ॥

उत्तरं पामस्मितादीनाम् अविद्या यस्यमाणलक्षणा क्षेत्र प्रस-
 वभूमिः । तेषामवतारमेदमाह ॥ प्रसुप्तेति ॥ प्रसुप्तास्तनवो विच्छिन्ना
 उदाराश्च तेषाम् । तत्र विदेहप्रकृतिलयानां प्रसुप्ता । तत्र ज्ञानाभावेन
 शक्तिरूपणावस्थानात् । ते हि पुनरुद्भवन्ति । क्रियायोगितां तनवः
 क्रियायोगकाल एव तेषामभिभवात् । विषयसंयोगिता विच्छिन्ना
 उदाराश्च भवन्ति । यथा कस्यचिद्यत्र रागस्तत्र क्रोधो विच्छिन्नो-
 ऽपि राग उदार एव । ततोऽन्यत्र तु क्रोध उदारो रागो विच्छिन्न
 एवेति द्रष्टव्यम् । उक्तं च— प्रसुप्तास्त्वल्लीनानां तन्वयवस्थास्तु
 योगिनाम् * विच्छिन्नोदाररूपाश्च क्लेशा विषयसङ्गिनामिति ॥ ४ ॥
 तत्राऽविद्यालक्षणमाह—

अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचि-

सुखात्मख्यातिरविद्या ॥ ५ ॥

अतस्मिन्तदुदुषित्वविद्यायाः सामान्यलक्षणम् । सत्त्वा एव

भेदपतिपादनम्— अनित्येति ॥ अत्र भाष्यम् । अनित्ये कार्ये नित्य-
 क्यातिः । तद्यथा, ध्रुवा इयं पृथिवी, ध्रुवा सचन्द्रतारका घोः,
 अमृता दिवौकस इति । तथा अशुचौ परमधीमत्से काये शुचि-
 क्यातिः । उक्तं च— स्थानाद् धीजादुपपद्यमानिःस्यन्दाग्निघनाद्-
 पि * कायमाधेयशौचत्वात् पण्डिता ह्यशुचि विदुरिति । अशुचौ
 शुचिण्यातिर्देहयते— नवेव शशाङ्कुलंखा कमनीयं कन्या, मध्वऽमृ-
 तावपयतिर्मितेव, चन्द्रं मित्वा निःसृतेव द्वायते, नीलोत्पलपत्राय-
 ताक्षी हावमावगर्भाभ्यां लोचनाभ्यां जावलोकमाश्वासयन्तीयेति ।
 कस्य केन सम्बन्धः । मर्चात् चैवमशुचौ शुचिविपर्य्यासप्रत्ययः ।
 एतेनापुण्ये पुण्यप्रत्ययः । तथैवानर्थे चार्थप्रत्ययो व्याख्यातः । तथा
 दुःखं सुखव्याप्तिं वक्ष्यति, परिणामनापेति सूत्रे । तथाऽगारमन्या-
 त्मव्याप्तिः । बाह्योपकरणेषु चेतनाचेतनेषु मंगमाधिष्ठाने शरीरे पुन-
 र्योपकरणे वा मनसि अनारमन्यारमव्याप्तिरिति तथैव तत्रोक्तम् ।
 व्यक्तमव्यक्तं वा सत्त्वमात्रमवेन मन्यमानस्तस्य सम्बन्धम् अनुनन्द-
 स्यारमसम्बन्धं मन्यमानस्तस्य व्यापद्मनुशौचस्यारमव्यापद्मं मन्यमानः
 सयो ह्यप्रतिषेध इत्येवा चतुष्पाद्विद्या मूलमस्य क्लेशसंज्ञानस्य कर्मो-
 षापस्य च विषाफस्य चति । तस्याश्चाभिज्ञागोष्पदवद्वस्तुसतरत्वं विद्वे-
 दम् । यथा, मामिन्नो मित्रामावां, न मित्रमात्र, किन्तु तद्विद्व-
 दसम्बन्धः । यथा वाऽगोष्पदं ॥ गोष्पदाभावो, न गोष्पदमात्रं, किन्तु
 देवा एव ताभ्यामव्यवहस्तवन्तरम् । एवमाविद्यापि न प्रमाणं, न वा
 प्रमाणाभावः, किन्तु विपरीतं ज्ञानान्तरमविद्येति ॥ भाष्यार्थस्तु
 अनित्ये कार्ये कालनिष्ठाभावप्रतियोगिनि विकारेऽहङ्कारादौ नित्य-
 क्यातिः तादृशाभावाप्रतियोगित्वधीः । उदाहरणि । रुरुवेतिपरमधी-
 मत्से कुरितेऽप्यधिप्रे । कायस्याशुचिरवे स्मृतिं प्रमाणयति । उक्तञ्चे-
 ति । स्थानं मलसूत्राद्युपहतं मातुरुदरम् धीजं शुक्रशोणिते उपपद्य-
 मातृभुक्ताज्जादिरसः । निःस्यन्दो नवद्वारेण रंसकृपादिभिः क्षरणम् ।
 निधनं मरणम् । रात्रावप्येऽशुचिहेतवः स्पष्टाः । तथा स्नानादिभिः
 शौचाधानादपि सदा स्वतोऽशुचित्वमनुमीयत इत्याह । आधेयशौ-
 चत्वनिति । ननु शरीरमशुचि, तथापि तत्र शुचिण्यातौ किं प्रमा-
 णमित्याकाङ्क्षायामाह । अशुचौ शुचिण्यातिर्देहयते इति । नवीनश-
 याङ्कुरादिव कन्या कमनीया । मधुन अमृतत्वावपधेरौर्निर्मितेष

क्षयते निधीयते । माधो मानसो विकारः । तज्ज्ञापिका चेष्टा हावः ।
 कस्य स्त्रीकायस्य निरुपस्थ केन चन्द्रफलादिनाऽतिनिर्मलेनाभिसम्-
 र्म्यः नाधस्यै, नास्थेयः । उपसंहरति । भवतीति । एतेन मनुष्यो
 शुचिश्चातिव्याख्यानेन, अपुण्ये = जैनसम्मततत्तशिलारोहणाऽऽदौ,
 कर्ममीमांसासंमतपक्ष्यमाण—कृष्णशुक्लंति—चतुर्थचरणसूत्रं यक्षीय-
 हिंसादौ धामागमसंमततीर्थपानादौ वा पुण्यप्रत्ययः । तथाऽनर्थे
 सज्जनरक्षणादिना तु यवहुलतया अपुरुषार्थे धनादौ भर्षप्रत्ययः ।
 पुरुषार्थप्रत्ययोऽप्यविद्यात्वेन व्याख्यातः । शुच्यशुचिशब्दयोर्मौ-
 र्कटनाधनासाधनमात्रोपलक्षकत्वादित्यर्थः । भाष्योक्तमप्यविद्या-
 श्रयमन्यासामपि संसारहेतुनामविद्यानामुपलक्षकमती न न्यूनता
 तत्रैत्युत्तरग्रन्थे स्मृतीयामविद्यां व्याख्यातुमादौ बह्व्यमाणसूत्रमुक्तेन
 तस्या उदाहरणं प्रदर्शयति । तथा दुःख इति । तथेत्यस्येत्यत्र सुख-
 खयातिरित्यनेनान्वयः । वक्ष्यतीति । भर्षादिति शेषः । तथेति । जग-
 द्रूपे दुःखे इत्यर्थः । चतुर्थीमविद्यां व्याचष्ट । तथाऽनात्मनीति । तस्या
 उदाहरणं, याह्यति । याह्यस्य देहस्योपकरणेषु पुत्रादिष्वहं बुद्धिः ।
 तथा विषयभोगायच्छेदकतयान्तःकरणस्योपकरणे शरीरेऽहंबुद्धिः ।
 तथाभोगयतया साक्षात् पुरुषस्योपकरणे भन्तःकरणेऽहंबुद्धिरित्य-
 र्थः । इमामेव चतुर्थीमविद्यामादाय प्रपञ्चोऽविद्याकार्यं ह-युच्यते ।
 अहं कर्त्तव्याद्यभिमानस्यैव धर्माधर्मोत्पत्तिद्वाराऽखिलजगज्हेतुत्वादि-
 ति । अत्र पञ्चांशस्वाचार्यसंवादमाह । तथेति । यथा मयोक्तं
 तथा अत्र चतुर्थमविद्याविषये पञ्चशिखेनाप्येतदुक्तमित्यर्थः । व्यक्ता-
 ऽव्यक्तं व्याकृताव्याकृतं स्थूलसूक्ष्मरूपं बुद्धिसम्बन्धमात्मतया गृहीत्वा
 तस्य सत्यस्य सम्पत्तिं सत्यसंकल्पादिकं शुभवासनादृष्टादिकं चा-
 ऽश्रमसम्पदं भन्वानः, तथा तस्य विपत्तिमिच्छाविद्यानादिकं चानु-
 शोचत्यात्मविपत्तिं भन्वानः । एवंविधो यः स सर्वोऽप्यविद्येत्येतदुक्त-
 मित्यन्वयः । ननु शुक्तिरजतादिस्मरूपपाणामविद्यानां कथमत्र गण-
 ना न कुनेत्याशङ्कयामाह । परेति । पशोरिव चत्वारि पदानि पादा
 कंशावत्या इति चतुष्पात् । एवम्भूतौषा समारस्य मूलं भवतीत्यर्थः ।
 तथाच संसारहेतुतया नान्यासामत्र गणनमित्याशयः । ननु विग्रह-
 यतोऽविद्याशब्दस्य विद्याभिन्नत्वं विद्याण्यत्वम्, अत्युत्तमविद्यात्वं (१)

(१) नास्ति विद्या यस्या इति पञ्चमीबहुमीहिनेत्यर्थः ।

षार्थः स्यात् ॥ विपरीतस्यातिरित्याशङ्क्याह । तस्याश्वेति । तस्या-
 आधिपायाः, यस्तु सतत्त्वं यस्तु स्वरूपना प्रत्ययान्तरस्यमिति यायत् ।
 न त्वमायोऽमिश्रागोऽप्यदशब्दार्थवदित्यर्थः । दृष्टान्तं विमज्जते । यथं-
 ति । न मिश्रमात्र इति । अत्रमात्रशब्देन संसर्गान्योन्यामाधौ प्राणौ ।
 न मिश्रमात्रमिति । नास्ति मिश्रं यस्मादिति व्युत्पत्त्या केवलमस्यर्थः ।
 किन्तु तद्विरुद्धो मिश्रविरुद्ध इत्यर्थः । तथाच निरुद्धलक्षणमिति
 भावः । किन्तु देश एवेति । विपुलो देशविशेषोऽगोऽप्यद इति परि-
 भाषितः । प्रमाणं विद्या ज्ञानान्तरमिति । एतेनाविद्याशब्दस्य ज्ञानवि-
 शेषे कदाचिदध्यायव्याख्यास्मिन् दर्शने वेदान्तिनामिदं न प्रकृत्ययान्तर-
 भेदो, न वा सांख्यानमिद्यावैकोऽधिद्याशब्दार्थः, किन्तु यथार्थानु-
 भवनादर्थं सामान्यतोऽहमित्यथाकारं विपरीतं विशिष्टज्ञानमेवेति
 समर्थितम् । अर्थं भावः । प्रज्ञाहकृतेणानादिभ्रमैरेवावरणादिकार्यं
 सत्त्वमादृ मनादिभावरूपमेव नित्यस्यात् प्रकृतेरिदानीमेतस्याविद्या
 उत्पत्त्या तद्वैत्यादिधीययत्वायोगाच्च, न मलिनसत्त्वप्रधाना प्रकृ-
 तिरविद्या, नाप्यर्थवैकः । तस्य ज्ञानाभावरूपस्य कार्यं प्रति हेतुत्वायो-
 गात् । धर्मप्रतिष्ठागिहानाज्ञानाभ्यां व्याघातापत्त्या न जानामीनि
 धीविपत्त्यायोगाच्च । तस्माद्भेदाभेदादासीना बुद्ध्यादौ सामान्यता-
 ऽहोरेखाविद्या । अतोऽत्यन्तमेकतावगाहिन ईश्वरोद्भव इह भोगीत्ये-
 थं बुद्धिगुणवोपापगानिनाश्चास्मिताप्रत्ययाद्भेद इति दिक् ॥

वेदान्तिनस्तु— पापादपि विनिगमकामावेनावरणत्वादिप्र-
 सक्तिगौरवाद् भ्रमादेः कार्यत्वेन सापादान्तरत्वावश्यकत्वाच्च तदे-
 धोपादान, न जानामीत्यपराक्षानुभवसिद्धमधिष्ठानज्ञानाद्यप्रतिषे-
 खनीयमविद्यापदवाच्यं कल्प्यते । युक्तञ्चायं पक्षः । माया चाविद्या च
 स्वयमेव भवति, नित्यनिवृत्तापि मूढैरात्मैव दृष्टा, भूयश्चास्ते विश्व-
 मायानिवृत्तिरित्यादिश्रुत्या नाऽसद्रूपा न सद्रूपा, मायानैवोभयात्मि-
 का * सदसद्रूप्यामनिर्वाच्या मिथ्याभूता सनातनीत स्मृत्या, चै-
 तन्यामाससंयुक्त शरीरव्यकरणम् * आत्माऽज्ञान तदव्यक्तमव्या-
 कृतमिनीर्यते ॥ न सत्तासत्त सदसद्भिन्नाऽभिन्न नञ्चात्मनः * न स-
 मायं न निर्माणं न चाप्युभयरूपकम् ॥ ब्रह्मात्मैकत्वाविज्ञानहेयमिथ्या-
 रथकारणाद्विर्त धार्मिकापत्त्या च प्रकृत्ययान्तरमदस्यैवाविद्यापद-
 वाच्यत्वप्रतिपादनादिति प्राहुः ॥ तच्च सत्यम् ॥ जगत्कारणप्रकृतरव

विद्यायाध्यत्वेनाविद्यात्वाङ्गीकारेऽगिलप्रपञ्चस्यैवाऽविद्यावप्राप्ताये-
 फस्य ज्ञानेनाविद्यानाशादन्यैरपि प्रपञ्चाननुभवप्रसङ्गात् । अथाध्यत्वे
 तु विद्यायैकत्वम् । अधिद्यानियत्संस्कारमायात् । विनोपादाननिवृ-
 त्ति भ्रमस्यात्यन्तिकोच्छ्वासम्मथाच्च । मच्चैकाज्ञानपक्षेऽज्ञाननिवृत्ते-
 र्भविष्यत्साधनाज्ञानपक्षे च जीयभेदेन प्रपञ्चभेदाङ्गीकारान्महापट-
 नाशे खण्डपटगदेकाज्ञाननाशे खण्डपञ्चाङ्गीकाराज्ञानप्रपञ्चाननु-
 भवप्रसङ्ग इति याच्यम् । एकाज्ञानपक्षस्य, तद्यो यो देवानां प्रत्यक्ष-
 ज्ञान स एव तदभयदित्यादिश्रुतिषाञ्चितत्वात् । ज्ञानाज्ञानपक्षीयसि-
 द्धान्तस्य च कल्पनामात्रत्वात् । स्वप्नादिदृष्टान्तस्य च तर्ही-
 तर्ह्याद्याहुनमासीत्, तन्नामरूपाभ्यामेव व्याप्तिरयत् इत्यादिभुत्वा, वै-
 धर्म्याच्च न स्वप्नादिवदिति भगवद्वाहरायणसूत्रेण च निरासाम-
 तददृष्टान्तैरपि स्वार्थमिद्विः । तस्माद् भ्रमपरम्परैवाऽविद्या, सा चा-
 न्तःकरणस्यैव धर्मः । शुक्तिरजतम्यत्नमनोरणादयोऽपि मनःपरि-
 णामा एव बाधाबाधाभ्यां सदसद्रूपाः । तथाहि । तेनात्यन्तसन्तः ।
 प्रतिपन्नधर्मिणि निषेधधीरूपबाधदर्शनात् । नाप्यत्यन्तसन्तः ।
 प्रतीपमानत्वात् । अत्यन्तासन्नो नृष्टद्वादेरभावात् । अतः सदसदात्म-
 काः । न च विरोधः । प्रकाशभेदेनाविरोधात् । यथा हि लौहित्यं वि-
 श्वरूपेण सत् स्फटिकगतप्रतिबिम्बरूपेण चाऽसत्तिरिति दृष्टम् । एवं
 रजताद्यापणसत्त्वादिरूपेण सत् शुन्याद्यध्यस्तत्त्वादिरूपेण चासत् ।
 इदमेव सर्वं जगत्स्वरूपेण सत्, चतनेऽध्यस्तस्वरूपेण चासदित्यतः
 सधंजगद्भानं सदसत्त्वातिरेकः । तथैतदाह भगवान् कपिलः । सद-
 सत्त्वातिर्थाधाबाधाभ्यामिति । तस्माद्वान्तर्ध्वचनीयत्वातिरिक्त्यभि-
 मानः । एवं भ्रमपरम्परैवाविद्येत्यभिमानोऽन्यथात्वातिरिक्त्यादिनोन्माय-
 वैशेषिकयोरेक्यानिवादिनां कर्ममीमांसकानामात्मत्वातिरिक्त्यादिनां धो-
 गाद्यारम्भृतीनां त्रयाणां धौर्मानां च असत्त्वातिरिक्त्यादिनां माध्यमि-
 कप्रभृतीनामपि । एतच्च सभ्यक् । अज्ञानान्वयव्यातिरेकविरोधात् ।
 दुरादिवशाद्धि रज्जुन्वादिना रज्ज्वाद्यनवगमे भुजगाद्यध्यासो, न
 तु रज्ज्जुन्वादिनाऽवगमे तथावगमे त्वध्यासनिवृत्तिरेवेत्यन्यव्य-
 तिरक्यां सर्वांनुभवमिद्वन्त्यात् । ननु नाधिष्ठिताज्ञानं कारणं, किन्तु
 रागादिदोषेणाधिष्ठानप्रतिपत्तिप्रतिबन्धादध्यासः । रागादिश्च पूर्व-
 पूर्वाध्यासात् । तथाच पूर्वपूर्वाध्यास इ रागादि, रागादित्थोत्तरो-

सराभ्यास इति बीजादुरचदनादिस्थाप्यज्ञानयस्यानदोष, एवमदृष्टेतु-
कत्वऽपीति चेत् । अनन्तरागाणामहृष्टाणां च दोषत्वरूपने गौरवात्
तदेतुनयैकदोषकल्पने लाघवात् । स च दाप, एकमवाऽद्वितीय प्र-
ज्ञानि, अथात आदशो नेनि नेतीत्यादिधुनिभिरतिर्वाच्योऽज्ञानेनावृत्त
ज्ञानमित्यादिस्मृतिमिथ्याज्ञानादिपदवाच्य स्वरूपत एवैक । दिन-
इयादावपि तद्वत् ममाज्ञानमित्यपरोक्षानुभवात् । तस्मादनाद्यज्ञान-
मेवाविद्या सर्वभ्रमहेतुर्ने त्रिभ्रमपरम्परैरेति वेदाग्निनामभिप्रायादिति
चेत् । अत्र वदन्ति कार्यसामान्य प्रति क्लृप्तकारणताकानामहृष्टानाम-
भ्यासे दोषमात्रकल्पने लाघवम् । धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनालाघ-
वस्य सर्वसम्मतत्वात् । तस्माददृष्टादिज्ञ-या भ्रमपरम्परैवाऽविद्या ।
दिगद्वयप्रत्यभिज्ञा तु साज्जातयायलाम्बिनी नातस्तद्विरोधो न वा श्रुति-
विरोधः । चैन-येऽध्यस्त रूपेण सर्वासत्तस्य तदर्थत्वादितिसक्षेप ॥१॥

अविद्याकार्यभूतामस्मितामाह—

दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मकत्वेनास्मिता ॥ ६ ॥

एक पुरुष, दृश्यते इति दर्शन प्रज्ञानम् । शक्तिशब्दो योग्य-
तायेक । मोक्षतुगाव्यवयोऽवयोरव्यवस्तविविक्तयोर्दृग्दृश्यत्वयोर-
ऽविद्याकृतैकता आत्यन्तिक तादात्म्य, साऽस्मितेत्यर्थः । इयच्छब्दस्त-
द्वमस्मीतिप्रतीतिकृतत्वं तादात्म्यस्य ज्ञापयति ॥ ६ ॥

अस्मिताया कार्ये राग लक्षयति—

सुखानुशयी रागः ॥ ७ ॥

सुखमनुशेते विषयीकरोतीति सुखज्ञस्य सुखानुस्मृतिपूर्वक
सुखतत्साधनपु लृप्णारूपो गद्वो रागसगक क्लृप्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥
रागप्रतिघातोत्थतया रागस्य पश्चाद् द्वय लक्षयति—

दुःखानुशयी द्वेषः ॥ ८ ॥

दुःखमनुशेते इति दुःखविषयस्य दुःखतत्साधनपु क्रोधो द्वेष-
सहक क्लृप्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥

• द्वेषमूलकतया द्वेषस्य पञ्चादभिनिवेशं लक्षयति—

स्वरसवाही विदुषोऽपि तथारूढोऽभिनिवेशः ॥ ९ ॥

स्वस्य रसेन सस्कारमात्रेण घटतीति स्वरसवाही । अपिशब्दसमु-
च्चिन्तनविज्ञांसं तं तथेति तच्छब्दः परामृशति । रूढः प्रसिद्धः तथाच
यथा अविच्छिन्नस्य तथा विदुषोऽपि स्वरसवाहित्याद्यः क्लेशोऽस्ति
माऽहमभावी भूय सदा जीव्यासमिति मरणभयरूपः पूर्वजन्मीय-
मरणदुःखानुभवहनुकः सोऽभिनिवेशसंज्ञकः क्लेश इत्यर्थः । अवि-
द्यादयस्तु विदुषि न सन्तीति न तेष्वतिव्याप्तिः । क्लेशत्वकपनेन
तथाशिषां द्वेषभाविदुःखानुत्पादविषयत्वं, नारमसुखविषयत्वमिति
ज्ञापितम् । अन्यथा सुखत्वेनेवालपत्वेनापि प्रियस्त्वकल्पनप्रसङ्गात् ।
प्रियस्त्वकल्पनयदात्मत्वेनापि तत्कल्पनौचित्यापातात् । तथाचैतन्मते-
ऽपसिद्धात्तापतिः स्पष्टा । इयं च धलवत्तया वासना यावद्विचक्षमनु-
वर्त्तते, न नश्यति ज्ञानेन । अतस्तत्त्वज्ञस्याविद्यास्मितादिसंस्कारनाशे-
ऽप्यनुवर्त्तन इति दिक् ॥

एतेषामेवाविद्याद्विक्लेशानां पञ्चानां यथासंख्यं तमोमोहमहा-
मोहतामिस्रान्धतामिस्रसंज्ञाः । एतेषामवान्तरभेदः सांख्ये उक्तः—

भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च तथा दशविधो महामोहः ।

तमिस्राऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिस्रः—

इत्यादिना । अयमर्थः । अष्टसु प्रकृतिमहद्बुद्धारण्यजन्यमप्रेष्यात्म-
बुद्धिरविद्या तमः । तस्याष्टानात्मगोचरत्वादष्टविधस्य सर्वस्याप्येव-
मेत्याणिमाद्यैद्वयगोचरगन्तव्यात् तत्प्राप्तिनिमित्तं सिद्धोऽहमस्मी-
त्याद्यभिमानविशेषोऽस्मिता मोहः । तस्याष्टविधैश्वर्यगोचरत्वादष्ट-
विधत्वम् । शब्दादिषु पञ्चसु दिव्यादिव्यतया दशविधेयूक्तदृष्टया
रागो महामोहः । स च विषयस्य दशविधत्वादशविधः । परेण
भुज्यमानेषु शब्दादिषु परप्राप्तेष्वणिमादिषु द्वेषस्तामिस्रोऽष्टादश-
गोचरत्वादष्टादशविधः । प्राप्तेष्वष्टादशसु विषयेषु तपस्विभ्यो-
ऽसुरादिभ्यश्च ग्रहणभयमभिनिवेशोऽन्धतामिस्रः । स चाऽष्टादश-
विषयत्वादष्टादशविध इति । सोऽयं पञ्चविधः क्लेशोऽवान्तरभेदाद्
द्विषष्टिभेदनीत संक्षेपः ॥ ९ ॥

तदेवं क्लेशानां चित्तविक्षेपकत्वाद्योगाभ्यासयोगकामेन प्रथमं
पञ्चप्रकारा अपि क्लेशाः परिहरणीयाः । ते चाज्ञानाः परिहर्तुमशक्या
एति तेषामुद्देश कारणं लक्षणं चामिच्छाय स्थूलसूक्ष्ममेदेन पुनर्द्विवि-
धानां तेषां च विभागेन हानोपायं च प्रवदन् प्रथमं सूक्ष्माणां हानो-
पायमाह—

ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ॥ १० ॥

ते विवेकज्ञानदग्धाः सूक्ष्माः क्लेशाः प्रतिप्रसवहेयाः प्रसव-
विरुद्धाः प्रतिप्रसवः, चित्तस्य कृतकृत्यस्यास्मितायां स्वप्रकृतौ लय-
स्तेन हेयाः नाश्याः । धर्मिनाशादेव तद्वर्माणां संस्काराणामात्यन्ति-
कनाश इति भावः । ननु क्लेशसंस्कारा एव संसारहेतवः । तेषां
नाश एव मोक्षायापेक्ष्यते न चित्तनाशः । अतोऽत्र चित्तनाशान्ताऽनु-
सरणमनुचिन्मिति चेन्न । योगिसंकल्पेन झष्टधीजादित इव दग्ध-
धीजशक्तिकादपि कदाचित् पुनरङ्कुतोत्पत्तिप्रसङ्गादिति संक्षेपः ॥ १० ॥
स्थूलानां हानोपायमाह—

ध्यानहेयास्तदवृत्तयः ॥ ११ ॥

तदवृत्तयः तेषां क्लेशानां वृत्तयः स्थूलाः अमिश्यकावसाः प्रथमं
क्रियायोगेनाल्पीकृता, ध्यानहेयाश्चित्तैकाग्रतालक्षणेन ध्यानेन प्रज्ञा-
सामग्न्या नाश्या इत्यर्थः । यद्यपि प्रथममिदमेव सूत्रमुपन्यस्तुमुचि-
त्तस्थूलनाशस्य प्रथमभूमित्वात् तथापि चित्तलयस्य मुख्यफलत्वज्ञा-
पनाय, ते प्रतिप्रसवेति सूत्रमेवादावुपन्यस्तमिति दिक् ॥ ११ ॥

ननु जात्यायुर्भोगहेतवः पुरुषं क्लिप्तस्तः क्लेशाः कर्माशयश्च
तथा, न स्वविद्याद्वयस्यात्कथमेतेषां क्लेशत्वमित्याशङ्क्य कर्मतरफल
मूलत्वं न बन्धकत्वात्तेषां क्लेशत्वमाह—

क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टजन्मवेदनीयः ॥ १२ ॥

क्लेशा अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशा मूलं यस्योत्पादे
कार्यकारणभावे च स तथोक्तः कर्माशयः । आशेरते सांसारिकाः
पुरुषा अस्मिन्नित्याशयो घर्माधर्मरूपः संस्कारः । स द्विविधः ।
दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः । दृष्टादृष्टजन्मनी चर्त्तमानमविष्यती ताभ्यां
वेदनीयो मोक्ष्यः, नीम्रसवेगेन परदेवताराधनादिद्वारा, मददवमाना-

दिना चेह जन्मस्येवानुभवनीयो दृष्टजगन्वेदनीयः । मृदुमध्यवेगेन कृतकर्मणा जन्मास्तरेऽनुभवनीयोऽहृष्टजन्मवेदनीयः ॥ इति यावत् । तत्र प्रथमः क्रमेण तन्दीश्वरस्याष्टवार्षिकस्य शिष्यमजनेन देवत्वादिप्राप्तेः । मनुष्यस्य महानुभावमहर्षिणामवमानेन सर्वथादिप्राप्तेः । एवं द्वितीयांऽप्येषां मग्नानाम् । मनुष्यवेदेन संवत्सरसहस्रादिनिर्वर्त्यभोगस्यासम्भवात् । क्लेशमूल इत्यनेन-क्षीणक्लेशानां नास्त्यहृष्टजन्मभोग्यः । ज्ञानेन क्लेशानां कर्मबीजमूलानां नाशात् । नारकिणां तु नास्ति हृष्टजन्मवेदनीय इति ज्ञापितम् ॥ १२ ॥

ननु ज्ञानिनां क्लेशादेर्विनाशान्मास्तु धर्माधर्मोत्पत्तिः । प्राकृतानां तु जन्मसम्पादिता, नियतविपाकैस्तु भाविजन्मना भोगः स्यादेव । तेषां हृष्टभोगेन क्षपयितुमशक्यत्वात् । अतः कथं कर्मिभ्यो विशेषस्तत्राह—

सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥ १३ ॥

अविद्यादिरूपे मूले सत्येष तद्विपाकः, तस्य कर्माशयस्य संचितस्य क्रियमाणस्य वा विपाकः, विपश्यते साध्यते कर्मभिरिति विपाकः फलं भवति । स च विपाकस्त्रिविधः । जातिर्जन्म देवत्वादिर्वा । आयुः चिरकालं देहप्राणवायोंगः । भोगः विषयेन्द्रियसंयोगजस्यः सुखदुःखानुभव इति । अयं भावः । कर्माशयोपभोगार्थं जात्यायुर्भोगश्च सुखदुःखयोरनुभवः । स च रागद्वेषानुविद्यः । सम्भोगेऽप्यतोरेव तद्दर्शनात् । न च विदुषो रागद्वेषौ स्तः । तद्धेतुभूमाया अविद्यायास्तत्त्वज्ञानेन नाशात् । तस्मात् क्लेशागामपि फलोपजनने कर्माशयसहकारित्वात् । क्लेशादिसलिलावसिकायामेषात्मभूमौ विपाकाद्भूयो, न क्षीणक्लेशोपरात्मभूमौ । न हि कारणमाज्ञात् फलं, किन्तु सामग्रीतः । ननु क्लेशानां कर्मसहकारित्ये प्रमाणं नास्ति ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुनेत्यादिवाक्येभ्यः, तदधिगम उत्तरपूर्वार्धयोरन्तरेषविनाशाविस्थादिसुप्तेभ्यः, क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ज्ञानस्य क्लेशक्षयहेतुत्वत् त् कर्मक्षयहेतुत्वापगमात् । अतः क्लेशभाषकाले कर्माभाषस्यापक्षयकारणात् तत्र एव विपाकाभायः स्यादिति कथमुक्ताऽप्यवस्येति चेत् । असौच्यते ।

विधिधयोनिहेतुषु कर्मसु यत्र रागादिरतकाल उद्वेगो भवति
मरणानन्तरं तामेव योनिं जीय. प्राप्नोति, नेतरमित्यन्वयव्यतिरेका-
भ्यां कर्मषट्पद्मादिवोपोऽपि विपाकहेतुः । पुरुषः प्रकृतिस्यो हि भुङ्क्ते
प्रकृतिजान् गुणान् * कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदस्यो निजन्मस्व-
त्पादिस्मृतेः । तदेव सक्तः सह कर्मणोति लिङ्गं मनो एव निपक्तम-
स्येति ध्रुतेः । नरकादिष्वपि रागाद्यनुसारणैव विपाको भवति
निपिद्धस्याविसमासक्तानामेव तत्तलोहमयनारीसमालिङ्गनादिकल-
भ्रवणात् । अतः क्लेशोऽपि विपाकारम्मे स्वातन्त्र्येण हेतुः । ज्ञानोत्तरं
चारविपाकः समाप्यत एव, न त्वारभ्यते इति न तत्र क्लेशपेक्षा । त-
स्माज्ज्ञानस्य क्लेशस्य सहकार्युन्मेष एवाग्रहो, न कर्मनाशः । प्रारब्ध-
कर्मणोऽपि नाशप्रसङ्गात् । नच प्रारब्धातिरिक्तकर्मन्त्येन ज्ञाननादय-
तेति वाच्यम् । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीत्यत्र सर्वपदसङ्कुनेचप्रसङ्गात् ॥
अतो ज्ञानेन विपाकारम्मेहेतुमया क्लेशस्य हेतून्मेषद्वारा कर्माशय-
स्य दाह एव क्रियते । स च क्रियमाणस्यानुत्पादः प्राचीनस्य बीज-
शक्तिनाशश्च । अत एव, ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुद्धं
इति गीतादौ ज्ञानेन कर्मणो दाहः श्रूयते, न नाशः । किन्तु घासन्नया
इव चित्तनाशादेव नाशः । घर्मिनाशस्य धर्मेनाशहेतुतायाः क्लृप्त-
त्वात् । अत एव तत्त्वविदः सञ्चिन्तयिष्यमाणयोर्धर्माधर्मयोस्तस्य पुत्रा
दायमुपपत्तिं सुदृशः सावुकृत्या द्विपन्तः पापकृत्यामिति श्रुत्या
प्रतिपादितमन्येन ग्रहणं सद्गच्छते । नाशे ग्रहणासम्भवात् । तस्मा-
न्निरुक्तभ्रुतिसूत्राणामप्येतदर्थानुसारिणार्यो व्याख्येयः । इत्यञ्च स-
त्कार्यवादपक्षे स्वरूपनस्तेषां नाशभावेन सत्त्वेऽपि बीजभावस्य
ज्ञानेन नष्टत्वाददग्धबीजमायानां शालितपुलानामिव दृष्टमोगानु-
कूलत्वमात्रमिति ज्ञानिनां कर्माशयो नास्त्यवाददृष्टजन्मभोग-
दृष्टमोगनाश एवति दिक् ॥

ननु यदि सत्कर्मपरिपाकेन प्राप्तचरमरेहस्य ज्ञाने सत्यपि दृष्ट-
विपाकलङ्घन्येभ्यामतिविशेषो न स्यात् । विधिनियेषशालेऽधिकृतो
विहितानि निषिद्धानि वा यावन्ति कर्माणि सञ्चिनोति तावद्भिरेक-
एव आरभ्यते इत्येकभाविकपक्षे ज्ञानिनामपि नियतादृष्टजन्मभोग-
सौषाऽङ्गीकारात् । युक्तध्यायं पक्षः । तथाहि । नैकं कर्मकस्य जन्मनः
कारणम् । अनादिकालसाश्रयानां क्रियमाणानां च मध्ये किं कर्म

प्रथमं फलं दास्यति किं पश्चादिति फलक्रमे नियमाभावात्लोकानां
 पुण्यानुष्ठाने फलानिश्चयप्रसक्त्या प्रवृत्तिलोपापत्तेः । नच यदाकदा-
 चित् फलसम्भवेनैव प्रवृत्तिर्भाविष्यति । फलसाधनताज्ञानमात्रस्य
 प्रवृत्तिकारणत्वादिनि वाच्यम् । साध्यनन्तकालमध्ये माघिपापादि-
 ना अनुष्ठीयमानकर्मणो विनाशसम्भवाज्ज्ञादिति भोगकामगयैव
 कर्मानुष्ठानात् । नाप्येवं कर्मानेकजन्मनां कारणम् । अनेकेषु जन्मसु
 कृतं क्रियमाणं च कर्मैकैकं प्रत्येकमेवानेकस्यासंख्यजन्मतः कारण-
 मिति तद्विरुद्धफलदस्य कर्मणः फलकालमात्रप्रसक्त्या तत्र प्रवृत्ति-
 लोपापत्तेः । नाप्यनेकानि कर्माणि मिलित्वा अनेकजन्मनां कारणा-
 नि । यद्गुणानां जन्मनां युगपदसम्भवेन क्रमिकोत्पत्तेरनव्यवाच्यतया
 प्रथमं किं पश्चात् किमिति क्रमे नियमाभावात् पुण्यानुष्ठाने फलानि-
 श्चयप्रसक्त्या प्रवृत्तिलोपप्रसङ्गदोषताद्वयस्थाच्छीघ्रफलकामनयैव
 कर्मानुष्ठानस्योक्तत्वात् । तस्मादेकं कर्मैकं जन्म करोति । एकमने-
 कानि जन्मानि करोति, अनेकान्येकजन्मानि कुर्वन्तीनि पक्षत्रय-
 स्यासम्भवाज्ज्ञात्वा मरणपर्यन्तं विहितप्रतिपिन्दुर्यो धर्माधर्मस-
 मूहो गुणप्रधानभावापन्न उत्पादितः स मरणकाल आरब्धकर्मसो-
 गत्समाप्त्या लब्धावसर सन् स्वफलदानार्थं मरणं प्रसाध्य प्रवृत्त-
 धेगमेकमेव जन्म फलयोग्यं करोति, नामेकमित्येकमविकल्प एव
 युक्तः । नप्येवं विधिनिषेधानधिकृतदेवतिथेयादिशरीरलामे प्रायेणो-
 त्तरमपुनर्भूतप्रसङ्गः । अनधिकारेणापूर्वेत्यानञ्जनात् । प्राचीनसर्व-
 कर्मणां च तस्मिन्नेव शरीरे समापनादिति चेन्न । नरकस्वर्गादिज-
 न्मकर्मणामेव ब्राह्मणस्यावरादियोनिलामपर्यन्तध्वणाच्छ्रवणानुक्त-
 कालविशेषस्यैकमविकल्पनियमाच्छ्रान्तिपर्वण्यापहर्मे— एष स्रु-
 त् कपोतश्च कपोती च पतिमता * लुब्धकेन हता स्वर्गे गता तेनैव
 कर्मणेत्यादिना तिर्यञ्चामपि पुण्यश्रवणात् । परस्त्रीगमनादिपापश्रव-
 णाच्च । मन्त्रेन्द्रादेरपि ब्रह्महत्यादिश्रवणाच्च शरीरान्तरोपभोग्य-
 द्रष्टोत्पत्त्यङ्गीकाराद् वा दोषाभावात् । अखिलप्राणिकृतादङ्घ्राप्रति-
 यक्षाखिलकर्मणामेवैकमविकल्पाङ्गीकारात् । अतः प्रायश्चित्तनरव-
 ज्ञानादिना दण्डस्य शीघ्रभोगदायिनाऽऽरुह्यस्य चैकमविकल्पाभावे-
 ऽपि न हानिः । न वा क्षानिनामन्यसाध्यम् । तेषामेवापुनर्मर्वाङ्गीका-
 रादिति सक्षपः । कर्माणि शरीरान्तरोत्पत्तिश्च सत्त्वाद्यनुसारिणी ।

येन येन हि भावेन यद्यत् कर्म करोत्यथम् * तेन तेन शरीरेण तत्त-
 फलमुपादनुते इति मन्वादिस्मृतेः । सत्त्वान्वयश्चाप्तुं प्रयत्नाधीनः
 शास्त्रीयेष्टसाधननाशानादिना सत्त्वसम्पत्समो निवृत्त्योः सम्भवात् ।
 सत्त्वाद्याधिर्भावेन च शक्यते कालान्तरोपमोऽप्य तच्छेषभूतं शरी-
 रान्तरमपि प्रत्याकृष्टुम् । पुरुषकारप्रधानस्य देशकालविशेषसमव-
 धानस्यापि सम्भवात् । नन्वयुक्तकालान्तरोपमोऽप्यस्य कालान्तरे-
 ऽभिव्यक्तिरिति चेन्न । चिराच्चिररूपकालस्याभिव्यञ्जकमाग्न्यामप्रवे-
 शाच्चिप्रया यजेत पशुकाम इत्यादौ पशुकामस्य कृत्यामपि साद्भा-
 र्यां पशुतां सद्योऽनुपलम्भाद् वाणिता श्रुतिरिति बाह्येन प्रत्युपस्थिते
 पशुकामस्य चित्राभ्युपाय इत्यतन्मात्रे तात्पर्यं, न तु चिराच्चिररूप-
 कालेऽपि । तेन यस्य चित्रा सम्पन्ना तस्यास्ति प्रतिबन्धके पशुभिर-
 वश्यं भवितव्यम् । प्रतिबन्धके सति तु कालान्तर इति शास्त्रकृद्भि-
 र्यवस्यापितत्वात्किन्तु भोक्त्रनिशयाधायी व्योविशेषरूपः भोक्त्र-
 भोग्योभयाऽतिशायी शीतोष्णवर्षारूपश्रुतुविशेषरूपो जायते इति
 विशेषः । यथाह हारीतः— यस्मिन् यस्मिन् वयसि यः करोति
 शुभानि तस्मिन् तस्मिन् वयसि शरीरवाचिकमानसाभ्याप्नोतीति ।
 तस्मादेकमधिकपक्षे भगवद्भजनादिना यद्यपि शक्यते शरीरपा-
 तोत्तरं श्रद्धिति नारदादिवच्छरीरं प्रत्याकृष्टुं, तथापि तस्य कर्माशय-
 हेतुकत्वेन कैवल्यपेक्षया बन्धत्वमेवेत्यनुपादेयकल्पत्वमेव मुमुक्षो-
 रिति सूत्रद्वयतात्पर्यार्थः । यदि तु परमेश्वरेच्छयैव सर्वं तदा तु
 सुतरामेकमधिकः कर्माशयः । परन्तु दृष्टजन्मवेदनीय एव । आत्मु-
 त्कटैः पुण्यपापैरिहैव फलमदनुत इत्यादिस्मृतं । अणिमाण्डव्या-
 दीनां देशश्वे कृतकर्मणां मिहैव दुःखफलध्वषाच्च । यथोतिष्टोमा-
 दिकं च विधिसिद्ध्यर्थमात्रमनुष्ठेयम् । ईशसृष्टजीवानां मरणान-
 त्तरमीश एव लयाद्गीकारेण भवान्तराभावात् । तस्मादस्मिन्
 पक्षे एक एव भवः कार्यतयास्मिन्नस्तीति नार्थः । किन्त्वेकस्मिन्नेव
 शरीरे फलस्य भावः सद्भावांस्त्नीत्येकमधिकशब्दार्थः, अस्मिन् पक्षे
 कर्मतत्त्वज्ञानादिमाधनानामीशप्रसादकोषौ प्रत्येव कारणता, न फलं
 मति । फलमत उपपत्तेरिति सूत्रयता व्यासेन नया स्थापनात् ।
 अतो न कस्याप्यप्रामाण्यमिति संक्षेपः ॥ १३ ॥

अधुना जात्यादीनां दृष्ट्यर्थं फलमाह ।

ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् ॥ १४ ॥

ते जालायुर्भोगाः सर्व एव ह्लादपरितापफलाः समुच्चित-
सुखदुःखफलकाः कुतः । पुण्यापुण्यहेतुत्वात् । समुच्चितधर्माधर्म-
हेतुकारणादित्यर्थः । सुखाद्यच्छेदेन पुण्यहेतुकाः, दुःखाद्यच्छेदेन पुण्य-
हेतुका इति यावत् । सर्वस्यापि फलस्य दुःखसंभिन्नत्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥
ननु दुःखफला हेया भवन्तु सुखफलास्तु कथं हेया इत्यत आह—

परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च

दुःखमेव सर्वं विवेकिनः ॥ १५ ॥

परिणामश्च तापश्च संस्कारश्च तज्जन्यानि दुःखानि तैर्योगात्
तत्कारणत्यादिनि यावत् । विषयाणां भोगे कृष्णामिष्टाद्विः परिणाम-
भोगपरिपन्थिनि द्वेषस्तापः, भोगानुगधेन भोगस्मृतिजनकः संस्का-
रः । एतेषां दुःखसाधनत्वं स्फुटमेव । गुणवृत्तिविरोधाच्चेति ।
गुणानां साधरजस्तमसां वृत्तयः सुखदुःखमोहास्तासां विरोधः पर-
स्परमभिभाष्याभिभावकत्वं, तस्मादित्यर्थः । गुणवृत्त्यविरोधादिपाठे
तु, गुणवृत्तीनां सुखादीनां गुणप्रधानभावेन समावेशादित्यर्थः ।
विवेकिन इत्यनेन विषयसुखं दुःखसंभिन्नतया सुखकाले योगिन
एव पश्यन्तीति सर्वं दुःखं नायोगिनः । सुखकाले तु एतयाऽनुभवा-
ऽभावात् । ननु सुखसाधनतया सुखसंभिन्नतया च सर्वं सुखमेव
कथं भवतीति चेन्न । बाहुल्यस्यैवात्र नियामकत्वात् । दुःखबाहुल्यस्य
लोकं स्फुटत्वात् । उक्तं च विष्णुपुराणे— कलत्रमिष्टपुत्रार्थमृदक्षेत्र-
धनादिकं * क्रियते न तथा भूरि सुखं पुंसां यथाऽसुखमिति ॥ १५ ॥

इदानीं हेयं हेयहेतुर्हान हानहेतुश्चेति चतुष्टयं द्युत्पादयितुं
विशिष्य हेयं दर्शयति—

हेयं दुःखमनागतम् ॥ १६ ॥

अतीतस्यातीतत्वादेव वसंमानस्य च गोगेनेय क्षयसम्भवा-
दनागतमेव हेयमित्यर्थः ॥ १६ ॥

हेयहतुमाह—

द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ॥ १७ ॥

द्रष्टा पुरुषः, दृश्यं प्रधानम् । तयोः संयोगोऽविवेकव्याप्तिहेतुकं
॥स्तुभोग्यत्वेन सांनिधानं हेयस्य तु यस्य हेतुः कारणमित्यर्थः॥१७॥
तत्र दृश्यस्वरूपं कार्यं प्रयोजनं चाह—

प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं
भोगापवर्गार्थं दृश्यम् ॥ १८ ॥

प्रकाशः प्रपञ्चावमासः सत्यधर्मः, क्रिया प्रवृत्तिः रजसो
धर्मः, स्थितिर्नियमस्तमसः, ताः प्रकाशक्रियास्थितयः शीलं स्नामाधिकं
तप यस्य तत्तयाविधमिति स्वरूपमस्य निर्दिष्टम् । भूतेन्द्रियात्मकं
भूतानि स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विविधानि । उभयमेतत् पृथिव्यादीनि च
तन्मन्मात्रादीनि च इन्द्रियाणि बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियान्तःकरणभे-
देन त्रिविधानि । उभयमेतद् ब्राह्मणप्रदणरूपतयाऽऽत्मस्वरूपाभिन्नः
परिणामो यस्य तत्तयाविधमित्यनेन कार्यमस्योक्तम् । भोगः सुखदुः-
खान्यतरसाक्षात्कारः । अपवर्गं संसारनिवृत्तिरूपकैवल्यं, तौ भोगा-
पवर्गवर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तयाविधमित्यनेन प्रयोजनमस्योक्तम् ।
तदिदं गुणत्रये प्रपञ्चकारणं भोगमोक्षप्रयोजनकं दृश्यपदार्थं
इत्यर्थः ॥ १८ ॥

गुणानामिव गुणविकाराणामपि दृश्यत्वज्ञापनाय गुणानाम-
वस्थां प्रदर्शयति—

विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्वणि ॥ १९ ॥

विशिष्यन्ते व्याघर्त्यन्ते इति विशेषा व्यावृत्ताः, पञ्च भूतानि
द्वयेन्द्रियाणि, एकादृशं मनस्सेत्येते षोडशविकारा एव । तेषां प्रकृ-
तयो बुद्धेर्युक्तयः पञ्चतन्मात्रादङ्गाराः पद विशेषाः । लिङ्गमात्र
महत्तत्त्वम् । अलिङ्गगुणानां साम्यावस्थारूप प्रधानम् । एतानि चत्वारि
गुणपर्वणि गुणानामवस्था इत्यर्थः ॥ १९ ॥

दृश्यं निरूप्य द्रष्टारं निरूपयति—

द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययाऽनुपश्यः ॥ २० ॥

द्रष्टा पुरुषो ह्यशिमाम्रश्चिन्मात्रो न ज्ञानादिधर्मकः । ज्ञानं
तैवात्मनो भ्रमो न गुणो वा कथञ्चन * ज्ञानस्वरूप एवात्मा नित्य,
सर्धगतः शिव इत्यादिस्मृत्यैः । एतेन मतान्तराभिमतस्वरूपतानिरा-
सः । मात्रपदेन गुणान्तरस्यापि व्यवच्छेदः । अतः शुद्धोऽपि पारा-
ध्याचेतनस्य परिणामित्यादिरूपाशुद्धिरहितोऽपि । एतेन भूतेन्द्रिया-
द्यन्तर्भाषयामृत्तिः ॥ प्रत्ययानुपपद्यः ॥ प्रत्ययं बुद्धिवृत्तिमनुसृत्य
पश्यतीति प्रत्ययानुपपद्यः । स्वस्य बुद्ध्याविवेकाद् वृत्तिभिरेकीभूत-
सन् शब्दादीन् पश्यतीत्यर्थः । एतेन द्रष्टरि प्रमाणं सूचितम् । चेतनं
विना जगतो भानानुपपत्तेरिति भावः ॥ २० ॥

प्रमाणं दर्शयति—

तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा ॥ २१ ॥

तस्य पुरुषस्यार्थः प्रयोजनं भोगापवर्गावेवार्थः प्रयोजनं यस्य
स तथेति मध्यमपदलोपिसमासः । पुरुषस्य भोगापवर्गप्रयोजनक
एव दृश्यस्यात्मा स्वरूप कार्यकारणारम्भक गुणत्रय, न स्वार्थमित्य-
र्थः । तथाच, गुणाः परार्थाः, संहत्यकारित्वात् । शय्यादिवदित्याद्य-
नुमानेन दृश्यातिरिक्तस्य पुरुषस्य सिद्धिरिति भावः । तदर्थमेव
दृश्यमित्येतावन्मात्रेणैव निर्याहेऽप्यात्मपदं धात्वर्थे दर्शने तदर्थत्वा-
न्वयसमनिरासाय प्रयुक्तमिति दिक् ॥ २१ ॥

ननु पुरुषप्रयोजनक दृश्यस्य स्वरूपं यदि तर्हि पुरुषार्थहेतुरूप-
स्थितिकत्वेन चेतनमद्वैतलब्धसत्ताकस्य भोगापवर्गरूपे पुरुषार्थे कृते
सत्यवस्थानाभोगादत्यन्तोच्छेदप्रसङ्गः । तथाच प्रकृतिनिर्घटवमगव-
श्रित्यैश्वर्यादिसिद्धान्तहानिः स्यात् । इदानीं संस्कारश्च नोपलभ्येत ।
यदि चात एव नाशस्तर्हि जीवस्यास्त्यक्तिकी संसारनिवृत्तिर्न स्यात् ।
कारणस्य सत्त्वात् । तथाह—

कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्ट तदन्यसाधारणत्वात् ॥ २२ ॥

कृतः समापिनोऽर्थो यस्येति कृतार्थम् । एकं कश्चिन्मुक्तपुरुष
प्रति गुणादिकं नष्टं प्रयोजनाकरणाद्वाक्षो राजवन्नष्टमपि सामान्यतो
न नष्टम् । कुतः । तदन्यसाधारणत्वात् । तस्मिन्नन्यपुरुषेऽसाधारण-
त्वादित्यर्थः । सोऽयमर्थः, अजामेका लोहितशुक्लरूप्यां यद्वा प्रजा

जनयन्ती सत्तयाः * अजो ज्ञेयो जुपमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्त-
भागामजोऽन्य इत्यादिश्रुतिसिद्धः एतदुक्तं भवति । प्रधानस्य कृतार्थं
मतिः ॥ प्रवृत्तिः । अनागतार्थस्यैव पुरुषार्थस्य प्रवृत्तिहेतुत्वात् ।
अकृतार्थं प्रति तु घटते महदाद्याकारेण प्रवृत्तिरतो नोक्तदोष इति
संक्षेपः ॥ २२ ॥

द्रष्टृदृश्यौ व्याख्याय हेयहेतुं संयोगं निरूपयति—

स्वस्वामिशक्तयोः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः ॥ २३ ॥

स इदम् । तस्य शक्तिः जडत्वेन भोगयोग्यता । स्वामी पुरुषस्त-
स्य शक्तिश्चतनत्वेन भोक्तृयोग्यता, स्वरूपारिभौ । तयोः स्वस्वा-
मिसंरूपणोः शक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः स्वरूपेण भोक्तृभोगमायेन
मास्यमासकभावेन चोपलब्धौ हेतुः कारण भोक्तृभोगमायेन स-
न्निधानं संयोग इत्यर्थः । अथवा, सुखदुःखाद्याकारदृश्यबुद्धिस्वरू-
पत्वापलब्धिर्भोगः । स्वामिस्वरूपस्य सन्निधमात्रस्योपलब्धिहेतुरप-
रं हेतुर्ज्ञानम् । तद्धेतुः संयोग इत्यर्थः ।

अथ ॥ स्वशक्तिर्हेतुः भोग्यतायोग्यत्वात् स्वामिशक्तिर्द्रष्टृभोक्तृयोग्य-
त्वात् । तयोः स्वरूपोपलब्धौ हेतुर्गः संयोगविशेषः । स एव द्रष्टृदृश्य-
संयोगोऽत्र हेयहेतुरुक्तो, न सम्बन्धमात्रम् । प्रलयमोक्षादिसाधारणदा-
विति भावः । सूत्रे स्वरूपपदं विवेकव्याप्तिपर्यन्तस्य दर्शनसामान्य-
स्य संयोगजन्यत्वज्ञापनेन हेयपक्षे प्रवेशज्ञापनाय । तदुक्तं— त्यज
धर्ममधर्मं च जडं सत्यानुते त्यज * जडं सत्यानुते त्यक्त्वा येन
त्यजसि त त्यजेति । एव विवेकव्याप्त्यर्थे कार्ये जनिते कृतकत्वेन
जीवेन प्रधानादेरदर्शनात् त प्रति नष्टत्वेन दर्शनरूपकार्योपलान
एव संयोग इत्यनो दृष्टस्वरूपोपलब्धिर्द्रष्टृदृश्ययोर्वियोगकारणमित्य-
पि ज्ञापितम् ॥ २३ ॥

संयोगदर्शनावसानत्वं समर्थयिष्यन् दर्शनोच्छेदामविद्यां त-
त्कारणमाह—

तस्य हेतुरविद्या ॥ २४ ॥

तस्य द्रष्टृदृश्यसंयोगस्य, अविद्या प्रवाहानादिरनात्मन्यात्मबुद्ध्या-
दिरूपा व्याप्ता ह्यु । योजाङ्गुरन्यायेन स्वप्रयोज्यत्वात्साधारण

कारणमित्यर्थः । अहमिति हृद्द्वययोरभेदभ्रान्तिनद्यासनावासितं चित्तं प्रलयादौ प्रधानभावमुपगतं, सर्गकाले पूर्वपूर्वसंस्कारादृष्ट-
प्रयुक्त भोगापवर्गार्थं पुरुषस्य सन्निहितं भवति । तेनैव संयोगेन
भोगापवर्गो भवत इति यावत् ॥ २४ ॥

हेयं हेतु च व्युत्पाद्य मोक्षापरपर्यायं हेयं हेयज्ञान व्युत्पादयति—

तदभावात् संयोगाभावो हानं तद् दशैः

कैवल्यम् ॥ २५ ॥

तदभावोऽदिति ॥ तस्या अविद्यायाः अभावाच्चाशाद् हेयसाधन-
स्य हृद्द्वयसंयोगस्याभावो निवृत्तिर्हानपदार्थः । तस्य पुरुषार्थत्व-
माह ॥ तद् दशैः कैवल्यमिति ॥ तद् हानं दशैः पुरुषस्य कैवल्य,
प्राप्ताप्राप्तविशेकरीत्या मोक्ष इत्यर्थः । तथाहि । अतीतदुःखस्यातीत-
त्वादेव, वर्तमानस्य च स्त्रोत्तरोत्पन्नविशेषगुणेनैव नाशसम्भ-
वात् । अनागतस्य तु निवृत्तिरिति मशक्यत्वादेव न तत्त्वज्ञानेन हानं
यक्तुं शक्यम् । अतः साक्षात्तत्साधनभूतस्य विशेकयतिनिमित्त-
स्य सत्यागस्य निवृत्तिरवतत्त्वज्ञाने साध्या । हागक्रियैव चानागताय-
स्यापरिपालनेन भाविष्युः क्षप्रतियोगिकापि भवतीति स्वतः पुरुषार्थ-
रूपा च भवति । इत्यञ्जानागतदुःखस्य, हेयं तु खमनागतमिति
हानक्रियाकर्मस्वरूपहेयत्वोक्त्यापि संगच्छते इति दिक् ॥ २५ ॥

तदभावान्न संयोगाभाव इत्यननास्यन्तिकदुःखनिवृत्तेः पुरुषा-
ऽयंरूपतया क्षापितायाः कारणमाह—

त्रिवैकख्यातिरविप्लवा हानोपाय इति ॥ २६ ॥

ननु ज्ञानादेव चेन्मोक्षस्तदाऽसंप्रज्ञातयोगान्तरप्रयासानुसर-
णं व्यर्थम् । आत्मतत्त्वस्यापानिषद्वत्तन धृत्यैव ज्ञानसम्भवात्त्या-
शङ्क्यभागमात्रं परोक्षेव विवेकस्यातिरुद्धात् नापराधा, किन्तु सा
भावनाप्रकर्षादेवेति ह्यापयिष्यंस्तस्या विवेकस्यातेः स्वरूपमाह—

तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा ॥ २७ ॥

तस्य सप्तेति ॥ तस्य उत्पन्नसाक्षात्कारस्य प्रान्तभूमिः प्रज्ञा
प्रकटोऽन्तोऽवसानं यासां ताः प्रान्ताः । चरमा इति यावत् । प्रान्ता
भूमयाऽवस्था यस्य सा प्रज्ञा प्रान्तभूमिः, सप्तधा सप्तप्रकारा भव-
तीत्यर्थः । सप्तप्रकाराः प्रज्ञावस्थाश्चरमा भवन्तीति यावत् । ज्ञात-
व्यमखिलं ज्ञातं, न किञ्चिज्ज्ञातव्यमस्तीति या सैका । १ सर्वजिज्ञासा-
निरर्तकत्वात् प्राप्ता । न हीयमस्तस्याद्वयज्ञानं वा सम्भवति । तत्तदा-
कम्यतसमाधिना प्रधानान्नप्रज्ञाया स्थिरायामपि आत्मजिज्ञासायाः
सत्त्वेन तत्प्रज्ञायाश्चरमत्वात् । एवमग्रिमावस्थानां प्रान्तस्थमवग-
तव्यम् । ज्ञातव्याः सर्वे धन्वदेवयो हताः, न किञ्चिन्मम ज्ञातव्य-
मस्तीति या सा द्वितीया । २ । कैवल्यप्राप्त्या प्राप्तव्यमखिलं प्राप्तं,
न किञ्चिन्ने प्राप्तव्यमस्तीति या सा तृतीया । ३ । विवेकज्ञानसम्पा-
दनेनाखिलं कर्तव्यं कृतं, न मे किञ्चित् कर्तव्यमस्तीति या सा च-
तुर्थी । ४ । एताद्व्यतस्तु प्रज्ञा कार्यविषयनिर्मलज्ञानस्वरूपाः कार्यवि-
मुक्तिसंज्ञाः चित्तविमुक्तिसंज्ञास्तु तिस्रः । कृतार्थं बुद्धितत्त्वमित्येका । १
गुणाः कृताधिकारा निरिच्छिन्नरज्युना इव प्राधान्यं । पापाण्यविशेषा
तिर्यग्यमाना न पुनः स्थितिं यास्यन्ति । उपरममुत्थानां मोहाभिधान-
रूपसंयोगकारणमायात् । निष्प्रयोजनस्याधामीय कुः । प्ररोह इति
द्वितीया । २ । गुणातीतोऽहं स्वरूपमालाचक्षित सच्चिदेकरस इति
तृतीया । ३ । इत्थं त्रिप्रकारा चित्तस्वरूपाऽमुक्तिविषयत्वात् तथा-
व्यपे । ईदृशसप्तप्रकारप्रज्ञावनेन ज्ञानी कुशल इत्युच्यते । भव
एतादृशः प्रज्ञा, जिज्ञासाजिज्ञासाप्रेप्साचिक्वीयांशकमवधिक्व-
निवृत्तिफलाः साधनमगाधि विना न सम्भवन्तीति तदन्तप्रयासः
सार्थक एवेति दिक् ॥ २७ ॥

ननु तथापि विमर्शं चित्तरोषहेतुप्राणनिरोधादिलक्षणं योग-
प्रयासः । मनोनिग्रहस्य धृतिजग्यात्ममात्रसत्यबोधेनैव सम्भवात् ।

तदुक्तम् । आत्मसत्यानुबोधेन न संकल्पयते यदा * ममनस्तां तथा
याति तदभावे तदग्रहमित्यादि । अतस्तेन मनसो निग्रहे जाते स्व-
प्रकाशमात्मतत्त्वे केवलं स्वरूपमेव भासत इति समाधिसिद्धिर्योगा-
ङ्गानुष्ठानप्रयासोऽनुचित इत्याशङ्क्य, आत्ममात्रसत्यत्वबोधरहितानां
बहिर्मुखानां सत्त्व्यातिधादिनां च मनोनिरोधहंतुकेन चाश्रयनिरा-
सेनैवात्मबोधो मोक्षाख्या शान्तिश्च भवतीति पूर्वमुक्तानेकयोगाद् ।
साङ्गसमाधियोगेऽन्तर्भावविश्वम् योगाङ्गानुष्ठानात् तद्वचनीत्याह—

योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविशेक-

ख्यातेः ॥ २८ ॥

योगाङ्गानुष्ठानेति ॥ योगस्य तदङ्गाणां च अनुष्ठानात् धीनः-
पुन्यरूपाद् भक्ष्यासाद् अशुद्धिक्षये चाश्रय्यादिहेतुक्लेशादिलक्षण-
पापक्षये सति ज्ञानदीप्तिराविशेकख्यातेः विवेकख्यातिपर्यन्ता ज्ञान-
स्य अवगमनननिदिध्यासनजन्यस्य सर्वस्यापि दीप्तिः मिथ्याज्ञानेन
अभिभवोऽक्षुतमतायेमाहित्यं च भवतीत्यर्थः । साङ्गयोगानुष्ठानस्य
स्वजन्यधर्मेजन्यशुद्धिद्वारा ज्ञानसाधनत्वमिति भावः । अथवा
योगाङ्गानां धौतीवस्तीत्यादिपट्कर्मणां महामुद्रादीनां च अनुष्ठा-
नाद् दृढाभ्यासाज्ज्ञानदीप्तिः । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं करणवर्गः । तस्य
दीप्तिः रोगाद्यनभिघातेन तेजस्विता दृढता च, आविशेकख्यातेः विवे-
कख्यातिपर्यन्तं भवतीत्यर्थः । रोगादिना ज्ञानस्य कुपटीभावस्तु प्रसि-
द्ध एव । स चैतेष्वङ्गेष्वनुष्ठितेषु रोगप्रतिषण्णः भवतीत्यर्थः । तथाच
करणदार्ढ्यद्वारा समाधिदार्ढ्यार्थार्थकर्मयोगोऽपि प्रथमतोऽनुष्ठेयो
रोगभीषणेति भावः । स च कर्मयोगः पट्कर्मरूपो मुद्रारूपश्चेति
द्विविधो निरूपित आकरे । यथा—

धीनो वस्ती तथा नेति वाटकं मौलिकं तथा ।

कपालमाती चैतानि पट् कर्माणि प्रचक्षते ॥

कर्मपट्कर्मिदं गोप्यं देहशोधनकारकमिति ॥

महामुद्रा महाबन्धो महावेधश्च खलरो ॥

शक्तिचालो मूलबन्ध उद्गीयानं ततः परम् ।

आलम्बराभिधो योगो विपरीतकृतिस्तथेति ॥

लक्षणानि य तत्रैषांस्तानि । तत्र धौती ॥ १ ॥

चतुरङ्गुलविस्तारं सितं धलं शनैर्मसेत् ॥
 पुनः प्रत्याहरेदेतद्व्यासाद्भौतिकर्मचित् ।
 कासश्वासप्लीहकुष्ठफफोरादयः क्रमात् ॥
 धौतीकर्मप्रभावेन प्रयान्त्येव ॥ संशयः, इति ॥
 अथ घस्ती ॥ २ ॥

नाभिर्ग्रे जले पायुन्यस्तनालोत्कटासनः ।
 आधाराकुचनं कुर्याद्व्यासाद् घस्तिकर्म तत् ॥
 शुभमोदनं चापि घातस्पीहपित्तकफाद्भवान् ।
 घस्तिकर्मप्रभावेन बाध्यन्ते सकलाऽऽमयाः ॥

घातेन्द्रियान्तःकरणप्रसादं दध्याच्च कार्मित दहनप्रदीप्तिम् ।
 शोषदोषोपचयं निह्न्याद्व्यपश्यमानं जलवस्तिकर्ममिति ॥
 अथ नेती ॥ ३ ॥

सूत्रं वितस्तिस्तुस्तिगुणं नासानाले प्रवेशयेत् ।
 मुष्णान्निर्गमयेत् स्याद्दि ननी सिद्धिर्निगद्यते ॥
 कपालशोधिनी चैव दिव्यदृष्टिप्रदायिनी ।
 तत्रोर्ध्वजानरोगौघाञ्जयत्याशु नन्तिविद्, इति ॥
 अथ त्राटकम् ॥ ४ ॥

निरीक्षेन्निश्चलदृष्ट्या सूक्ष्मलक्ष्यं समाहितः ।
 भक्षुपातादिपर्यन्तमार्येस्तत् त्राटकं मतम् ॥
 मोहनं नेत्ररोगार्णां तन्द्रादीनां कपाटकम् ।
 एतच्च त्राटकं गोप्यं यथा वक्ष्या रतिः सदेति ॥
 अथ गौली ॥ ५ ॥

शानन्दायसंयोगेन तुन्दं सज्जापमन्ययोः ।
 मलांशो भ्रामयेद्देया गौली योगे प्रचक्षते ॥

मन्दाग्निस्त्वदीपनपाचकार्ग्यसन्धार्यकानन्दकरी तथैव ।
 शोषदोषामयशोवर्णी च हठप्रिया मौलिनीय हि गौली ॥
 अथ कपालभाती ॥ ६ ॥

भस्त्रेण लोहकाराणां रेचपूरी समंस्तमौ ।
 कपालभाती विख्याता कफदोषप्रदाहिनी, इति ॥
 अथ महामुद्रा ॥ १ ॥

जपसध्पन सर्वाण्य पादमूलेन सादरम् ।

गुरुपदेशतो योनिं शुद्धमेक्यान्तरालगाम् ॥
 सद्यं प्रमारितं पादं धृत्वा पाणियुगेन तु ।
 नवद्वाराणि संयम्य चिबुकं हृदयोपरि ॥
 चित्तं चतुष्पथं दत्त्वा प्रारम्भद्वयुधारणम् ।
 महामुद्राभवेदेवा सर्वतन्त्रेषु गोपिता ॥
 घामाङ्गेन समश्यस्य दक्षाङ्गनाऽऽयसेत् पुनः ।
 प्राणायामं समं कृत्वा योगी नियतमानसः ॥
 मुद्रामेतां तु सम्प्राप्य गुरुयकतात् सुगोपिताम् ।
 अभ्यासयोगतो योगी मन्दभाग्योऽपि सिद्ध्यति ॥
 सर्वांस्तमेव नाडीनां चालनं विन्दुधारणम् ।
 जारणं तु कर्षास्य पातकानां विनाशनम् ॥
 कुण्डलीबोधनं घायोर्ग्रन्थारम्भप्रवेशनम् ।
 सर्वरोगोपशमनं जठराग्निविवर्द्धनम् ॥
 कुर्यादभ्यासनस्वभा महामुद्रा सुगोपिता ॥
 अथ महाबन्धः ॥ २ ॥
 योऽस्यां प्रसारितः पादो विन्यस्य तमुरुपरि ।
 शुद्धयोनीं समाकुञ्च्य नीत्वा चापाममूर्ध्वगम् ॥
 योजयित्वा सममेतं कर्त्वा प्राणमथोद्धृत्य ।
 बन्धयेद्दूर्यगत्यर्धमपातप्राणयो मुधीः ॥
 कथितोऽयं महाबन्धः सर्वसिद्धिप्रदायकः ।
 नाडीगलद्रसव्यूहमूर्ध्वं नयति योगिनः ॥
 उभाभ्यां साधयेत् पदभ्यामेकैकं सुप्रयत्नतः ।
 मतमत्र तु केषाञ्चित्कण्ठबन्धं विसर्जयेत् ॥
 राजदन्तद्वयं नम्रं जिह्वयोस्तम्भयेदिति ॥
 अथ महाबन्धः ॥ ३ ॥
 महाबन्धे स्थितो योगी कृत्वा पूरकमेकधा ।
 घायूनां गतिमाश्रित्य निभृते कण्ठमुद्रया ॥
 समहस्तयुगो भूमौ स्थितो संताडयच्छनैः ।
 पुटद्वये समाकम्य घायुः स्फुरतिमध्यगः ॥
 सामसूर्याग्निसन्ध्यामं जायते चामृतायते ।
 महाबन्धोऽयमभ्यासात्मन्महार्हासारप्रदायकः ॥

धलीपलितषेपघ्नः सेव्यते साधकोत्तमैः ।
 एतन्नयं महागुप्तं ज्वरारोगविनाशनम् ॥
 धहृष्टिद्विकरं चैव सर्वसिद्धिप्रदायकमिति ॥
 मय खेचरी ॥ ४ ॥
 छेदनचालनदोहैर्जिह्वां संवर्द्धयेत्साधकः ।
 पाचयिष्यं शूलमध्यं स्पृशति तदा खेचरीसिद्धिः ॥
 कलां परामुलीं कृत्वा त्रिपथे परिवर्त्तयेत् ।
 सा भवेत् खेचरी मुद्रा व्यामचक्रं तदुच्यते ॥
 रसं तन्मूर्ध्नि कृत्वा क्षणार्धे यदि तिष्ठति ।
 विषयैर्मुच्यते योगी व्याधिसुत्युजरादिभिः ॥
 खेचर्या मुद्रितं येन विषये लभ्यकोर्ध्वतः ।
 तस्य न क्षरति बिन्दुः कामिन्यालङ्घितस्य च ॥
 चालिनोपपदे बिन्दुः सम्प्राप्तश्च हुताशनम् ।
 यजःपूषं हि तच्छ्रुत्वा निरुद्धं यानिमुद्रया ॥
 चित्तं यत्तं नृणां शुक्रं शुक्रायत्तं च जीवनम् ।
 तस्माच्चित्तं च शुक्रं च रक्षणीयं प्रयत्नतः ॥
 उभयो रक्षणे हेतुः ऐश्वर्यं न संशयः ॥
 इयं व्युत्पादिता स्कान्दे—
 कपालकुदरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा ।
 श्चयोरन्तर्गता हृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी ॥
 चित्तं चरति ते यस्माज्जिह्वा चरति ये गता ।
 तेनैता खेचरी नाम मुद्रा सिद्धौर्निगद्यते, इति ॥
 मय शक्तिचालनम् ॥ ५ ॥
 भाधारकमले सुप्तां चालयत् कुण्डलीं हृदाम् ।
 भवानयायुनारुह्य बलादारुह्य बुद्धिमान् ॥
 शक्तिचालनमयं हि प्रत्यहं यः समभ्यसेत् ।
 मग्निवृद्धिर्भवेत्तस्य रोगाणां च विनाशनम् ॥
 विदाय मुद्रां भुजगीं स्वयमूर्ध्वं भवेत् खलु ।
 तस्मादभ्यसनं कार्यं योगिना सिद्धिमिच्छता ॥
 मय मूलवन्द्यः ॥ ६ ॥
 पादमूलेन संपीड्य शुद्धमार्गं सुपन्निवृतम् ।

यलाद्वपानमाकृष्य बलादूर्ध्वं समभ्यसेत् ॥
 कथितोऽयं मूलबन्धो जराभरणनाशनः ।
 नाग्न्यवृद्धिर्भयेनस्य रोगाणां च विनाशनम् ॥
 अथाष्टीयानम् ॥ ७ ॥
 सानं वज्रासने पादौ कराभ्यां धारयेद् दृढम् ।
 गुल्फदेशसमीपे च उत्तरं तत् प्रपीडयेत् ॥
 पश्चिमं तानमुत्तरं कारयेन्निधुकं इति ।
 शनैः शनैर्यथा प्राणस्तुन्दसिद्धिं न गच्छति ॥
 सर्वेषामपि बन्धानामुत्तमो गुह्यद्वयानकः ।
 पण्मासमभ्यसन् सृष्ट्युं जयत्येष संशयः ॥
 नित्यं यः कुरुत योगी चतुर्धोरं दिने दिने ।
 तस्य नाभेर्षिशुद्धिः स्याद् येन सिद्धो भवेन्मरुतः ॥
 अथ जालन्धरबन्धः ॥ ८ ॥

बभूव्वा गले शिराजालं हृदये चिबुकं भ्यसेत् ।
 बन्धो जालन्धरः प्रोक्तो देवानामपि बुल्लभः ॥
 एतस्याभ्यासतो योगी योगसिद्धिमवाप्नुयात् ।
 अथ विपरीतकरणी ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वनाभिरधस्तालुर्ध्वमानुरधः शशी ।
 करणी विपरीताख्या सर्वव्याधिविनाशिनी ॥
 एतन्प्रकारमाह दत्तात्रेयः—

अथ शिराक्षोर्ध्वपादः क्षणं स्यात् प्रथमे दिने ।
 क्षणान्तं किञ्चिदधिकमभ्यसेत् द्विने दिने ॥
 शुक्रपदेशतः सम्पद्यते न तु शास्त्रार्थकोटिभिः ।
 घलिष्ये र्वालनं चैव पण्मासाख्यं न हृदयते ॥
 याममात्रं तु यो नित्यमभ्यसेत् स तु कालजित् ।
 नित्यमभ्यासयुक्तस्य जाठराग्निविधर्जनम् ॥
 आहारो बहुलः तस्य कार्श्योऽल्पः तु विनश्यति ।
 तेन नाभिस्थितो देवो भास्करो दृढनात्मकः ॥
 तालुमध्यं स्थिताच्चन्द्राञ्चलितं त्वष्टृमृतं मधु ।
 नैव नद्रूपसने शक्ता योगेनानेन वै चित्तं ॥
 विशुद्धो रोधता गच्छेत् सर्वान्द्वेषु नतः कमादित्यादि ॥

एतच्च सर्वं, योगाङ्गानुष्ठानादिति सूत्रे सूत्रितमपि हठयोगा-
ङ्गत्वेन देहसिद्धमात्रफलत्वेन साक्षाद्राजयोगाङ्गत्वात् कण्ठरवेण
सुवहता नोक्तमिति मन्तव्यमिति संक्षेपः ॥ २८ ॥

कानि पुनस्तानि साक्षाद्राजयोगस्याङ्गानियैरशुद्धिक्षये ज्ञान-
स्य दीप्तस्तत्ताद—

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यान-
समाधयोऽष्टावङ्गानि ॥ २९ ॥

तत्र यमाः स्युत एव सफलत्वाद्द्वयावश्यकः सर्वमुमुक्षुजन-
स्येया धारौ, पश्चात् तत्सापेक्षा नियमाः । एतदुभयाधीनाच्चतस्रै-
र्धसापक्षायमानानि । तत्सापेक्षः प्राणायामः । तत्सापेक्षः प्रत्या-
हारः । तत्सापेक्षा धारणा । तत्सापेक्षं ध्यानम् । तत्सापेक्षः समाधिः
सर्विकल्प इत्यष्टौ साक्षात् परस्परया वा निर्विकल्पस्य समाधेर-
ङ्गानित्यर्थः ॥ अष्टाङ्गमेधुन क्रियानिष्पत्तरङ्गिनोऽङ्गत्ववत् समाधेरङ्गिनो-
ऽङ्गत्वं वा बोध्यम् । तेन न कोऽपि दोषः ॥ २९ ॥

तत्र के यमास्तत्राह—

अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ॥ ३० ॥

तत्र प्राणिदुःखसाधनव्यापारो हिंसा । सा च सर्वानर्थहेतुः ।
तदभाषोऽहिंसा । उक्ता चेश्वरगीतायां—

कर्मणा मनसा वाचा सर्वभूतेषु सर्वदा ।

अङ्गेशजननं प्रोक्ता अहिंसा परमर्षिभिरित्यादिना । हिंसायाः
सर्वकालमेव सर्वत्र परिहाय्यत्वात् प्रथमं तदभावरूपाया अहिंसाया
निर्देशः ॥ सत्यं यथारूपयथाश्रुतयथानुमितयथाध्यातविषयं व्यग्रहर-
णम् । तच्च द्विविध—कथनरूपमाचरणरूपं च । तत्रापि, देवगुरु-
तीर्थादिमेयनमिष्टसाधन, शालयो मधुरा इत्यादि । द्वितीयं, त्रिजल्य
यक्षोपवीतादिधारणम् । तथाच यथाधेयोधनानुकूलो व्यापारः सत्य-
म् । गलानुकूलं तदर्थयोधनेच्छाकृतत्वम् । तदर्थयोधनेच्छया कृतो
व्यापार इति यावत् । ननयोधनीयस्य शक्तिस्त्रमादिना विपरीते योषेऽपि
न यक्तुमर्थयोधनं योषेऽव्याप्तिरिति संक्षेपः । तद्विशेषं चानुवृत्तिरिति सि-

रुद्रम् । यथा चैत्यवन्दनमिष्टसाधनमित्यादिवाक्यं, युधिष्ठिरस्य द्रो-
 णंति भव्यस्थामाहृत इति वाक्यं च । स्वेच्छापूर्वकभ्रमानुकूलत्वात् ।
 शूद्रस्य यक्षापनीतधारणाद्याचरणं च । तत् सत्यं निरूपितम् ।
 च । यथार्थकथनाचार सत्यं प्रोक्तं द्विजातिभिः * इति । तदप्य-
 ध्याहिंसागोचरं ग्राह्यम् । अवध्यहिंसागांचर सत्ये प्रत्यवायश्चवणात्
 भस्तेय स्तेयानाचरणम् । स्तेयं परद्रव्यापहरणम् । परद्रव्य = परस्मिन्
 ममेदमिति स्वस्वास्पदं द्रव्यं, तस्यापहरणम् = अन्यायत तस्मिन्
 ममेदमिति स्वस्वापादनम् । अन्यायश्च चौर्यं यत् च । तदुक्तं तत्रैव
 परद्रव्यापहरणं चौर्याद्याय बलेन वा * स्तेयं तस्यानाचरणमस्त-
 धर्मसाधनमिति । चौर्यात् समुदायैकदेशप्रच्छादमात् । बलेन श-
 स्त्रादिप्रदर्शनाघातादिना ॥ ब्रह्मचर्यं सर्वावस्थापस्यन्निवस्यम् । उक्त-
 स्तत्रैव । कर्मणा मनसा वाचा सर्वावस्थासु सर्वदा * सर्वत्र मैथुन-
 त्यागं ब्रह्मचर्यं प्रचक्षते इति । सर्वावस्थासु यौवनाद्यवस्थासु । सर्व-
 दा रात्र्यादाद्यपि । सर्वत्र, अयोनौ वा वियानौ वा प्रशुयानौ तथैव
 चेति मनुः । मैथुने सुषर्णाश्चपहेतुशुक्रक्षरणानुकूला व्यापारोऽप्यवि-
 धः । स्मरणं रूपशर्कं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् * संकटोऽध्ययसा-
 यश्च क्रियानिर्गुतिरेव च * एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवर्तन्ति मनीषिण-
 इत्यादिना शास्त्रेषु कथितम् । स च साभिलाषस्तस्या । तादृशस्यैव
 शास्त्रेषु निन्दनात् । तस्मात्साभिलाषस्मरणादिकृपाद्यविधिमैथुनत्या-
 गा ब्रह्मचर्यमिति सिद्धम् ॥ अपरिग्रहः दृढयात्रामात्रातिरिक्तभोग-
 साधनातामस्वीकारः । अर्जनरक्षणक्षयसङ्ग्रहिंसादिदोषमाधनया
 भोगसाधनानां द्रव्यादिदेहान्तानामस्वीकारः । उक्तस्तत्रैव द्रव्याणा-
 मप्यनादानमापद्यपि यथेच्छया * अपरिग्रह इत्याहुस्तं प्रयत्नेन
 पालयेदिति । द्रव्याणामपीत्यपिना देहेन्द्रियपरिग्रहः । तत्र द्रव्या-
 णामनादानं स्वत्वासम्पादनं, देहादीनामभिमानत्यागः । फलं तेषां
 विशिष्यं वक्ष्यति सूत्रकारः ॥ ३० ॥

एतेषा योगिभिरुपादेयं विशेषमाह—

जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा

जातिग्राह्यणत्वादिः, देशस्वीर्यादिः, कालो नियतचतुर्दश्या-
ममयः अनियतो ग्राह्यणमोज्जनाद्यवसरः । एतैः, ग्राह्यणादिकं
रागादौ चतुर्दश्यादौ ग्राह्यणादिप्रयोजनं विना च न हतिष्यामीति
मेण जातिदेशकालसमयैरनर्वाच्छ्रान्तं भवन्ति, किन्तु कर्मापि
नापि कदापि कस्याप्यर्थे न हतिष्यामीति जात्यादिभिरनवच्छिन्नाः
। यंभोमाः । सर्वासु क्षिप्तादिभूमिषु भवाः, महाव्रतमित्युच्यते
पर्यं । न. कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागनेको अमृतत्वमानशुदि-
विश्रुत्या निवृत्तिधर्मस्यैव मोक्षसाधनत्वावगमाश्रयात्तरुपा एते
दा सर्वत्र सर्वावस्थासु सविता महाफलदा एव भवन्तीति भावः ।
तेषु निवृत्तिरूपतया पारमहंस्यधर्मेषु वैराग्यरूपमुख्यधर्मायोगस्या-
भावां वैराग्यहेतुकत्वादेतेषामिति दिक् ॥ ३१ ॥

नियमानाह—

शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि

नियमाः ॥ ३२ ॥

शौचसापेक्षः संतोषस्तप्तापेक्षं तपस्तप्तापेक्षः स्वाध्यायस्त-
प्तापेक्षमीश्वरप्रणिधानमिति पञ्चनियमा इत्यर्थः । तत्र शौचं मल-
नरसंगम् । तच्च द्विविधं—वाह्यमाभ्यन्तरं च । तत्र बाह्यं मृज्जला-
देना कायादिमलप्रक्षालनम् । आभ्यन्तरं—मैत्र्यादिभावनातिश्रित-
रूपप्रक्षालनम् । तदुक्तमीश्वरगीतायाम्— वाह्यमाभ्यन्तरं शौचं
दद्या प्रोक्तं द्विजोत्तमाः * मृज्जलाभ्या भवेद् बाह्यं मनःशुद्धिरथा-
न्तरमिति ॥ संतोषो यदच्छालाभतस्तुष्टिः । उक्ता तत्रैव । यदच्छाला-
भतो नित्यम् मलं पुंसो भवेदिति * ता निष्ठाम् श्रुपय. प्राहुः संतोष
पुत्रलक्षणमितियदच्छालाभत. गनायासांसिद्धालामाद्, नित्यं सर्वदा
मलपूर्णम् । तथाच पूर्णमिति बुद्धिरनुपादिताऽतुः संतोषः । सत्याम-
पीच्छायां क्षयादिदोषदर्शनादनुपादानमपरिग्रह इति यमनियमप-
र्याप्योरस्तरः । अत्र यतमानादिवैराग्यहेतुकस्य मुख्यवैराग्यमाधन-
स्य मैत्र्यादिभावनारूपस्य गौणधर्मायोगस्यान्तर्भावः ॥ तपः देश-
द्विजगुरुपूजादि कृच्छ्रचान्द्रायणादि प्रागुक्तम् ॥ स्वाध्यायः उपनि-
षदाद्यावृत्ति प्रागुक्ता, प्रणवजपतर्पणमाधनरूपस्येश्वरप्रणिधानस्य

हेतु । चेदन्तोपनिषद् ग्रन्थ जपेद्यथाधिदैविकम् * अन्वयानि च पवि-
त्राणि विविदृष्टानि शक्तित * अभ्यस्याब्दप्रथ जप्य शुद्धिकाम
जितेन्द्रिय * सनियम्येन्द्रियग्राम तत प्रणवमभ्यसेदिति शौनको-
क्ते । तत्रानयो. क्रियायागस्यान्तर्भाव । ईश्वरप्रणिधान सत्सारमो-
क्षकस्येश्वरप्रसादस्यानुकूलो व्यापारो माक्षमन्त्रजपतद्व्यभावना-
दि । अतो ग्रहयोगशिश्रयोगमन्त्रयोगह्यानयोगाद्वैतयोगभक्तियोगा-
नामन्तर्भावोऽत्र मोक्षसाधननियमे ज्ञातव्य । एवाहशानियमे महा-
प्रतरथ पूर्वोक्तमनुपज्जनीयम् । कण्ठरवेणानुक्तिस्तु क्रियायोग तद-
भावज्ञापनाय । तस्य प्रतिनियतदेशकालाद्यनवच्छिन्नतया सार्वभौम
त्वासम्भवात् । अत एवास्यैवानावश्यकत्वमुक्त शीमागपतादौ ।
यमानभीक्ष्ण सेवेत नियमान्मत्पर कश्चिदिति । मत्पर इत्यनेन
भक्तियागज्ञानयोगादीनां सार्वभौमत्वेन महाप्रतत्वादावश्यकत्वमे-
वेति ज्ञापितम् । तदुक्त विष्णुपुराणेऽपि—

शय्यासनस्थोऽपि पथि प्रजन् वा स्नस्य परिक्षीणवितर्कजाल ।
सत्सारपीजक्षयमीक्षमाण स्वाश्रित्यमुक्तोऽमृतभोगभागी, इति ॥

स्वस्य स्वस्मिन् साक्षिणि यत् पूर्वाङ्गवैकल्योद्यतद् ग्रह्येषा-
हमस्मीति बाधेन । तद्वृत्तीनि परमात्मनिष्ठ । परिक्षीणवितर्कजाल ।
वक्ष्यमाणो वितर्कजाल प्रतिपक्षभावना विनापि ग्रह्यात्मप्रणिधानेन
य क्षीणो यस्य । तथा सत्सारपीजक्षयमीक्षमाण सत्सारपीजानां
मिथ्याज्ञानजन्यवासनाना क्षयमनुविनमुपलभमान । तथा अमृत-
भोगभागीति जीवन्मुक्तिसुखानुभूतित्वेनरुपा नित्यमुक्त स्यादि-
त्यर्थ ॥ ३२ ॥

एतद्यु यमनियमेषु सम्भाविताना वक्ष्यमाणविघ्नानां निवृत्त्यु-
पायमाह—

वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३३ ॥

वितर्कयन्त मित्याज्ञानजन्यधारादिवामनाभिरभिमुखीभि-
र्यते इति वितर्को हिमादिसकल्पात्तरनिष्ठसाधन-वाद्यनिष्काम्ये-
षेन, कार्यवशेषमनृतमपि चदिष्यामि, अर्थावशपात् परस्वमप्यप-
हरिष्यामि, सुखावशपात् श्लिथमुपयास्यामि, मागवशपाद्यद्यभोग
साधन प्रदीप्यामोत्यादिभयमादीना बाधने प्रतिपक्षे प्राप्त यमादि-

परो मुमुक्षुः प्रतिपक्षभावनं विपक्षभावनं हिंसादयोऽज्ञानमूलत्वात् समारम्भतयः । संसारश्च दुःखबहुलः । तथाहि । गर्भवासदुःखं सर्व-
निरयतुल्यम् । ततो नि.सूत्रस्य बाल्य पारतन्त्र्याग्रनीकारादिनिबन्धनं,
यौवने चार्थाज्जनकाममात्सर्यादिनिबन्धन, चार्द्धकं च स्त्रीयानां स्व-
तन्त्रतया रोगबाहुल्येनोन्द्रयाद्यपाटवेन च कृत दुःख. मरण च महद्
दुःखम् । एवं कथञ्चित् सत्कर्मजन्यस्वर्गादौऽपि परोत्कर्षस्वर्गक्षया-
दिचिन्ताजन्यं दुःखमापनेदित्येवं दोषचिन्तनं सदा कुर्यादित्य-
र्थः । एवमसत्कर्मजन्येषु कुम्भीपाकादितरकेषु श्रवणदुः सह महदेव
दुःखम् । ततस्तिर्यगादियानिषु दुःखैकतानेषु सुखलशं दुर्लभ
इति दुःखबहुलः संसारो जिह्वासितः । तद्वन्नायं च मया हिंसा-
विषदुःखान् धर्मान् विहाय योगः शरणीकृतः । यदि पुनस्तानुसरा-
मि तदा पुनराज्ञानाद्वान्ताशिष्यतुल्यता स्यात् । अनिवारणीयं संसार-
दुःखं आपनेदित्येव दोषचिन्तनं सदा कुर्यादित्यर्थः । इत्यमनुदिनं
वितर्केषु दोषं भावयतां वितर्कज्वालनिवृत्त्या समाधिलभेमापराक्ष-
णाग्राह्यत्वेन मुक्तिरिति भावः ॥ ३३ ॥

इदानीं क्रमणं वितर्काणां स्वरूपं भवं प्रकारं कारणं फलं तेषु
प्रतिपक्षभावनं चाह—

वितर्काहिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोह-
पूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला
इति प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३४ ॥

हिंसादय इति स्वरूपम् । कृतकारितानुमोदिता इति भेदः ।
स्वरूपं निष्पादिता, कृता । कुर्वित्वाप्तया समुत्पादिताः कारिताः ।
अर्थैः क्रियमाणाः सम्यगित्यङ्गीकृता अनुमोदिताः । एतन्मैत्रिष्य,
मन्दमतेन मया हिंसा कृताऽङ्गीनास्ति मे दोष इति पारितोषिकी दोषा-
भायन्नमनिरासायेति दिव् ॥ लोभक्रोधमोहपूर्वका इति, कारणम् ।
यद्यपि कामपूर्वका इत्यपि पञ्च युक्त, तथापि त्रयस्य क्रोधलोभ-
मारेव हिंसादिकं प्राणकारणत्वेनान्यथामिद्वन् नथाकर्तव्यं मन्त्र-
स्यम् । लोभधर्ममांसादिनिपायणी तृष्णा । क्रोधः कृत्याकृत्यापेक्षे-
कौन्तूकोऽनेनापहर्तव्यमातं प्रज्ज्वलनात्मकाभिसत्तधर्मः । मोहाः पापौ

अविध्यनीत्येवं विपर्ययः । एतैः कृताः कारिता अनुमोदिताश्च प्रत्येकं त्रिप्रकारा भवन्तीति तद्यप्रकारास्तोऽपि पुनः प्रत्येकं त्रिविधा इत्याह ॥ मृदुमध्याधिमाम्रा इति ॥ मृद्वो मन्दाः, मध्या मत्पल्यवधानाः, आधिमाम्रा अतितीव्राः । इत्थं सप्तविंशतिप्रकारा गद्यन्ति । मृदुमध्याधिमाम्रा अपि पुनस्त्रेधा गद्यन्ति । मृदुमृदवः, मृदुमध्याः, मृदुतीव्राः । मध्यमृदवः, मध्यमध्याः, मध्यतीव्राः, तीव्रमृदवः, तीव्रमध्याः, तीव्रतीव्राश्चेत्येकाशीतिप्रकारा भवन्ति । ते पुनर्नियमधिकल्प-समुच्चयादिभेदान् प्राणभृद्देहाच्छासण्येया भवन्ति ॥ दुःखाद्याना-मन्तफला इतिफलं दुःखं, प्राणमात्रस्य प्रतिकूलयेदनीयश्चित्तधर्मः । अज्ञान पञ्चपर्याऽविद्या । दुःखाज्ञान मनस्तमपरिच्छिन्नं फलं येषां ते तथाक्ताः । तथा हिंसकत्वापद् यन्धनादिना जीवस्य धीर्यमपाकरोति । ततश्च शस्त्रादिनिपातेनात्यन्तं दुःखयति । ततो जीवितादपि मोक्ष-यति । ततः परस्य धीर्यनाशस्य हिंसकत्वापि कालान्तरे तथैव धीर्यक्षया भवति । ततो दुःखात्पत्तिस्ततः मरणानन्तरं महानरकतिर्यक् प्रेतादियोनिष्वृष्टानवहुलेषु प्रवेशो यथाकर्म भवति । किं बहुना । नाकस्य पृष्ठे सुकृतेऽनुभूचेमं लोकं हीनतरं विशन्तीति श्रुत्वा त्रयी-धर्मवतामपि हीनतरो लोकं प्रतिपाद्यते । मनुना चोक्तं, मांसमक्ष-यिनाऽमुत्र यत्वं मांसमिहाग्रग्रहम् * एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रयदन्ति मनीषिण इति हिंसाघटितत्वेनाशुद्धिमभिप्रेत्यैव । व्यक्तीभविष्यति इदमुपरिष्ठात् । इत्थम्भावमव तपु प्रतिपक्षभावनमित्याह ॥ प्रति-पक्षेति ॥ ३४ ॥

एवमहिंसापरस्य योगिनस्तत्फलभूत सिद्धियोगं दर्शयति—

अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः ॥ ३५ ॥

उक्तप्रतिपक्षभावेनाहिंसास्वैर्ये सति तत्सन्निधौ अहिंसां भाषयतः समीपे वैरत्यागः सहजविरोधिनामाहिनकुलादीनामपि निर्मत्सरतयाऽवशिनिर्भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

सत्यपरत्वाद्—

सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ॥ ३६ ॥

सत्यभावनरूपस्यैवं सति क्रियाफलाश्रयत्वं शब्दाच्चारणरूप-

क्रियाया उद्देश्यफलस्य भाग्यत्वम् । क्रियाऽत्र धर्माधर्मरूपा । फले सुखदुःखे क्रियाफले भाग्यतीति तथा । तस्य भाग्यत्वम् । क्रिया-
फले स्वेच्छया जनयतीत्यर्थः । यथा, धार्मिको भवत्स्वर्गो भवेत्युक्तं
तथा भवति । अमाघाऽस्य घाग्नं भवति । सत्येन वाचः शुद्धा मन्त्रा-
विजयस्य पूर्णावादिनि भावः । सत्यस्य ग्रहफलत्वम्, अनृतस्य च
निन्दितफलत्वं धुन स्मृतिपुराणवेदेषु । सत्येन सर्वमाप्नोति सत्ये
सर्वे प्रतिष्ठितम् * सत्येन लभ्यते ह्यात्मा मुच्यते चापि किञ्चिदा-
त ॥ समूलो वा एव परिशुष्यात् योऽनृतमभिवदतीत्यादिना ॥३६॥

अन्तेयपरस्याह—

अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् ॥ ३७ ॥

अस्तेयस्यैव सति सर्वदिक्कालगतानां रत्नानामुपस्थानं साधि-
ष्य भवतीत्यर्थः । अशास्त्रीये निरभिलाषत्वाद् नयमस्तयाभ्यासधर्मे-
षलात् सर्वदा सवत्र सर्वरत्नानि प्राप्नोतीति यावत् ॥ ३७ ॥

ब्रह्मचर्यपरस्याह—

ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः ॥ ३८ ॥

ब्रह्मचर्ये सित्ते सति वीर्यलाभः । वीर्यस्य निरतिशय-
सामर्थ्यस्य लाभो भवतीत्यर्थः । वीर्यनिरोधे चेतनासत्केरवहिर्भावेन
अकुण्डीभावाच्छरीरेन्द्रियमनःसु सामर्थ्यप्रकर्षमायाति । इदमेत-
द्ब्रह्मचर्येनैव स्मृतां तेजोविशेष । तस्मात्तेषु ब्रह्मचर्यमत्यावृणोति-
ति भावः । अत एव छान्दोग्ये, य एषैव ब्रह्मलोक ब्रह्मचर्येणाप्तु-
मिति नेपार्थमेव ब्रह्मलोकस्तेषां सर्वेषु कामचारो भवतीत्यादिना
ब्रह्मचर्ययत्नामेव ब्रह्माचारि सर्वत्राप्रतिहतगतिं यज्ञादिधर्माणां
सर्वेषां ब्रह्मचर्यान्तर्भावेन यज्ञादिफलाधारि च प्रतिपादयन्त्या श्रुत्या
ब्रह्मचर्यस्यैव परमोत्कर्षः प्रतिपादितः ॥ ३८ ॥

अपरिग्रहपरस्याह—

अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथन्तासम्बोधः ॥ ३९ ॥

अपरिग्रहस्थैर्ये शरीरान्तपदार्थस्य परिग्रहाभाववाक्ये सति,
जन्मकथन्तासम्बोधः ॥ कथमित्यस्य भावः कथन्ता । जन्मन कथता

जन्मकथेनातस्याः सम्बोधः सम्यग्ज्ञानं, जन्मान्तरे कोऽहमासं कथ-
माम्, किं कार्यमकारि, कं वा भविष्याम इति जिज्ञासायां भवतीत्यर्थः ।
तु खल्वहंलपूर्वापरजन्मज्ञानेन वैराग्यद्वारा इदमात्मज्ञानं भवति ।
तेनायमपरिग्रहोऽप्यावश्यक इति भावः ॥ ३९ ॥

उक्ता यमासिद्धयोऽथ नियमसाधेषु सिद्धियोगेषु प्रथमं वाक्य-
शौचासिद्धिमाह—

शौचात् स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः ॥ ४० ॥

शौचं भाषयतः पुरुषस्य शौचे निमित्तभूतामशुद्धिं कायादि-
षु पश्यतो भवति जुगुप्सा घृणा । अशुचिरयं कायः, सर्वथा नात्रा-
हङ्कार फलंभ्य इत्यमुनेव हेतुना परैश्च कायवर्जिः रुड्यादिभिर-
संसर्गः भवत्यन्धो भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

आन्तरशौचस्य फलमाह—

सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शन-
योग्यत्वानि च ॥ ४१ ॥

भवन्तीति शेषः । आन्तरशौचादित्यनुवर्तते । मैत्र्यादिभावना-
रूपाऽप्यन्तरशौचात् सत्त्वस्य मनसः शुद्धिर्नैर्मध्यम् । ततः सौमन-
स्यम् । अक्षाम् । ततः ऐकाग्र्यम् । एकस्मिन् विषये परमात्मनि
स्थिरता । तत इन्द्रियजया विषयेऽप्यः पराङ्मुखता । तत आत्म-
दर्शनयोग्यत्वं मानस्यमित्येवंक्रमेण सत्त्वशुद्ध्यादयः शौचाऽप्यास्तयतो
भवन्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

सन्तोषाऽसत्ताप्यसिद्धिमाह—

सन्तोषादनुत्तमः सुखलाभः ॥ ४२ ॥

यहच्छालामगैव तृष्टिरूपात् सन्तोषाभिर्वृत्ततृष्णस्य पुरुष-
स्यानुत्तम नास्ति उत्तमो यस्मादित्यनुत्तमो विषयसुखेनानुपमेयसु-
खलाभः सुखस्य प्राप्तैर्भवतीत्यर्थः । तत्रैव, यद्य कामरुजं लोको यद्य
दिव्यं महत्सुखम् * तृष्णाक्षयसुखस्यैते फलां नार्हन्ति पौडशो-
मिति ॥ ४२ ॥

तपःसाध्यां सिद्धिमाह—

कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः ॥ ४३ ॥

तपसः तपोऽभ्यासाद्, अशुद्धिक्षयाद् यथेष्टगत्यादिप्रतिष-
न्धकपापमलादेर्नाशात्, कायेन्द्रियसिद्धिः कायेन्द्रियाणाम् भक्ष-
प्रमहत्त्वदूरार्यदर्शित्वादिस्वामर्थरूपा सिद्धिर्भवतीत्यर्थः । काय-
स्यातिलाघवेन दूरदेशगमनादिकं धर्मविशेषायत्तं महत्त्वेनाभ्यैरवा-
प्यत्वादि च भवति । इन्द्रियाणां दूरार्यसूक्ष्मार्थव्यवहितानेकार्थप्रा-
प्तिता भवतीति यावत् । एतन्, परमाणुपरमहृत्वातोऽस्य यथोक्ता
इति सूत्रेणोक्तसिद्धियोगस्याप्राप्तमार्गो ज्ञातव्यः । वृद्धयोगादिफ-
लत्वं त्वेतेष्व नास्तरीयकतयेति भावः । एताश्च सिद्धयो यद्यपि औ-
पधादिभिरपि सम्भवन्ति । यद्यपि च सूत्रकारश्चतुर्ध्वरणे-जन्मौ-
पधितपःसमाधिजाः सिद्धय इति, तथाप्यौपधादिकमपि निष्पाप-
स्यैव फलति । पापनिवृत्तौ च मुख्यो हेतुस्तप एव भवति । तथैव
पुराणादिषु ध्वन्यात् । अतोऽत्र तपःफलत्वेनैवोक्ता इति भावः । अत्र
समाधिफलत्वं त्वेतासां नास्तरीयकतया मन्तव्यमिति सङ्क्षेपः ॥४३॥

स्वाध्यायाभ्याससाध्यां सिद्धिमाह—

स्वाध्यायादिष्टदेवतासम्प्रयोगः ॥ ४४ ॥

वेदान्तोपनिषदाद्यादृष्टिरूपात् सगुणमन्त्रजपस्तोत्रपाठादिक-
पाठव स्वाध्यायादिष्टदेवतासम्प्रयोगः दर्शनप्रतिषन्धकदुरितनिवृ-
त्यादिना साक्षात्कारो भवतीत्यर्थः । सम्भाषणानुग्रहादीनि च भाष्ये
कण्ठरवेणोक्तानि । देवता श्रुत्यः स्वाध्याय स्वाध्यायशीलस्य दर्शनं
गच्छति, कार्ये चास्य पर्यस्त इति दिक् । देवतेत्युपलक्षणम् ।
इष्टानामभिमतानां ध्यानान् ऋषीणां सिद्धानां यक्षाणां गन्धर्वाणा-
मेवमन्येषां महानुभाषानां सम्प्रयोगो दर्शनं भवति । तेभ्यः स्वाद्
पुनातीत्यर्थः । ते दर्शनप्रतिषन्धकपापनिवृत्त्या दर्शनेमापाप्ति, कार्ये
धानुकूला भवन्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

इष्टपरमणिघानसाध्यसिद्धिमाह—

समाचिरीद्वरप्रणिधानात् ॥ ४५ ॥

इन्द्रवरप्रणिधानं पूर्वं व्याख्यातम् । समाचेरुलक्षणस्य सि-
द्धिरप्रतिषेधेनानागस्येन तत्कृपया गुर्वानिद्वारा च दृढा प्राप्तिर्भवति
इत्यर्थः॥एतच्च फलं प्रेममक्तंः स्वतः पुरुषार्थरूपाया नान्तरीयकम् यथा
फलार्थिनो वृक्षादिसान्निध्येच्छायां गन्धानिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥४५॥
इतः परं सकलरागादिनिवृत्तिद्वारा दृढयागस्योपायमासनमाह-

स्थिरसुखमासनम् ॥ ४६ ॥

स्थिरं निश्चल सुखकरं च यत्तदासनम् । भासते भास्ते वा-
ऽनेन प्रकारेणेत्यासनामित्यर्थः । नक्षत्र, पञ्च १ सिद्ध २ भद्र ३ धीर ४
स्पर्शिक ५ सिंह ६ वृष ७ सोपाश्रय ८ पर्यङ्क ९ मयूर १० कुक्कुटोत्तान-
कुक्कुट ११-१२ पश्चिमतान १३ मरुन्ध्रपीठ १४ चक्र १५ गौमुख १६
कुर्म १७ धनुर्मुखस्पर्शिका-ऽर्द्धचन्द्रा-ऽञ्जलि १८-१९-२०-
२१ पीठ २२ वज्र २३ मुक्त २४ चन्द्र-ऽर्द्धप्रसारित २५-२६ शिव २७
कपाल २८ गडदा-ऽद्धासन २९-३० कमल ३१ प्रौञ्चनिपदन ३२
वृत्तिनिपदनांघ्रिनिपदन ३३-३४ बापनिपदन ३५ यागासन ३६
धाम्पासन ३७ समन्वय ३८ ऽऽदभेदेन चतुराशीतिप्रकारम् । एतेषां
लक्षणानि योगप्रवीपादायुक्तानि । तत्र यद्भासनस्य-

मङ्गुली सञ्जिवनीपादस्ताभ्यां स्युरक्रमेण च ।

ऊर्ध्वपरि विप्रेन्द्र कृत्वा पादतले उभे ॥

पद्मासनं भवेदतत् सर्वेषामेव पूजितम् ।

उत्तमौ चरणौ कृत्वा ऊरुमेषौ प्रयत्नतः ॥

ऊतमघ्नं तथोत्तमौ पाणी कृत्वा समौ दशौ ।

नाम्नामे विभ्यसंद्वाजन् दन्तमूलं तु विहृया ॥

उभ्रश्च चिबुकं वक्षस्युत्थाप्य पवनं शनैरिति धा ॥ १ ॥

अथ सिद्धासनस्य-

योगिस्थानकमङ्गं प्रमूलघटितं कृत्वा दृढं विभ्यसे

ग्मेद् पादगर्थकमेकहृदयः कृत्वा समं विप्रहस्य ॥

स्थाणु संयमितेन्द्रियोऽचलदृशा पश्येद् भ्रुवोरन्तरं

स्वेतग्नौक्षकषाटमेदनकरं सिद्धासनं प्रोच्यते ॥

दक्षिणांशरगुल्फेन मीथिनीं पीडयेच्छिराम् ।

अथस्तादृशया सूक्ष्मां सव्यांपरि च दक्षिणाम् ॥

जङ्घोर्ध्वोरन्तरं गार्मिं नदिच्छद्वं बन्धयेत् इदम् ।

समधीयशिरस्कन्धः समपृष्ठसहोदरः ॥

नेत्राभ्यां दक्षिणं गुल्फं लोक्यन्नुपरि स्थितम् ।

एतत् सिद्धासनं नाम शीघ्रासन्नविधायकमिति वा ॥

एतदेवं, योगाऽऽसनपदेनारूपते भूतेषु । अनायासेन योग-
साधनत्वात् ॥ २ ॥

अथ भद्रस्य—

गुल्फौ च वृषणस्याधः सीबन्धाः पार्श्वयोः क्षिपेत् ।

पार्श्वपादौ च पाणिभ्यां ददं बद्ध्वा सुनिश्चलः ॥

मद्रासनं मयेदेत् सर्वेभ्याधिविधापहम् ॥ ३ ॥

अथ घीरासनस्य—

एकं पादमथैकस्मिन् विन्यस्योरुणि स्थितः ।

इतरस्मिंस्तथा चोरु घीरासनमुदाहृतम् ॥ ४ ॥

अथ स्थितिकस्य—

जानूयोरन्तरे सम्यक् कृत्वा पादनले उभे ।

श्रुज्जुकायः सुखासीत स्थितिकं तत् प्रचक्षते ॥

सीबन्धा आत्मनः पार्श्वे गुल्फौ निक्षिप्य पादयोः ।

सख्ये दक्षिणगुल्फं तु दक्षिणे दक्षिणोत्तरम् ॥

एतत् स्थितिकमाख्यातं सर्वपापप्रणाशनमिति, च ॥ ५ ॥

अथ सिंहासनस्य—

गुल्फौ च वृषणस्याधः सीबन्धाः पार्श्वयोः क्षिपेत् ।

दक्षिणं सख्यगुल्फं दक्षिणेन तथोत्तरम् ॥

इतौ जानूपरिस्थाप्य स्थाङ्गुलीः सस्रमार्गं च ।

इयच्छयफलो निरीक्षेत नामात्रं सुसमाहितः ॥

सिंहासनं मयेदेत् पूजितं योगिभिः सदा ॥ ६ ॥

अथ वण्डासनस्य—

सुखप्रसारितौ पादौ सुस्थितौ भुवि सस्थितौ ।

उपपेक्षपार्श्वकायं तु वण्डासनमिति स्मृतम् ॥ ७ ॥

अथ सोपाधयस्य—

पादौ द्वौ द्विगुणोरुख्य तिर्यगूर्ध्वं यगाक्रमम् ।

स्थितौ पाणी योगपद्मे स्थिताः त्रिष्टाङ्गुली गच्छौ ॥

योगपट्टासनं होतव्यं सर्वेषामपि पूजितम् ॥ ८ ॥

अथ पर्यङ्कस्य—

जानुप्रसारितं बाह्वोः शयनं पृष्ठयोगतः ॥

केचित्सु—

पर्यङ्कः योगपट्टेन बध्नीयात् पृष्ठयोगतः ।

बाहुभ्यां जानुनी सम्यक् पादं कृत्वा तु दक्षिणम् ॥

बाह्यतो घामजङ्घयां घामसव्यादधौ बहिः ।

किञ्चिद्विनिर्गतं कृत्वा सन्निष्ठेन्द्राण्य वै कटिम ॥

पर्यङ्कमिति व्याख्यातमासनं योगसिद्धिदम्, इति स्मृतेः ।

पर्यङ्कासनं योगपट्टासनं चैकमेवेति वदन्ति ॥ ९ ॥

अथ मयूरस्य—

अथ पृष्ठ्य धरां सम्यक् तलाभ्यां करयोर्द्वयोः ।

हस्तयोः कूर्परे चापि स्यापयेन्नाभिपाद्वर्धयोः ॥

समुन्नतशिरःपादौ दण्डयद् व्योम्नि संस्थितः ।

मयूरासनमेतच्च सर्वपापप्रणाशनम् ॥

सर्वे आश्रयन्तरा रोगा विनश्यन्ति विषाणि च ॥ १० ॥

अथ कुक्कुटस्य—

पश्चात्तर्गं तु संयोज्य जानूर्ध्वोरन्तरे करौ ।

निवेदय भूमौ संस्थाप्य व्योमस्थं कुक्कुटासनम् ॥ ११ ॥

अपोत्तानकुक्कुटस्य—

कुक्कुटासनबन्धस्थो दोर्ध्वौ सम्यङ्ग कन्धरात् ।

भवेत् कूर्मपदुत्तानमेतदुत्तानकुक्कुटम् ॥

उत्तानकूर्मकमिति केचित् ॥ १२ ॥

अथ पश्चिमतानस्य—

प्रसार्य पादौ भुवि दण्डरूपौ श्वाभ्याञ्च पादद्वितयं गृहीत्वा ।

जानूपरिन्त्यस्तलाटदेशोऽभ्यक्षेदिद् पश्चिमतानमाहुः ॥

उदयं जठरानलस्य कुर्यादुदरे कार्श्यमरोगितां च पुंसाम् ॥ १३ ॥

अथ मारस्येन्द्रपीठस्य—

धामोरमुलार्पितदक्षपाद् जान्वोर्बहिर्वेष्टितदक्षदोष्णा ।

प्रगृह्य तिष्ठेत् परिपत्तिनाह्ना श्रीमत्स्यनाथोदितमासनं स्यात् ॥

मारस्येन्द्रपीठं जठरप्रवृद्धिं प्रचण्डहृदमण्डलखण्डनायकम् ।

अध्यासतः कुण्ठलीनीप्रबोधं दयते स्थिरत्वं प्रददाति पुंसाम् ॥ १४ ॥

अथ चक्रासनस्य—

शशासनस्यौ द्वौ पादौ कुर्यान्मस्तकतः परौ ।

व्युत्क्रमेण ततः शीघ्रमेतत् सर्वस्य साधनम् ॥

चक्रासनं गुल्मप्लीहवातयोगविनाशनम् ॥ १५ ॥

अथ गोमुखस्य—

सव्ये दक्षिणगुल्फं तु पृष्ठपार्श्वे निवेशयेत् ॥

दक्षिणेऽपि तथा सव्य गोमुखं गोमुखं यथा ॥ १६ ॥

अथ कूर्मस्य—

शुद्धं नियम्य गुल्फाभ्यां व्युत्क्रमेण समाहितः ॥

कूर्मासनं भवेदेतदिति योगविदो विदुः ॥ १७ ॥

अथ धनुषः—

पादाङ्गुष्ठौ च पाणिभ्यां गृहीत्वा अवणावधि ॥

धनुराकर्षणं कृत्वा धनुरासनमीरितम्, इति ॥ १८ ॥

अथ मृगशालिकस्य—

ध्यातव्ये भूतले पादावासनस्येन योगिता ।

दक्षिणं वामभागे तु वामपार्श्वं तु दक्षिणे ॥

शम्भोभ्यामभिमुखं कृत्वा मृगशीर्षकरहस्यम् ।

योगसंनिधिर्हेतुस्तु मृगशालिकमुच्यते ॥ १९ ॥

अथार्धचन्द्रस्य—

तलपादेन वामेन जानुना दक्षिणेन च ॥

स्थित्वा हस्तपुटं कार्यमर्धचन्द्रासनं विदुः ॥ २० ॥

अथार्धजलिकस्य—

भुवि स्थित्वा तु जानुभ्यां तावन्मात्रेण योगिता ॥

इति हस्तपुटं कार्यं शेषमर्धजलिकासनम् ॥ २१ ॥

अथ पीठासनस्य—

भासनस्येन पादौ द्वौ न्यस्य तौ भूतले समौ ॥

जानुद्वये हस्ततलं कृत्वा पीठासनं भवेत् ॥ २२ ॥

अथ वज्रस्य—

सम्येन गुल्फेन शुद्धं निषीद्व्य सम्येतरैरेव नियम्य समिधम् ।

सम्यं करे न्यस्तकरेतरस्मिन् शिष्यां समालोकय पायकस्य ॥

एतद्विज्ञासनं प्राङ्मुखतासनमथो विदुः ॥ २३ ॥

अथ मुक्तस्य—

मैत्रावुपरि विन्यस्य सर्वं शुद्धं तथोपरि ॥

शुद्धफान्तरं ॥ विन्यस्य मुक्तासनमिदं भवेत् ॥

एतद्वद्वयं सिद्धासनस्यैवाऽऽन्तरभेदः ॥ २४ ॥

अथ चन्द्रार्द्धस्य—

तद्वत्पादद्वयं कृत्वा सुतलान्धोऽन्यसंस्थितम् ।

चन्द्रार्द्धमेवं कथितं योगसाधनमुत्तमम् ॥

तद्वत् पद्मासनवत् द्विगुणपादद्वयं कृत्वेत्यर्थः ॥ २५ ॥

अथ प्रसारितस्य—

तद्वत् पादद्वयं कुर्यात्तन्मुखं तु प्रणामितम् ।

पृष्ठतोऽप्युपधानस्य सम्प्रसार्य करद्वयम् ॥

प्रसारितासनं त्वेनत् कथितं योगसिद्धिदम् ।

अत्रापि तद्वत् पद्मासनवदित्यर्थः ॥ २६ ॥

अथ शायस्य—

उत्तानं शयनवद् भूमौ शयासनमिदं स्मृतम् ॥

शयासनं शान्तिहरं चित्तविश्रान्तिसाधनम् ॥ २७ ॥

अथ कपालासनस्य—

भूमौ स्वमस्तकं स्थाप्य हस्तयोः कूर्परे तथा ॥

पादौ खे दण्डवत् कुर्यात् कपालासनमीरितम् ॥ २८ ॥

अथ गरुडासनस्य—

गरुडस्यैवावस्थितिः ॥ २९ ॥

अथार्द्धासनस्य—

एकपादमथैकस्मिन् विन्यस्योरुणि सप्तमं ॥

आसीताख्योऽसनमिदं योगसाधनमुत्तमम् ॥ ३० ॥

अथ कमलासनस्य—

दक्षिणोरुगतं घामपार्श्वं घामोरुसंस्थितम् ।

दक्षिणं तु समाकुर्यात् नज्जङ्घं तु परस्परम् ॥

एतद्धि कमलं नाम धिघेरासनमुत्तमम् ॥

गत एव पद्मासनाद् भेदः । करादुपग्राह्ययोगानपक्षणात् ॥ ३१ ॥

अथ मौञ्जनिपद्म— मौञ्जस्यैवावस्थितिः ॥ ३२ ॥

एवं हस्तिनिषदनादीनि हस्त्यादीनां निषण्णानां संस्थानदर्शनात्
प्रत्येतव्यानि, सम्प्रदायाच्चाऽवगन्तव्यानि । प्रचरदधस्थेषु ग्रन्थेषु
तेषामनुपलब्धः ॥ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

अथ यागासनस्य —

दक्षजानाः सव्यमुत्कं सव्ये दक्षिणमेव च ।
कृत्वा समोपविष्टस्य भूम्याद् दृष्टिरुच्यते ॥
वैरीत्येन वा योगाद् योगसाधनमुत्तमम् ।
योगासनाभिद् प्रोक्त सर्वयागिनिषेवितम् ॥ ॥ ३६ ॥

अथ योन्यासनस्य —

गुह्यस्थानकमङ्घ्रिमुलघटितं कृत्वा दहं विन्यसेत् ।
स्त्रीष्व्यामय पादमकहृदयः कृत्वा समं विग्रहम् ॥
जानुन्यस्तकराग्रदृष्टिचलः स्याद् यांनिमुद्रान्वितः ।
इदमपि सिद्धासनस्यैवाऽवगन्तरभदः ॥ ॥ ३७ ॥

अथ समसंस्थानस्य —

बाह्याग्रप्रपदाभ्यां द्वयोराकुञ्चितयोरन्योन्यसंपीडनम् ॥ ॥ ३८ ॥
एव येन संस्थानाविश्रायेणावस्थितस्य भ्येर्धं सुखं च सिद्ध्यति
तदासनं स्थिरसुखम् । तेषु सर्वेषु, सिद्धं पञ्च भद्रं स्नास्तिकं चेति
चतुष्टयं सारभूतमुक्तममृतमिन्दुपनिषि—

सिद्धं पञ्च स्नास्तिकं वा भद्रासनमवापि वा ।
बद्धायां यागासनं सम्यगुत्तरामिमुखं स्थितं, इति ॥

पद्मासङ्गयोर्होतृति कुम्भकसाधकस्याद् भद्रस्य च उर्वर-
लाघवद्वारा व्याधिमाशङ्क्यमात् सिंहस्याधिभौतिकोपद्रवनिवारक-
त्वात् । अत एव दृढप्रतीपिकायान्तु स्वस्तिकं विहाय सिद्धासनमादाय
चतुष्टयमुक्तम् । यथा—

चतुराशीत्यासनानि शिखेन कथितानि वै ।
तेऽप्युक्तमादाय सारभूतं प्रवीज्यहम् ॥
सिद्धं पञ्च तथा भद्रं सिंहं चेति चतुष्टयम् इति ।
एतेष्वपि सिद्धं पञ्च चेति द्वयं श्रेष्ठम् ॥

तदुक्तं गोरक्षेण—

भासनेभ्यः समस्तेभ्यो ह्यगेतयुदाहृतम् ।
एकं सिद्धासनं प्रोक्तं द्वितीयं पद्मासनम्, इति संक्षेप ॥४६॥

भासनस्यैवेत्योपायमाह—

प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम् ॥ ४७ ॥

प्रयत्नः स्वाभाविकः शरीरधारकश्चलत्वाद् यादृच्छिकासन-
हेतुनयोपदेष्टव्ययोगाद्भासनधिघातकस्तस्य शैथिल्यम् उपरमस्तेन ।
तथा अनन्ते पृथिवीधारिणि स्थिरतरे शेषनागे समापस्या धारणया
चित्तस्य तदात्मताप्राप्तिरूपापत्त्या चासनं स्थिरं भवतीत्यर्थः ।
एतच्चानन्तसमापत्तिनोऽदृष्टविशेषवशाद्भावनापरिपाकेन तद्वान्ता-
ऽनुग्रहाद्व्यत्ययेतत् ॥ ४७ ॥

भासनजयसाध्यां सिद्धिमाह—

ततो ह्यन्द्धानभिघातः ॥ ४८ ॥

ततः भासनजयाद् ब्रह्माभ्यभिघातः ॥ ब्रह्मैः शीतोष्णादिभि-
रपीडनं भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

भासनसाध्यप्राणायामाभ्यवहृदयोगस्य लक्षणमाह—

तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोगीतिविच्छेदः

प्राणायामः ॥ ४९ ॥

तस्मिन् सति भासनस्यैवेति श्वासप्रश्वासयोः बाह्यधायो-
राक्षमनं श्वासः कौष्ठ्यस्य वायोर्नि सारण्यं प्रश्वासस्तयोगीतिविच्छे-
दः सांख्योक्तरीत्या स्वाभाविकगतेः प्रतिरोधः प्राणायामसंज्ञको योग
इत्यर्थः । स चायं रेचकपूरककुम्भकेश्वनुगत इति चक्ष्यमाणप्राणा-
यामसामान्यलक्षणमेतत् । तथाहि । यत्र बाह्यो वायुराक्षस्यान्तर्धा-
र्यते पूरकः तत्रास्ति श्वासप्रश्वासयोगीतिविच्छेदः । यत्रापि कौष्ठ्यो
वायुर्विरेच्य यदिधार्यते रेचके तत्राप्यस्ति द्वययोगीतिप्रतिषेधः । एवं
कुम्भकऽप्युभयाभाघः सुतराम् । यतः, प्राणायामास्त्रिधा प्रोक्तः पूर-
कुम्भकरेचकैरिति स्मृतञ्च त्रयाणां प्रत्येकं प्राणायामस्यैव न मिलि-
तानामेव । यद्यचित्सन्त्रादौ मिलितानामेकप्राणायामत्वोक्तिस्तु प्रथम-
भूमिकायां कस्मिंश्चित् सहाऽनुष्ठाननियमाप्रतिपाद्येभ्यस्तुपदमेव
रुद्रीर्भावयति ॥ ४९ ॥

सामान्यलक्षणमुक्त्वा लक्ष्यं प्राणायामत्रयं विभजते—

बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः

परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः ॥ ५० ॥

स तु प्राणायामो बाह्यवृत्तिः रेचकः । आभ्यन्तरवृत्तिः पूरका
स्तम्भवृत्तिः । स्तम्भयते पूरितकुम्भवाग्निश्चलतया विधारकप्रयत्नेन
अन्तर्बहिरेव वाऽवस्थाप्यते इति कुम्भकः । इत्थं रेचकपूरककुम्भक-
भेदात् त्रिविधः । सोऽयं त्रिविधः प्राणायामो देशकालसंख्याभिः
परिदृष्टो निर्णीतो नासाद्वाद्दान्तादिदेशेन पटुतिशम्भात्रादिकालेन
पतावद्वचनं कृतमिति संख्यया च नियमित इति यावत् । पतावद्भिः
भ्यासप्रवृत्तयः प्रथम उद्घातो भवतीत्येतज्ज्ञापनाय संख्याग्रहणम् ।
उद्घातश्च नाभिभूलात् प्रेरितस्य शिरस्यभिहननम् । स खलपथं
दिधस्तपक्षमासादिक्रमेणाभ्यस्तो दीर्घदेशकालख्यापितयैव दीर्घो
बुलंभयगततया च सूक्ष्मो दीर्घसूक्ष्मसंज्ञको भवतीत्यर्थः ॥

अत्र, पटुतिशब्दकुलं हंसः प्रयाणं कुर्वते इति * सव्यापस-
व्यमानेन तेन प्राणोऽभिधीयते * प्राणो देहगतो वायुरायामस्तजि-
गन्धनमिति स्मृतेः, प्राणस्यायामः प्राणायाम इति योगादरेण रेचक-
पूरककुम्भकानां त्रयाणामपि विभक्ततपोक्तिः ।

तत्र रेचकस्य लक्षणं स्फाम्दे—

नासासंपुटमङ्गुल्या पीडयित्वा परेण तु ।

उदराद्वेचयेत्तार्थं रेचनाद्वेचकः स्मृतः, इति ॥ उदराद्वेचनं

शनैः शनैर्वाद्या निःसारणम् ॥

बहिर्यद्वेचनं घायोऽदराद्वेचकः शनैः ।

आनुदेवतपाऽज्जलं चान्द्रदेवतयाऽप्यथा, इति स्मृतेः ॥

अथ पूरकस्य—

बाह्ये स्थितं नासपुटेन वायुमाकुर्यात्तेनैव शनैः समन्तात् ।

माटीश्च सर्वाः परिपूरयेद्यः स पूरको नाम महानिरोधः, इति ॥

अत एव—

पूरणात् पूरकः प्रोक्त इति योगोऽयं देयले ।

पूरणं हृदियत् प्रोक्तं देहे सर्वत्र योगिमिः ॥

तत्र कुम्भस्तु द्विधः—सहितः, केवलश्च । तत्र सहितकुम्भकस्य—

॥ मुञ्चति न गृह्णाति वायुमन्तर्वादि-स्थितम् ।

आपूर्य कुम्भवत्तिष्ठेद् केवलः स तु कुम्भकः ॥

भारेच्यापूर्य यत् कुर्यात् स वै सहितकुम्भकः, इत्यादि ।
अयमेवानेन सूत्रेणोक्तः । देशकालसंख्याभिः परिदृष्ट इत्यनेन रेच-
कादिवेशादिपरिच्छिन्नत्वमप्यनन्तम् । अतोऽयं रेचकैकपूरकाभ्यां सा-
न्तरिता बाह्याभ्यन्तररूपेण रेचकपूरकदेशेन विपर्येणायुक्तोऽभ्यास-
बाहुल्यं विनैव जायमानसामान्य एवेति तृतीयस्यैतस्य अपरं रूपं
केवलकुम्भकम् ॥ ५० ॥

प्राणायामस्य चतुर्थं विशेषमाह—

बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः ॥ ५१ ॥

बाह्यं बाह्यन्तरं च बाह्याभ्यन्तरे विषयो देशो ययोस्तथा-
भूतौ बाह्याभ्यन्तरवृत्तौ पूर्वसूत्रोक्तौ रेचकपूरकौ तयोर्विषयपदस्वा-
ख्यात् । तद्विषययोश्चाक्षेपी अतिक्रमी । तावत्तिक्रम्य त्यक्त्वा स्वयमे-
व वसन्ते इति यावत् । एवम्भूतो यः प्राणायामः स चतुर्थ इत्यर्थः ।
अस्य च लक्षणं यावदप्युक्तम् आह—

रेचक-पूरकं त्यक्त्वा यत् सुखं वायुधारणम् ।

प्राणायामोऽयमित्युक्तं स वै केवलकुम्भकः, इत्यादि ॥ यद्यप्यर्थं
तृतीयस्यैवाधान्तरमेव स्तथापि देशकालाद्यवधारणकृतरीघंसूक्ष्मत्व-
रूपस्य द्वितयसाधारणधर्मस्याभावाच्चतुर्थं इति पृथगुक्तः । ननु, के-
वल सहितं वापि कुम्भकं नित्यमभ्यसत् * कुम्भके नित्यमुक्त-
स्य दुर्लभं ॥ हि विद्यते इत्यादिना कुम्भकस्य नित्यमभ्यसनीयत्वो-
क्तं नित्याभ्यासकाले कालसंख्यादिपरिच्छिन्नत्वमस्यान्याहृतम् । तत्र
कथं पृथगुक्तारनिष्ठत्वं सत्यम् । यावद्वा शक्यते तावद्धारणं अप-
संयुतम् * धारितं विसृजेत् यच्चात् प्राणं गत्वा तु सूक्ष्मया * शनैः
शनैरेव पन्थाः प्राणायामस्य सिद्ध्ये इति यश्चिन्तनेहितायां कालाद्य-
नपेच्छिन्नतयैव मुख्यधिकारिणस्तदभ्यास उक्तः । यस्य तु केवल-
कुम्भके नास्त्येवाभ्यासस्तस्य तु सहिताभ्यास एवांक्तः । यावत्
केवलमुक्तः स्यात् तावत् सहितमभ्यसेदिति । अतो देशकालादि-

विषयानपेक्षणात्तेभ्यो विलक्षणोऽयं पृथगेव भवतीति भावः । अस्त्येव
षष्ठ्यमाणसहितमेवै- साध्यस्य कलत्रैमत्रः पुराणेषु ध्वज्यवर्तावस्था-
मित्रागस्त्यसंबन्धवर्त्तासोज्ज्वलभरतदत्तान्नयप्रभृतीनां भूयते । यथा—

धाक्स्तिष्ठिः, कामचारित्वं, दूरदाष्टस्तथैव च ।

दूरभुनिः, सूक्ष्मदृष्टिः, परदेहे प्रवेशनम् ॥

धिष्णूदलपने स्वर्णमदृष्टकरणं तथा ।

भवत्येतानि महतां खेचरार्थं तु यांगिनाम् ॥

दुःप्रदोषक्षुभानिद्राजराभूत्युधिवर्जनम् ।

सृष्टिस्तहारकर्तृत्वमोश्चरेण समागता ॥

परचित्तप्रवेशेन ज्ञानशक्तिप्रदातृना ।

सर्वज्ञता सर्वशक्तिः सर्वभूनाद्यवाच्यतेति ॥

तृतीयपादाक्तसयमकलमप्येतत्सिद्धौ च भवतीति ज्ञातव्यम् ।

एतदुत्पत्तिक्रममाह भाष्यकारः—

देशकालसप्तयामिर्बाह्यविषयपरिदृष्ट आक्षिप्तः । तथाऽऽप्यन्तरपरि-
दृष्टविषय आक्षिप्तः । उभयथा दीर्घसूक्ष्मनल्पपूर्वका भूमिजपात् क्रमे-
णोभयोर्गैत्यभावश्चतुर्थं प्राणायाम इति ॥

अस्यार्थः । आदौ कथितदेशकालसप्तयामिर्बाह्यो रेचकः परि-
दृष्टोऽऽप्यस्तः । पञ्चाद्देशादिभिः सहैवाक्षिप्तोऽनिकामितो भवतीति
शेषः । तथाऽऽप्यन्तरविषय इति । आऽप्यन्तरो विषय पूरकोऽऽप्यस्तः
पञ्चाद्देशादिभिः सहैवाक्षिप्तकामितो भवतीत्यर्थः । तथाक्षिप्तद्वयमुभयथा
दीर्घसूक्ष्मो ह्यविद्या दीर्घसूक्ष्मश्चिरकालं देशादिभिरप्यस्ती रेचक-
पूरकाभिनि यावत् । नल्पपूर्वकः तदुभयान्तरपूर्वकस्तदुभयमाक्षिपन्नि-
नि यावत् । स्वेकम्परोमाञ्जोत्थानरूपाणां भूमिकामां मृदुमध्यमो
समभेदेन तृतीयकुम्भकेषु यथाक्रमं जायमानानां जपाद् यथाक्त-
नियमपरिचालनेनाङ्गित्वधलाब्धत्वात्पद्यमान पद्यम्भूत उभयोः दयास-
प्रभ्यासयोर्गैतिविच्छेदश्चतुर्थं प्राणायाम इत्यर्थः । एतन् सहित-
कुम्भकाऽपास एवास्याऽस्ताधारणम् । यदा माटीविशुद्धिः स्याद्यो-
गिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ तदा विषयस्तदोपस्य भवेत् केवलसम्पद्य
इति स्मृतेरिति भावः । सहितस्य च सूर्यभेदनाद्यवात्तरमेवा हेत-
वः । ते प्राक्ता दृष्टयानि—

सूर्यभेदनमुज्जापी तथा सीत्कारशीतली ।

मल्लिकान्नमरीभूच्छांसहितं पाण्ड्य कुम्भका इति ॥ सहितं
वा लक्षप्रकारं मुख्यं सहितं चेत्यर्थः । अथवा पूरकरेचकान्यितार्थेन
तेषामपि सहिताधान्तरमेदत्वात् सहितं चेति विकल्पानुपपत्तिः ।
एतेषां लक्षणानि तत्रैवोक्तानि । तत्र सूर्यभेदनस्य यथा—

भासने मुखदे योगी यस्त्वज्जासनस्ततः ।

दक्षनासां समाकृष्य यद्दि स्वं पवनं शनैः ॥

माकेशाम्रं नखाम्रं च शिरोऽग्राऽधधिकं ततः ।

शनैः शनैः सन्वतासा रञ्चयेत् पवनं सुधीः ॥

कपालशोधनं धातदोषघ्नं छिन्निदोषहृत् ।

पुनः पुनरिव कुर्यात् सूर्यभेदनमुत्तमम् ॥

अथोज्जायिनो यथा—

मुखं संवम्य नाडीभ्यामाकृष्य पवनं पुनः ।

अन्तर्लगतिं हृत्कण्ठादधृदयाद्यधि सस्त्रतः ॥

पूर्ववत् कुम्भयेत् प्राणं रेचयेदिदया ततः ।

श्लेष्मदोषहरं कण्ठे जाठरानलवर्धनम् ॥

उदरादिप्रदोषाणां विलापनमनुत्तमम् ।

गच्छता तिष्ठता कार्यमुज्जाय्याथ च कुम्भकमिति ॥

अथ सीतकारस्य—

सीतकां कुर्यात्तथा वक्त्रे प्राणेनैव विसर्जयेत् ।

एवमभ्यासयोगेन कामदेवो द्वितीयकः ॥

योगिनीचक्रसंसेव्यं सृष्टिसंहारकारकः ।

न क्षुधा न तृषा निद्रा तन्द्राऽऽलस्य न जायते ॥

भवेत् स्वच्छन्ददेहस्तु सर्वोपद्रववर्जितः ।

अनेन विधिना यस्तु योगीन्द्रो मूमिमण्डले ॥

रसनातालुयोगेन यः प्राणं सततं पिबेत् ।

अमृत्तवेन भवेत्तस्य सर्वरोगपरिहृतः, इति ॥

अथ शीतल्याः—

जिह्वां वायुमाकृष्य पूर्ववत् कुम्भकादनु ।

शनैस्तु प्राणरन्ध्राभ्यां रेचयेदनिर्लं सुधीः ॥

गुल्मप्लीहोदरं वापि धातपिचं क्षुधा तृषा ।

विपाणि शीतली नाम कुम्भको विनिश्चिन्ति चेति ॥

अथ भ्रमर्याः—

वेगोदघोषं पूरकं भृङ्गनावं भृङ्गीनावं रेचकं मन्दमन्दम् ।

योगीन्द्राणां नित्यमभ्यासयोगाच्चित्तं जाता काचिदानन्दलीलेति ॥

अथ मूर्च्छायाः—

पूरकान्ते गाढतरं बन्धो जालन्धरः शनैः ।

रेचयेन्मूर्च्छनाख्योऽयं मनोमूर्च्छां सुखप्रदेति ॥

अथ भस्त्रिकायाः—

भासनं तु ततो यद्व्या सम्यक् कमलसंश्लक्ष्मम् ।

समप्रीयोदरः सम्यङ्मुख संयम्य यत्नतः ॥

प्राणेन रेचयेत् प्राणं हृत्कण्ठे पूरयेत्ततः ।

कपालाऽधधि वेगेन हृत्पश्चाऽधधि मारुतम् ॥

पुनर्दिरेचयेत्तद्वत् पूरयेत्तथा पुनः पुनः ।

यथैव लोहकाराणां भस्त्रा वेगेन चाल्यते ॥

तथैव हि शरीरश्चाप्यते पवनो धिया ।

यथा भ्रमो मवेद्देहं तथा वेगेन पूरयेत् ॥

यथोदरं भवेत् पूर्णं पवनेन तथा लघु ।

धारयेन्नासिकां मध्ये तर्जनीश्र्यां धिया हृदम् ॥

कुम्भकं पूर्ययत् कृत्वा रेचयेद्विजया ततः ।

घातपित्तश्लेष्महंर शरीराग्निविषर्जनम् ॥

कुण्डलीयोधनं कुर्यात् पापघ्नं सुखदं शुभम् ।

विशेषेणैव कर्त्तव्यं भस्त्राख्यं कुम्भकं निबद्धमिति ॥

मुषयसहितस्तु वक्ष्यते—

तस्मादेतौस्तु संसेव्य रोगजालविनाशकान् ।

दुष्यं सहितमप्यस्य केवलं तु ततो न्यसेत् ॥

सोऽयं द्विषयकुम्भकः सोऽकर्षोपकर्षभेदनं पुनर्द्विविधो भव-

ति । तत्र सोऽकर्षः प्राणापानयोर्द्वयोरपि रोचः ॥

न प्राणेनाप्यपानेन तथा घायु समुत्सृजेत् ।

न सिद्धिर्जायतेऽपानविस्मर्गेण ततो जयेत् ॥

ज्ञानेनासापुटे घायुमुत्सृज्य तु वेगतः ।

न कम्पयेच्छरीरं तु सोऽकर्षो मुनिभिर्मतः इति स्मृतेः ॥

सापकर्षस्तु धिस्तुप्रापानघान् ॥

प्राणेन पीडितापानं मुक्त्वा कुम्भकंसेवनम् ।

सापकर्षो भवेद्योगः कौष्ठिकश्चविनाशकः ॥

योगपट्टासने स्थित्वा मध्ये पूरकयोगतः ।

मूलप्रवृत्ततः पूर्वं प्राणायामं समभ्यसेत् ॥

षष्ठेऽनेन योगोऽन्यो महासिद्ध्यादिव्यायक, इत्यादिस्मृतेः ।

अत्र नास्ति योगसम्मायना । अपानस्यानिरोधादतो योगपट्टा-

सने साधितोऽयं मलशोधनमात्रफलरथात् प्रथमाभ्यास एवापश्यक

इति भावः । इत्यत्र रेचकपूरको द्वौ, सहितः, कंचलध्वति ह्याप्यु-

त्कर्षकापकर्षकाचिनि षट्प्रकारः प्राणायामां भवति । पञ्चपुराणे—

प्राणः प्राणमयो वायुर्वायुरात्मा निगद्यते ।

तस्यायामः सुसुर्दष्टः षट्प्रकारः सुयोरुभिरिति प्रकृतयि-

भागाभिप्रायेण षट्प्रकारत्यकथनात् ॥

सोत्कर्षोपकर्षभेदेन द्विविधोऽयं कुम्भको मिलित्वा पुनः सप्त-

विधौ भवति ॥

यथाह देवलः—

कुम्भः सप्तविधो ज्ञेयो रेचितादिप्रभेदतः ।

रेचितं पूरितः शान्तः प्रत्याहारोत्तरोऽधरः ॥

सप्तध्वेति चिनिर्दिष्टः कुम्भकः सप्तभेदतः, इति ॥

एतेषां लक्षणानि चाह—

रेचिनस्य बहिस्तम्भो बाधो रेचितकुम्भकः ।

पूरकेण विना सम्यग् योगोऽयं सुखदो नृणाम् ॥ १ ॥

पूरितस्योदरे रोधः पञ्चाद्रेचकमयुतः ।

नाडीशुद्धिकरः सम्यक् प्रोक्तः पूरितकुम्भकः ॥ २ ॥

कायस्यान्तर्बहिर्व्यामिर्वा स स्वाच्छान्तकुम्भकः ॥ ३ ॥

स्थानयोरन्तरे रोधः प्रत्याहाराख्यकुम्भकः ॥ ४ ॥

आपूरयेत् कमादूर्ध्वमूर्ध्वरोधो हृदादिषु ॥ ५ ॥

उत्तरः कुम्भकः स स्वादूर्ध्वोऽधो मूर्धनोऽधरः ॥ ६ ॥

रेचनापूरणे त्यक्त्वा मनसा मरुतो घृतिः ।

या नाभ्यादिप्रदेशेषु सप्तः कुम्भः प्रकीर्त्तितः ॥ ७ ॥

अत्र शान्तसर्मा केवलस्य भेदौ । अन्ये सहितस्य भेदाः ।

प्रत्याहाराख्यसूत्रयानुगत इति बाध्यम् । कायस्येति रेचकपूरको

विहाय शरीरस्यान्तर्बहिश्च मनसा वायोर्धारणा व्याप्तिरित्यर्थः स्थान-
योरित्यत्र बोधसाक्षात्तया । पादतलगुल्फनाभिहृदुदरकण्ठघण्टिका-
श्रूमध्यललाटग्रह्वरन्धादीनि स्थानानि । एतेषु स्थानेषु द्वयोर्द्वयोर-
न्तरे मध्ये वायोर्धारणं प्रत्याहाराख्यकुम्भकः ।

हृत्वाविस्थानेषु मुखैतो हृदयपर्यन्तं रेचनापूरणं त्यक्त्वा
मनसा वायोर्धारणात् समाख्यकुम्भकः । स्थानमेषात् समशान्तयो-
र्भेदः । अथ पूरितकुम्भककर्मः स्कान्दे—

वृषवा ह्यासने यस्मिन् सुखमस्योपजायते ।
स्वस्तिकादौ तदङ्गस्य यागं युञ्जीत योगवित् ॥
निमीलिताक्षः सत्त्वस्यो दन्तैर्दन्तानर्सन्मृशन् ।
तालुष्याच्चलजिह्वश्च संवृतास्यः सुनिश्चल ॥
सक्षिपमग्रेन्द्रियग्रामं नातिनीचोच्छिन्नासनः ।
रविणा प्राणमाकृष्य पूरयेदुदरं वरीम ॥
कुम्भयित्वा शनैः पश्चाद् योगी चन्द्रेण रेचयेत् ।
युक्तं युक्तं त्यजेद्वायुं युक्तं युक्तं च पूरयत् ॥
युक्तं युक्तं च वष्णीयादिरथ सिद्धयति योगवित् ॥
योगभास्करे—

इदया पूरयेद्वायुं धारयेत्तु सुपुम्नया ।
रेचयेत् पिङ्गलानाड्या प्राणायामकर्मः स्मृतः ॥
तन्त्रेऽपि—

सम्पदेनो समाप्तीयं ह्यासने मृदुसंयुतम् ।
तत्रोपविश्य मेधायी स्वस्तिकादिसमन्विताः ॥
ऋजुकायः सुक्लासीनः प्रणमविष्टदेवनाम् ।
ततो दक्षिणहस्तस्य अङ्गुष्ठेनैव पिङ्गलाम् ॥
विरुद्धा पूरयेद्वायुमिदया तु शनैः शनैः ।
यथाशक्त्या निराधेन ततः कुट्योश्च कुम्भकः ॥
ततस्त्यजेत् पिङ्गलया शनैरेव न वेगना ।
पुनः पिङ्गलयाऽऽपूर्य पूरयेदुदरं शनैः ॥
धारयित्वा यथाशक्ति रेचयेद्दीदया शनैः ।
यथा त्यजेत्तयाऽऽपूर्य धारयेदनिरोधतः ।
एवं प्रातः प्रकुर्वीत शक्त्या विताड्यकुम्भकान् ॥

एवं मध्याह्नसमये कुर्याद्विशतिकुम्भकान् ।
 ततः सायं प्रकुर्वीत तथा विंशतिकुम्भकान् ॥
 एवमेवायं रात्रिं पुनर्विंशतिकुम्भकान् ।
 कुर्याद्रेचकपूराभ्यां सहितं प्रतिवासरम् ॥
 सहितो रेचकपूराभ्यां तस्मात् सहितकुम्भकः ।
 एष मासद्वयं कुर्यान्नाडीशुद्धिस्ततो भवेत् ॥
 यदा नाडीप्रशुद्धिः स्यात्तदा चिह्नानि योगिनः ।
 जायन्ते तानि देह धै तन्मे निगदतः शृणु ॥
 शरीरलघुना दीप्तिजठराग्निविषयं नमः ।
 कृपयन् च शरीरस्य तदा जायेत निश्चितमिति ॥

अथ च पूरकपूर्वकः क्रम औत्सर्गिकः । सूत्रकारस्य रेचक-
 पूर्वकोऽभिमतः । आह्याभ्यन्तरस्तम्भदृष्टीति सूत्रयता तथा ज्ञापनात् ।
 शारेक्यापूर्यं यत् कुर्यात् स धै सहितकुम्भकः * इति स्कान्दोक्तेऽप्या-
 भये च नाडीचक्रमलशोधकः केवलश्च सिद्धिपर्यन्तमभ्यसनीयः ।
 पायत् केवलसिद्धिः स्यात्तायत् सहितमभ्यसेद् * इति स्मृतेः । ए-
 तस्य प्रमाणं तु भूतौ—

सव्याहृती सप्रणवा गायत्री शिरसा सह ।

त्रिः पठेदायतः प्राणः प्राणायामः स उच्यते, इति ॥ सप्त-
 व्याहृतीनामादौ सप्त प्रणवाः । सुषरिति याजुषेण पाठेन सप्तव्याहृति-
 सूत्रयादेशगायत्र्यादौ शिरोनेत्रादौ च प्रणवद्वयम् । घरेणीयमिति
 सामपाठेन चतुर्विंशति गायत्र्याम् । आपोज्योतिरस्तोऽमृतम्, ब्रह्मर्भू-
 भुवः स्वरोमिति शिरोमन्त्रेषु चरौमिति याजुषेण पाठेन चोडपः । एव
 द्विपृष्ठक्षराणि सम्पद्यन्ते । तानि च त्रिगुणितानि षडशीत्यधिकं
 ज्ञातं भवन्ति । तैस्नावत्सक्याकैः प्रणवैरेव वा प्राणायामः करणीय-
 इत्यर्थः ॥ लिङ्गपुराणे तु—

प्राणायामस्य मानं तु मात्राद्वादशकं स्मृतम् ।

नीचो द्वादशमात्रस्तु सकृदुद्धात ईरितः ॥

मध्यमद्वयं द्विरुद्धातश्चतुर्विंशतिमात्रकः ।

मुख्यस्तु यस्त्रिरुद्धातः पट्त्रिंशन्मात्र उच्यते ॥

प्रत्येदृक्स्वप्नोत्थानजनकश्च यथाक्रमम् ।

अलेन धमजातेन मात्रमर्द्धमाचरेत् ॥

इदता लघुता चैव योगिनस्तत्र जायते ।

भानन्दो जायते मुख्यो ध्वनिसम्पत्तिरेव च ॥

अदीनत्वभरोगित्वमल्पनिन्द्रादिभूत्रकम्, इति ॥

भात्रा च स्कन्दपुराणे—

जानु प्रदक्षिणीकृत्य न द्रुनं न धिलम्बितम् ।

करोति छोटिकां यावत् सा भाभति च गीयते ॥

नान्दिपुराणे—

स्वरितं लघुभिर्वर्णैर्मात्रा द्वादभिः स्मृतेति ॥

माकंपदेये—

निमेषोन्मेषणे मात्रा कालो लक्ष्यक्षरं तथा ।

प्राणायामस्य संख्यायै स्मृतो द्वादशमात्रिकः, इति ॥

निमेषादिलक्ष्यक्षरान्तं मात्राप्रमाणम् । तदेव विधिस्य दश-
यस्युत्तराख्येन । द्वादशमात्रिको द्वादशगुणितो निमेषादिरयं पदार्थः
प्राणायामस्य संख्यायै स्मृत इत्यर्थः । दशगुर्वक्षरोच्चारणं वा नाकी,
शुर्वक्षरांस्तथा सूरिति स्वरशास्त्रानुसारात् । इयं लघुमात्रा । भति-
मात्रालक्षणं त्वाह याज्ञवल्क्यः—

गोदोहं चक्षुषानं वा इपुक्षेपमथापि वा ।

घण्टायास्तनितं वापि भतिमात्रा ह्युदाहृतेति ॥

उद्धातलक्षणं तु—

प्राणनोभसार्यमाणेन अपानः पीडयते यदा ।

गत्या चाध्वं निघर्षत यतदुद्धातलक्षणमिति ॥

पूरकमात्रा तु कुम्भकचतुर्थीशः । रेचकमात्रा कुम्भकाद्धी-

शः । पूरकं षोडशभिः कृत्वा चतुःषष्ट्या तु मात्रया * धारयेद्वेचयेत्
पश्चाद् द्वात्रिंशमात्रया पुनरिति सामान्यशास्त्रात् ।

अथवा कौर्म्ये—

मात्राद्वादशको मन्दश्चतुर्विंशतिमात्रकः ।

मध्यमः प्राणसंरोधः पट् त्रिंशन्मात्रिकोत्तमः, इति सामान्यो-
क्तौ पूरकादिषु त्रिष्वपि द्वादशमात्रादिरूपैकैव संख्या । पूरकादिषु
विशेषाघचनादिति दिक् ॥

सोऽयमान्तरं कुम्भकः । पूरितस्यान्तःप्रदेशे धारणात् । रे-
चितकुम्भकस्तु बाह्यकुम्भकः । रेचितस्य धार्यार्थहिः व्यापनात् ।

शयं च पूरकवर्जितः केवलकुम्भकं मन्तरङ्गो यदुत्तरनियमापेक्षश्च
भवतीति यद्यपि, प्रच्छेदनेति सूत्रेणाह्नस्तथापि स्फाप्ते, इत्थं मास-
त्रयाभ्यासादुभयायामसंयन्तात् * शुश्रूषणादीनां यांगी सिद्धप्राणो-
ऽभिधीयते इत्यादिना पतस्यैव नाडीशोधकत्वोक्त्युक्तिसिद्धत्वाच्च
नाडीशुश्रूषये पूरितकुम्भकस्यैवाभ्यासां युक्त इति दिक् ॥

तदन्ते सप्रे पुनः सगर्भगर्भमेवेन द्विविधा उक्ता नन्दिपुराणादी-

प्राणायामोऽस्य मयनं तस्यादौ मुक्तिरुच्यते ।

भगर्भश्च सगर्भश्च द्विविधः सम्प्रकीर्तितः ॥

जपध्यानं विनाऽगर्भः सगर्भस्तत्समन्वितः ।

भगर्भोऽगर्भसंयुक्तः प्राणायामः शताधिकः ॥

जाप्येत तु जापे कुर्याद्विलम्बितमद्भुतम् ।

मगसैव प्रसंख्यातं प्राणायामविधौ सन्नेत्यादि ॥ जाप्येत प्र-
णवादिमन्त्रेण, मगसन्नादिना वा, ध्यानं मन्त्रस्य, मन्त्रप्रतिपाद्यस्य
च मगवत्तं नारायणस्य सगुणं निर्गुणं वा ध्यानप्रकरणे बह्व्यमाणम् ।
इत्येव सगर्भस्य त्रयो भेदा भवन्ति- सधूमकः, सज्जालः, प्रशान्त-
श्चेति । तत्र मन्त्रनदनवद्यमात्राध्यानात् सधूमकः । मन्त्रतदवयव-
तदर्थध्यानात् सज्जालः । मन्त्रतदवयवतद्वाक्यसमुपध्यानरहित-
केवललक्ष्यात्ममात्रध्यानात् प्रशान्तः ।

तस्य मात्रात्रयध्यानात् प्राणायामः सधूमकः ।

कलांश देवताध्यानात् सज्जालः परिकीर्तितः ॥

मात्राधूमांशनिर्वस्तुयोगनाडीसमाभ्यात् ।

प्रशान्त उक्तः शास्त्रेषु सर्वमावधिर्जितः, इत्यादिस्मृतः ।

तस्य = प्रणवस्य । मात्राधूमेति । मात्राधूम देवताज्वालारूपनिर्गत-
परमात्मवस्तुममाध्यायं योगनाडीममाद्ययणाच्च प्रशान्त इत्यर्थः ।
अयं च सौत्कर्षः केवलकुम्भकाद्यस्य प्रशस्तनमो भवति । केवले
कुम्भके सिद्धे रञ्जकपूरकवर्जित * न तस्य तुल्यं किञ्चित् त्रिषु
लोकेषु विद्यतं इत्याद्युदाहृतवाक्यैरेतस्यैवोक्तप्रवक्ष्यतात् । एव
प्राणायाममभ्यस्यतः मिन्द्रविन्दाः । ह्रीणपापस्यावस्थाचतुष्टयं, सं-
पद्यते । तद्वक्तं शिष्ययोगे- आरम्भश्च तद्वच्चैव तथा परिचयः पुनः *
निष्ठातिश्चाति योगस्य स्याद्व्यवस्थाचतुष्टयमानत्र प्राणायामप्रकरणोक्तं
चतुष्कालिकप्राणायामाभ्यासादिना नाडीशुश्रूषा नारायणवस्थाभवति ।

तस्या लक्षणं नेजस्त्रित्वसुगन्धित्वादि । अथ घटावस्था— प्राणापानौ
नादर्थिस्तुर्जीवात्मपरमात्मनोः * मिलित्वा घटने यस्मात्तस्माद्दे घट
उच्यते । याममात्र प्राणापानादिकमेकत्र कर्तुं समर्थो घटावस्थामा-
प्नोति । तस्यामवस्थायां कामचारित्वदूरदर्शित्वाद्दृश्यत्वाद् भवति ।
तदुक्तम्—

यदा भवेद् घटावस्था योगिनोऽभ्यासिनः सदा ।

तदा संसारचक्रेऽस्मिन् नास्ति तद्यत् साधयत् ॥

अथ परिचयावस्था—

दण्डाष्टकं यदा धातुनिश्चलो योगिनो भवेत् ।

ततः परिचयावस्था योगिनोऽभ्यासिनो भवेत् ॥

अस्यामवस्थायां धातुः सूर्योच्चन्द्रमसौ त्वक्त्वा यद्वक्त्राणि
मिथ्या सुषुम्नाव्योम्नि सञ्चरति । ततः कर्मणां त्रिकुटं पश्यति ।
तच्च प्रणवजपकायव्यूहोपभोगादिना नाशयेत् । धारणाप्रकरणीय-
फलं च भवति ॥

अथ निष्पत्त्यवस्था—

ततोऽभ्यासक्रमेणैव निष्पत्तिर्योगिनो भवेत् ।

अनादिकर्मपीडानि यतश्छित्त्वाऽमृतं भवेत् ॥

अस्यामवस्थायां, गृहीत्वा चतुर्तां धातुः क्रियाशक्तिं च वेग-
पाद् * सर्वत्रचक्रं विजित्वा शुक्लशक्तीं विलीयते, इत्यप्यत्र त्रिलरः ॥

सोऽपमखिलो योगो योग्यदशकालादौ प्रतिविश्वयर्जनयोऽप-
भोजनादिना सेव्यः । तत्र देश उक्त मादित्यपुराणे—

एकान्तगिरिदुर्गेषु तीर्थायतनगह्वरे ।

सुशोभनं मठं चाऽथ कार्यं योगस्य सेवनम्, इति ॥

मठलक्षणं तु योगतत्त्वप्रकाशे—

सुशामनं मठं कुपांत् सुहमद्वारं तु निष्प्रभम् ।

सुलिप्तं गोमयेनैव सुचया वा प्रयत्नतः ॥

माक्षिकादिदोषेण वर्जितं मार्जितं सदा ।

वासितं च सुगन्धेन धूपितं गुग्गुलादिमिरिति ॥

दृढप्रदीपिकायाव—

अन्धकारमरुन्धगर्भघटितं नात्युच्चनीचावितं

सम्पद्गोमयसान्द्रालतयिमलं निःशेषजन्तुर्विहतम्

याष्टे मण्डपकूपवेदिरचितं प्राकारसंगेष्टिनं
 प्रोक्तं योगमठस्य लक्षणमिदं सिद्धैर्दंडाभ्यासिभिरिति ॥
 कालस्तु स्वरशास्त्रानुसारेण । कुमारो वा युवा । प्रतिपिद्धं
 श्रीतोष्णजलवह्निसशब्दखलम् । अतिरुत्तिक्षुधार्त्तविण्मूत्रादियाभा-
 मार्गखेदचिन्तायादुल्लसमपः । लवणादिमोजनं च ॥

मातिशिते न चोष्णे च न शब्दाग्निजलान्वितं ।

जीर्णगोष्ठे शुष्कपत्रचये पल्लवीकसञ्चये ॥

देशेष्वेतेषु तत्त्वज्ञो योगाभ्यासं विवर्जयेत् ।

मातिरुतः क्षुधात्तो वा न विण्मूत्रप्रवाधितः ॥

नाभ्यक्षिप्तो न चिन्तातो योगं युर्जीततत्त्वधित् ।

लवणं सारपे चाम्लमुष्णं रुक्षं च तीक्ष्णकम् ॥

अतीव भोजनं त्याज्यमतिनिद्रातिभाषणम् ।

हारीतशाकं सौवीरतैलमस्त्रयनिलास्तथा ॥

अजादिमांसं मद्यं च दधिकोलकुलरथकाः ।

पिण्याकं हिङ्गु लशुनं तक्राप्येतानि वर्जयेद्, इत्यादिस्मृतेः ।
 योग्यभोजनं तु प्रथमाभ्यासे क्षीरपानमेव । अभ्यासं प्रथमे काले प्र-
 दत्तं क्षीरभोजनम् * ततोऽभ्यासे वृद्धीभूते न तादृक्नियमाग्रहः, इति ।
 क्षीराद्यलामे ॥ गोधूमादिकं योग्यं, गोधूमशालियवपादिकशोभनाशं
 मिष्टान्नमण्डनवनीतासितामघूनि * सुण्ठीपटोलकफलादिकपञ्चशाकं
 मुद्गाद्यमलपमुदकं च मुनीन्द्रपथ्यम् ॥ कर्पूरं मधुरं क्षिप्यं गन्धं
 ताम्बूलमेव च * चूर्णेन सहितं धातुपोषणं योगिना शुभम् ॥ भोजनं
 च यदा यदा क्षुधा तदा तदा मितमेव कार्यम् । अभ्यधा योगाग्नि-
 निरोधेन धातुवैषम्येण च नानारोगोत्पत्त्या योगप्रतिषन्धेन हानि-
 द्धारकमोक्षासिद्धे । नचैतत् संन्यासाध्यामिणः कथम् । तस्य पुन-
 र्भोजननिषेधादिति वाच्यम् । एककालं द्विकालं वा योगाभ्यासपरी-
 यतिः * आचरेद् भोजनं रम्यं हितं पथ्यं मितं सदेति स्मृतेः ।
 निषेधवाक्यस्यायोगिसंन्यासिविषयत्वादिति दिक् ॥

इत्थ नियमेन योगं सेवयतो न भवति योगेन प्रतिषन्धः ।
 पस्थेतान्नियमानेनादृत्य सदसौव प्रवर्तते, तस्य तु भवति दोषैः
 प्रतियन्धः । ते च दोषाः — बाधिर्यं जडता लोपः स्मृतैर्मूकत्वमन्दताः
 * कामश्च जायते पूर्णः सर्वज्ञानविनाशनः, इत्यादयः । प्रमादाज्जाय-

मानेष्वेतेषु उपायमाह दत्तात्रेयः—

स्निग्धां यवागूमत्युष्णां भुक्त्वा तत्रैव चारयेत् ।
 घातशुल्भप्रशान्त्यर्थमुदावर्त्तं तथा दधि ॥
 यवागूं चापि पवनं वायुग्रन्थिं प्रतिक्षिपेत् ।
 तद्वत् कम्पे महाशीलं स्थिरं मनसि चारयेत् ॥
 विघाते यवसो वाचि वाचिर्ये अवणेन्द्रिये ।
 तथैवाम्लफले ध्यायेत् तृष्णाक्षौ रसनेन्द्रिये ॥
 देशकालानुसारेण चारयेद्धारणां शुभाम् ।
 अत्युष्णे तु महाशीतां तथा शीते पिशाहिनीम् ॥
 कीलं शिरसि संस्थाप्य काष्ठे काष्ठेन ताडयेत् ।
 ह्युत्तस्मृतेः स्मृतिः सद्यो योगिनस्तत्र जायते ॥
 पाषाणपृष्ठिष्वौ वाट्यग्नौ व्यापिनावपि धारयेत् ।
 अमानुषाः सर्वजातपाषाण्येताश्चिकिरिस्ताः ॥
 अमानुषं सर्वमन्तर्योगिनं प्रविशेद्यदि ।
 वाद्यवग्निधारणाच्चैतद्देहसंघं विनिर्दिशेद्, इत्यादि ॥ इति

सङ्क्षेपः ॥ ५१ ॥

चतुर्विधस्य प्राणायामस्य फलमाह—

ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ॥ ५२ ॥

ततः तस्मात् प्राणायामात् प्रकाशावरणम् । आव्रियते बुद्धि-
 सर्वप्रकाशो बुद्धिसत्त्वगतं सार्वज्ञमनेनेत्यापरकं तमः पापं च क्षीयते
 यित्प्रयतीत्यर्थः । तदुक्तं मनुना— दह्यन्ते ज्ञायमानानां घातूनां हि
 यथा मलाः * तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य निमग्नदिति ।
 दोषाः पापानि तत्कार्यमावरणादीनि च । तनु तर्हि तपोध्यानाभ्यां
 प्राणायामोऽन्यथासिद्धः । तपसैव पापनिवृत्तेः, ध्यानेन आवरणनि-
 वृत्तेः सम्मपादिति चेत् । ज्ञानप्रतिबन्धकपापादिक्षेपे प्राणायामस्यैव
 मुख्योपायत्वात् । प्राणायामं विना मनमादीन्द्रियाणां जयासम्भवेन
 मावरणात्प्राप्तिकनिवृत्तेरसम्भवात् । ध्यानादेरप्युत्पादासम्भवाच्च ।
 तदुक्तं स्कान्दे—

समस्तेन्द्रियशुचिश्च प्राणो वायुः प्रकीर्तितः ।

तज्जयादिन्द्रियाण्येष निर्जितानि भवन्ति हि ॥

वृत्तिवृत्तिमनोयस्माद्भेदः परिकीर्तितः ।

तस्माद् वृत्तिजयादेव वृत्तिमाधिर्जितो भवेत् ॥

ज्ञानवैराग्ययोपसृष्ट्यां प्राणायामकशाहताम् ।

इन्द्रियाभ्यान् विनिर्जित्य सर्वमेव जितं भवेत् ॥

इन्द्रियाण्येव तत्सर्वं यस्त्वगैरकातुमाविति ॥

इन्द्रियाण्येवेत्यत्र एवकारो भिन्नक्रमः । तज्जयादिवेत्यर्थः ।

तस्मात्सर्वस्यापीन्द्रियजयमूलकावाप्तद्वयं बलचित्तेन प्राणायामा-
श्रयास्तोऽद्वयं काये इति भावः ॥ ५२ ॥

समाध्यनुकूलं फलान्तरमाह—

धारणासु च योग्यता मनसः ॥ ५३ ॥

धारणा वक्ष्यमाणलक्षणास्तासु मनसः प्राणायामाश्रयासेनाऽविच्छिन्ना-
स्यान्त करणस्य योग्यता विक्षेपरहितं क्षिरीमावो भवतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

प्रत्याहार लक्ष्यति—

स्वविषयासम्प्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार

इनेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥ ५४ ॥

चित्तस्य विषयो मोहनीयो रञ्जनीयः कोपनीयश्च रूपवद्विज्ञेन
सम्प्रयोगस्तदभिमुखता, तत्परित्यागोऽसम्प्रयोगो वैराग्येणान्तर्मुख-
परिणाम इति यावत् । तस्मिन् सति मधुकरयज्ञमनु मधुमक्षिका-
णामिव यश्चित्तस्वरूपानुकार एवेन्द्रियाणां चित्तनिरोधे साधना-
न्तरं विना तदवृत्तिनिरोधश्चित्तलक्ष्याभिमुखतारूपः सः । इन्द्रिया-
णि विषयेभ्यः प्रतीपमाद्विपन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्तेः प्रत्याहारपदार्थे
इत्यर्थः । इवशब्दश्चित्तवत् तत्त्वाभिमुखतेन्द्रियाणां नास्ति, किन्तु
विषयान्तरसंचारराहित्यमात्रमिति ज्ञापनार्थः । सोऽयं प्रत्याहारो
द्विविध उक्तो महामारते मोक्षधर्म—

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो निवर्त्य मनसा शुचि ।

दशशब्दाश्चमिथोपि चतुर्विंशत् परं ततः, इति॥इन्द्रियार्थेभ्यः
शब्दादिभ्यो मनसा निवर्त्येति फलीभूत प्रत्याहारप्राणायामसंघ-

माह । दशद्वादशमिवेति । द्वाविंशतिसंख्याभिः संचोदनाभिधित्वा-
 ३२स्य प्रतोदनजानीयाभिः प्रेरणाभिः प्रतिमानात्मानं जीवं चतुर्विंश-
 दशानात् प्रकृतिसंज्ञकात् परं प्रति गन्तुं प्रचोदयात् प्रेरयेत् । तत्रा-
 द्वादशसु स्थानेषु धावोः प्रत्याहारणं यावत्फलस्य आह—

अष्टादशसु ब्रह्मयोर्मैस्थानेषु धारणम् ।
 स्थानात् स्थानात् समाकृष्य प्रत्याहारो निगद्यते, इत्युपक्रम्य,
 संपूर्य कुम्भबद्धायुमङ्गुष्ठान्मूर्ध्नि मध्यतः ।
 धारयत्यनिलं बुद्ध्या प्राणायामप्रबोधितः ॥
 ध्योमरन्ध्रात् समाकृष्य ललाटे धारयेत् पुनः ।
 ललाटाद्यायुमाकृष्य श्रुवोर्मध्ये निरोधयेत् ॥
 श्रुमध्याद्यायुमाकृष्य नेत्रस्थाने निरोधयेत् ।
 नेत्राद्यायुं समाकृष्य नासामूले निरोधयेत् ॥
 नासामूलात् जिह्वाया मूले प्राणं निरोधयेत् ।
 जिह्वामूलात् कण्ठकूपे ततो धायुं निरोधयेत् ॥
 कण्ठकूपात् हृन्मध्ये हृन्मध्यान्नाभिर्मध्यमे ।
 नाभिर्मध्यात् पुनर्मैदे मेढ्राद् पाष्ठान्त्ये ततः ॥
 ऐहमध्याद् शुवे गार्गि शुक्लाद् ऊरुमूलके ।
 ऊरुमध्यास्तयोर्मध्ये तस्माज्जाग्रद्वोर्निरोधयेत् ॥
 चिनिमूले ततस्तस्माज्जह्नवोर्मध्यमे तथा ।
 जह्नुं ततः समाकृष्य धायुं गुल्फे निरोधयेत् ॥
 ज्ञानात् स्थानं समाकृष्य यस्त्वेवं धारयेद्विधा ।
 निष्पादः स विशुद्धात्मा जीवेदाचन्द्रतारकम् ॥
 एतत्तु योगसिद्धार्यं सामस्त्येनापि कीर्तितम् ।
 प्रत्याहारेषु सर्वेषु प्रशस्तमिति योगिभिरिति ॥

एवमष्टादश प्रत्याहारचोदनाः । धारणाध्यानसमाधिसंज्ञा-
 स्तिष्ठः । ततः सत्यपुरुषान्यताप्यातिसंज्ञा द्वाविंशतिचोदनाः । त-
 तोऽपि सम्प्रेरितो जीवो नदीसमुद्रन्यायेन निर्विघ्नोपाचिन्मात्रतां प्रति-
 पद्यत इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

इत्थं प्राप्ताप्राप्तविधेकरीत्या प्रत्याहारस्य फलमाह—

ततः परमावदयेतन्द्रियाणाम् ॥ ५५ ॥

ततः प्रत्याहाराविन्द्रियाणां मनशाद्येकादशानां भोगकारणानां परमा चक्षुषता परमो ज्ञयः । मोहनीयादिस्वरूपैः रूपादिभिर्विषयैर्बहिर्मुखतां नीयमानान्यपि न यान्तीत्यर्थः । इयमेव चक्षुषता योगद्वाराऽपरोक्षप्रमाया हेतुः । एतस्याभावादेव सौमरिप्रभृतीनां योगात् प्रकथावोऽपि । अत एवोक्तं भगवता—

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विषश्चितः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥

तानि सर्वाणि सँयम्य युक्तं भासीत मत्परः ।

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य ब्रह्मा प्रतिष्ठिता, इति ॥

तदेवमेकाग्रताभूमिसम्पादनद्वारा योगसाधनत्वेन योगस्य बहिरङ्गानि यमादिप्रत्याहारान्तानि सफलानि द्वितीये पादे प्रोक्तानि । धारणाक्षयस्य सिद्धिवाङ्मुल्यात् तत्फलभूताभिः सिद्धिभिः सह तत्प्रतिपादनाय तृतीयः पादो भविष्यति ॥ ५५ ॥

इति श्रीनारायणतीर्थकृतायां योगसिद्धाभ्तचन्द्रिकायां
साधननिर्देशो नाम द्वितीयः पादः ॥ १ ॥ २ ॥

अथ विभूतिपादस्तृतीयः ॥ ३ ॥

उक्तानि यमादिप्रत्याहारान्तानि योगाङ्गानि । इतः परं चारणादित्रयं तत्फलं च व्युत्पादयिष्यन् प्रथमं धारणां लक्षयति—

देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ॥ १ ॥

देशे आध्यात्मिके नाभिचक्रहृदयकण्ठमुखःक्रमध्यामूर्ध्वनासादौ बाह्ये पर्वतमस्तकाकाशादौ बन्धश्चित्तस्य विषयान्तरपरिहारेण घटिचत्तस्य आपनं तदैकान्यं सा धारणेत्यर्थः । तदुक्तमीदृशरणी-
तायां—

हृत्पुण्डरीके नाभ्यां वा मूर्ध्नि पर्वतमस्तके ।

पयमादिप्रदेशेषु धारणा चित्तबन्धनमिति ॥

अत एव ध्यानाङ्गैः । ध्यानस्य देशतोपलक्षितपरमेष्ठिरैका-
ग्र्यरूपमाह । धारणायास्तु ध्येयाधारैकान्यरूपः । तदुक्तं
तत्रैव—

देशावस्थितमालम्ब्य ध्येयां हृत्तिसन्ततिः ।

हृत्पन्तरैरसंस्पृष्टा तस्यानं सूरयो विवुरिति ॥

सैव धारणा भूतानां भेदेन, स्तम्भिनी प्लाविनी वह्नी भ्राम-
णी शमनी चेति पञ्चधा भवति । तत्र पादादिजानुपर्वतदेशे हृदि-
तालनिमसलकारसंघसचतुष्कोणपृथिव्यैकाग्रता स्तम्भिनी । इय-
मेव पार्थिवी धारणेत्युच्यते । जानुतः वायुपर्वते देशे मर्द्धेन्दुनिम-
सवकारसंघिशुकुम्दाभजलैकाग्रता प्लाविनी । इयमेव धारणी
धारणेत्युच्यते । नापायोर्हृदयपर्वते देशे इन्द्रगोपामन्त्रिकोणसरेफ-
सरद्रव्यद्वयैकाग्रता वह्नी । इयमेव तैजसी धारणेत्युच्यते । हृदयाद्
ऋमध्यामूर्ध्वे देशेऽननसन्निभसहस्रसयकारसेशवाय्वैकाग्रता भ्राम-
णी । इयमेव वायवी धारणेत्युच्यते । ऋमध्याद् प्रक्षरन्ध्रपर्वते
देशे सहकारधिशुद्धचारिसदृशसदाशिवाकाशैकाग्रता शमनी ।
इयमेव नामसी धारणेत्युच्यते ॥

अथवा,

नाभेरधो शुद्धसूर्यं धारयेत् पञ्च नादिकः ।

वायुं ततो भवेत् पृथ्वीं धारणां चैकधावर्त्तते ।
 पृथिवीसम्भयो मृत्युर्न भवेत् तस्य यागिनः ॥
 नाभिस्थाने ततो वायुं धारयेत् पञ्च नाटिकाः ।
 ततो जैलाद्रधं नास्ति जले मृत्युर्न योमिनः ॥
 नाभ्यूर्ध्वमण्डले वायुं घटिका पञ्च धारयेत् ।
 नाभ्यो धारणां केये न मृत्युस्तस्य भङ्गिना ॥
 न हृदयं शरीरं च प्रविष्टे चाग्निसन्तरे ।
 नाभिश्चक्रप्राणमेष्ये तु प्राज्ञेवात्रयसंमिते ॥
 धारयेत् पञ्चघटिका वायुं सैषा च धापवी ।
 धारणा नैव धापोस्तु भये भयानि योमिनः ॥
 श्चक्रमध्यासुपरिष्ठात् धारयेत् पञ्च नाटिकाः ।
 वायुं बांशीं प्रयत्नेन सेवमाकाशधारणा ।
 भाकाशधारणां कुर्वन् मृत्युं जयति आश्वतथः इति ॥

एवं भगवतो मुखञ्च धारणा मूर्ध्नि ॥ इत्थं हि धारणाः सप्त
 कुर्वन् योगी भवद् ददः * ग्रहणः प्रलयेऽप्यस्य मृत्योर्भावेनैव विघ-
 ते ॥ वायुसप्तमनपूर्वकं तथैकामता कार्येऽयुक्तमोक्तानामर्थः । एता-
 समेव च फलं बहुकालजीवितादिरूपं भुशुण्डादीनां योगवासिष्ठे
 प्रतिपादितम् । एतादृशो धारणाः परिच्छिन्नगोचरा अपि सिद्धि-
 सम्पादकतया शरीरेषु बहुधा निरूपिताः । सुषुप्त्योग्या त्वन्यादृश्ये-
 षु । सा चोक्तः गारुडे—

वायुध्यामैकैकशमिर्वाधकालः कृतो भवेत् ।

एतावत्कार्यपर्यन्तं मनो ग्रह्याणि धारयेदित्यादिभिः । इयं च
 धारणा भगवत्कृपातश्च भवतीति संक्षेपः । अत्रैव लक्ष्ययोगस्यान्त-
 र्भावः ॥ १ ॥

ध्यानं लक्षयति—

तत्र अत्यैकतानता ध्यानम् ॥ २ ॥

अत्र हृन्पुण्डरीकविदेक्षोपलक्षिते वा अत्यैकतानता प्रत्ययस्य
 चित्तवृत्तेर्विजातीयप्रत्ययतिरस्कारेण धारणाद्विह्वलता सा ध्यानमि-
 त्यर्थः । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

तद्वृत्तिरत्यैकाग्रस्ततिर्वाग्भविः स्पृहा ।

तद्वशान्नं प्रथमैः पदभिरङ्गैर्निष्पाद्यने नृपेति ॥
तत्र ध्यानं सगुणानिर्गुणभेदेन द्विविधम् । तत्र सगुणमात्रं
शास्त्रवद्वयादि- । यथा—

नीलोत्पलदलदयामं पीतकौशेयवाससम् ।
चतुर्भुजं शङ्खचक्रगदापद्मादिशोभितम् ।
काटिसूर्यप्रतीकाद्यं ध्याद्विद्युत्तममव्ययम् ॥
अथैवं त्रिशतपेदेभ्य विभेत्तं ज्ञानं शुभम् ।
शुद्धस्फटिकसकुहादी महादेवं महेष्टमम् ॥
परात् परतरं नित्यं नीलकण्ठं त्रिलोचनम् ।
प्रह्लादं च सदा ध्यायेत् संप्रप्राप्तप्रसादनम् ॥
मकाराद्यो महादेव इकाराद्यो हारमंतः ।
अकाराद्यो भवेद् ब्रह्मा भास्वमेव ततः सदा ।
लेपमैव ततः स्वयः श्रीगणेशो भवेत्तरः, इति ॥
निर्गुणस्य तु—

एक ज्योतिर्मयं शुद्ध संपूर्णं श्रोमवद् इदम् ।
अव्यक्तममलं नित्यमादिमध्यान्तवर्जितम् ॥
स्थूलसूक्ष्ममनाकाशमसंस्पर्शमबाधुतम् ।
न रस न च गन्धाद्यमप्रमेयमनूपमम् ॥
आनन्दमजरं नित्यं सदात्सर्वकारणम् ।
सर्वाचारं जगद्भूतमूर्तमजमव्ययम् ॥
अदृश्य इत्यग्राध्यक्षं हृत्तिर्य्य सर्वेतीश्वरम् ।
सर्वदृक् सर्वतः पादं सर्वस्पृक् सर्वत्र शिरः ॥
ब्रह्म ब्रह्ममयोऽहं स्वामिति तत्त्वस्य वेदुतम् ।
तदेतन्निर्गुणं ध्यानमिति योगविद्वां विदुविति ॥
इयानफलं तु प्रसिद्धं पुराणेषु । यथा—
नाऽश्वमघेन तत्पुण्यं न च वै राजसूयतः ।
यात्पुण्यमेकध्यानेन लभेद्योमी स्थिरात्मनः ॥
महापातकयुक्ताग्रिं ध्यायन्निर्गुणमनूपमम् ।

मूपस्नपस्वी भवति पद्मविपासन एव स, इत्यादि ॥
अत्र मूत्रे, ममेति पदं देगात्रिभेदपरमौत्थानिकप्रयोजनार्थमावे-
ष । सर्वध्यानं मन्त्रानियमाद्य । अतोऽस्यापि गारुडे लक्ष्मणयुक्ते, त-

इयैव ब्रह्मणि प्रोक्तं ध्यानं द्वादश धारणा * इत्यादिना । तस्यैव द्वादशधारणायामकालेन धारितचित्तस्य द्वादशधारणाकालावच्छिन्नं चिन्तनं ध्यानं प्रोक्तमित्यर्थः ॥ २ ॥

ध्यानसाध्यं समाधिं लक्षयति—

तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ॥ ३ ॥

तदेवेति ॥ तदेव स्वच्छचित्तस्य वृत्तिप्रवाहरूपं ध्यानमेव अर्थमात्रनिर्भासम् । अर्थमात्रस्य प्रत्ययादिवर्जितस्य इयैवस्य नि शो-
धेणासदिग्धसर्वोत्तमना मासो ज्ञानं यत्र तथामृतम् अहमिदं चिन्त-
यामीत्येवंविधाकारशून्यम् । अत एव निर्दिक्तरूपकरूपत्वेन प्रत्यक्षागो-
चरत्वात् स्वरूपशून्यमिव, न वस्तुतः स्वरूपशून्यम् अनुमानवेद्यत्वा-
त् तु तादृशं ध्यानं भावनाविशेष समाधिपदार्थः । सम्प्रज्ञातसाधारणं
तु ध्यान इव ग्राह्योक्तं लक्षणम् । यथा— ध्याने द्वादशपर्यन्तं मनो
ब्रह्मणि धारयेदिति । व्याख्याताभिप्रायम् ॥ ३ ॥

एतत्प्रतिषेधस्य व्यवहारलाघवफलां संयम इति संज्ञामाह—

त्रयमेकत्र संयमः ॥ ४ ॥

एकस्मिन् विषये त्रये धारणाध्यानसमाधिभित्तये संयमशब्दार्थो
भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

संयमस्य फलमाह—

तज्जयात् प्रज्ञालोकः ॥ ५ ॥

तज्जयेति ॥ संयमस्य जयात् स्थैर्यात् सात्त्व्यादिति यावत् ।
प्रज्ञाया इयात्तद्व्यतिरेकस्वरूपाया आलोको दीप्तिवृद्धिः क्रमेण भव-
तीत्यर्थः । इयात्तद्व्यग्राचरा प्रज्ञा अपरोक्ष भवतीति यावत् ॥ ५ ॥

संयमस्यानुष्ठाने विशेषमाह—

तस्य भूमिषु विनियोगः ॥ ६ ॥

तस्येति ॥ तस्य संयमस्य स्थूलादिपर्यपृथग्भूमिकाजयानन्तरं
सूक्ष्मसूक्ष्मोत्तरभूमिकास्तु विनियोगा नियोजन योगिना कर्तव्यमि-
त्यर्थः । मधरामधरं जितां हारयोत्तरस्या भूमौ संयम कार्य इति
यावत् । तदुक्तं— योगेन योगो ज्ञातव्यो योग्ये योगात् प्रचक्षते *

योऽप्रमत्तस्तु योगेन स योगे रमते चिरमिति ॥ ६ ॥

अष्टाङ्गेषु मध्ये ज्ञापनाभावद्वयकाराऽवधारणार्थं पूर्वोक्त-
ध्यानान्तरविशेषमाह—

त्रयमन्तरङ्गं पूर्वोक्तं ॥ ७ ॥

पूर्वोक्तो यमादिपञ्चमः समाधिप्रतिबन्धकपुरितनिवर्तके-
त्यर्थः । अत एव परम्परया समाधेरुपकारकहेतुर्वाहिरङ्गमूतेश्वर्य-
धारणाध्यानसमाधयः, अन्तरङ्गम् अङ्गिसमाधिविषयतया साक्षात्
स्वरूपोपकारकमित्यर्थः । अतश्चेतस्त्रयाणामेवावश्यकत्वाद् यस्य
अवमरतादेः स्वत एव प्राचीनकर्मणा चित्तं स्वयमयोग्यं तस्य ता-
ऽस्तीतराङ्गावश्यकत्वमित्युक्तं पुराणेषु—

आस्तनस्मानविधयो न योगस्य प्रसाधकाः ।

विलम्बजनना. सर्वे विस्तरा. परिकीर्तिताः ॥

शिष्टपाल. सिद्धिमाप स्मरणाऽयासगौरवादित्यादिना ।
प्रसाधकाः प्रकृष्टहेतवः । कुतस्तत्राह । विलम्बेति । अत एव मगध-
ज्ञेतायां, मध्येव गतं भावत्स्य मयि बुद्धिं निवेशय * तिवसिष्यसि
मध्येव अत ऊर्ध्वं न सशय, इत्युक्तम् । स्वयमं प्रत्यक्षकस्यैव,
अथ चित्तं समाधातु ॥ शक्नोषि मयि स्थिरम् * अथासयोगेन
ततो मामिच्छाणु धनञ्जयेत्यादिनाऽऽयासादीनि कर्माणि विशेषत
उपदिष्टानि । तस्माच्चलचित्तानां यमादिपञ्चकं यस्तुतो बहिरङ्गम-
प्यावश्यकतयान्तरङ्गमेव । तत्राप्यसमाधानां क्रियायोग इति स्पष्ट-
म् ॥ ७ ॥

परवैराग्यद्वारा तस्य संयमस्य समाधिनिष्पादकत्वात् समा-
ध्यन्तरापेक्षया तस्यापि बहिरङ्गत्वमित्याह—

तदपि बहिरङ्गं निर्वोजस्य ॥ ८ ॥

तदपि धारणादित्रयमपि निर्बोजस्य समाधेः बहिरङ्गमेव
साक्षाद्हेतुरेव । निर्वोजस्यातिपरवैराग्यद्वारैश्च तस्य हेतुत्वात् । अत
एव येषां चित्तेष्वप्रकृतिलयानां त्रेधाविशेषाणामात्यन्तिकज्ञानवैराग्या-
ऽयां सपम धिनेवात्मस्मृतातो योगो भवति तेषां नास्ति संयमावश्य-
कत्वमित्युक्तं पुराणेषु— धारणादिविधिर्नैव जन्मसिद्धेषु सम्यतः *
यतो प्रज्ञादयः सर्वे जन्मना सिद्धिमाप्स्यता, इत्यादिना ॥ ८ ॥

ननु त्रिगुणात्मकतया चलस्वभावचित्तस्य संयमादिसाध्य-
निर्बीजसमाधौ कीदृशः कतिविधश्च परिणामस्तत्राह ॥

व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोध-
क्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः ॥ ९ ॥

व्युत्थानेति ॥ क्षिप्तमूढविक्षिप्ताद्यं भूमिप्रवृत्त्युत्थानम् ।
असम्प्रज्ञातापक्षया सम्प्रज्ञातश्च निरोधः परवैराग्यं सम्प्रज्ञातो निरु-
द्धनेऽनेनेति व्युत्पत्तेः । ताभ्यां जनितौ यौ संस्कारौ तयोर्ध्याकम्-
मभिभवप्रादुर्भावौ । अमिमव. क्षिप्तादिप्रवृत्त्यस्य दाहः, संज्ञातस्य तु
हासः । प्रादुर्भावो वर्तमानेऽध्वनि प्रकटतयाऽवस्थानम् । एतौ द्वौ क-
मेण वर्द्धितौ निरोधपरिणामः— निरोधकालीनः परिणामः । स च
निरोधक्षणचित्तान्वयः । निरोधक्षणेपु कस्मिंश्चित् स्थिरे चित्तेऽग्वि-
त इत्यर्थः । एतच्च विशेषणं योगकाले प्रतिक्षणं तादृशपरिणामा-
भावलाभाय, चित्तस्यैवलाभाय चेति संक्षेपः । अनेन धर्मपरिणामो
लक्षणपरिणामश्चाक्तः । व्युत्थानत्वात्नेन निरोधसंस्काररूपधर्मस्य
लाभात् । तस्य धर्मस्य वर्तमानावस्थाप्राप्तेश्च ॥ ९ ॥

ननु किमर्थं चित्तधर्मिणी धर्मपरिणामोऽप्य निरोधसंस्कारो
निरोधकाले कल्प्यते इत्याकाङ्क्षायां निरोधसंस्कारे प्रमाणमाह—

तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात् ॥ १० ॥

तस्यां निरोधापस्थानचित्तस्य प्रशान्तवाहिता प्रशान्ततया नि-
श्चलतया वाहिता प्रवाहपरिणामो निरोधसंस्कारस्थलाग्निश्चलनिरो-
धवारया वहन चित्तस्य भवतीति यावत् । अतो निरोधसंस्कार-
स्तत्प्रादुर्भावश्चावश्यमेवेष्टव्य इति भावः । अनेनावस्थापरिणाम उ-
क्तः । संस्कारस्य बलवत्त्वावस्थालागात् ॥ १० ॥

इदानीं सिद्धौ प्रदर्शयिष्यन् योगाङ्गसमाधिकार्यं परिणामं
दर्शयति—

सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य

समाधिपरिणामः ॥ ११ ॥

सर्वायतावलवस्वाभानाविधायप्रहणरूपा विक्षिप्तता एकार्य-
ता एकमात्रविषयता तयोयेयाक्रमं क्षयोदयो निरुक्तप्रकारावभिभव-
प्राप्तेभावौ चित्तस्य योगाङ्गसमानकालीनः परिणाम इत्यर्थः ॥ ११ ॥

इदानीमङ्गसमाधायेव परिणामान्तरमुक्तपरिणामोत्तरकालीन-
माह—

ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्त-
स्यैकाग्रतापरिणामः ॥ १२ ॥

‘ततः सर्वायताया निःशेषतः क्षये सति शान्तोदितौ, शान्तः
अतीताद्यभिः प्रविष्टः, उदितो वर्तमानेऽद्यभिः स्फुरितः । एतौ ह्याय-
तीतौत्पद्यमानौ तुल्यप्रत्ययौ एकवस्तुविषयकत्वेन सहशौ प्रत्ययौ
चित्तस्यैकग्रताकालीनः पुनः परिणामो भवति । सजातीय एकैकः
प्रत्ययो लक्षयति, अन्धोऽप्यन्धोत्पद्यत इत्येव परिणामो भवतीत्यर्थः ।
न च पूर्वैर्गतायता । तत्र चित्तसमाधानरूपलक्षणपरिणामस्यैवो-
क्तत्वात् । अत्र तु चारावाहिकैकाग्रतासन्तानस्योक्तेर्न गतार्थेतेति
संक्षेपः ॥ १२ ॥

तदेवं योगतद्भूतयोः परिणामयेलक्षणं तयोर्विवेकाय प्रद-
र्शितम् । अतएव दिशा व्युत्थानकालीनानां परिणामांश्चित्तस्य
व्याख्ये—

एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा
व्याख्याताः ॥ १३ ॥

एतेन धर्मलक्षणावस्थाभेदेन त्रिविधपरिणामस्य प्रदर्शकमुच्य-
मान्यभेदेन भूतेन्द्रियेषु स्थूलसूक्ष्मभेदाभिन्नभूतेषु क्षान्दफर्मान्तःकर-
णभेदेनायस्थितेन्द्रियेषु च धर्मलक्षणावस्थापरिणामाः । अवस्थि-
तस्य धर्मिणः पूर्वधर्मनिष्ठो धर्मान्तरप्राप्तेर्धर्मपरिणामः । यथा
मृदः पिण्डमप्यत्यागेन घटभावस्तस्यानागतावस्थापरित्यागेन धर्म-
मनावस्थायाः, वर्तमानावस्थात्यागेनातीतावस्थायाश्च प्राप्तिलक्षणप-
रिणामः । प्रथमद्वितीयादिलक्षणयोः सम्बन्धेन भूतगत्यप्रार्थनस्य-

रूपोऽवस्थापरिणामः । एते त्रयो धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्या-
ख्याताः । अत्रैव भूतेन्द्रियाणां त्रिगुणात्मकतयाऽवस्थापरिणामा
सूचिता । अयमत्र निष्कर्षः । स्थूलसूक्ष्मभेदेन भूतानि त्रिविधानि ।
तत्र स्थूलानि धियत्पथनेतेजोऽभ्युमुख. सूक्ष्माणि शब्दरूपशङ्कपरस-
गन्धतन्मात्रावयवनितामसाहङ्गनरोपादानकानि परस्परमतिविजाती-
यानि परस्परभेदतुलानि तेषां विपरिणामाः स्थूलाः । तत्र शब्दतन्मा-
त्रावयवस्य परिणाम आकाशः, रूपतन्मात्रावयवस्य घातुः, रसतन्मा-
त्रावयवस्य तेजः, रसतन्मात्रावयवस्य जलं, गन्धतन्मात्रावयवस्य पृथि-
वी । तन्मात्रावयवस्थूलानां सूक्ष्मांशाः । स्वांशेभ्यः स्थूलोत्पत्तेः
सम्भवात् । अतो आकाशस्य घातुः, वायोत्तेजः, तेजसो जलं, जल-
स्य पृथिवी परिणामः । जातिसाङ्ग्यप्रसङ्गतो विजातीयानां विजा-
तीयपरिणामत्वायोगात् । ननु तस्यांकाशाद्वायुः चायोरग्निरग्नेरापः
अक्षयः पृथिवीत्याद्यनेकधृतिस्मृतिविरोध इति चेत् । तासां तेषा-
मधिष्ठानकारणत्वाभिप्रायकत्वात् । अधिष्ठानकारणं च यत्रावि-
भक्तं येनोपपन्नं च स्रुपादानकारणं च कार्यकारेण परिणमते
तत् । यथा सर्गादौ जलादविभक्ताः पृथिवीसूक्ष्मांशास्तन्मात्रावयवा
जलेनैवोपपन्नाः पृथिव्याकारेण परिणमन्ते । तद्वन्तो जलं महा-
पृथिव्या अधिष्ठानकारणम् । एवमाकाशादयो धान्वादीनाम् ।
आत्मा च सर्वेषाम् । यस्य यत्कारणं प्रोक्तं तस्य साक्षान्महेश्वरः *
अधिष्ठानतया स्थित्वा सदैवोपकरोति ह्रीति स्मृतेः । उपपन्नकारणं
च परमेश्वरस्य साक्षित्वेनैव । नच, एतो वा इमानि भूतानि जायन्ते
येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयत्यभिसंविशन्तीत्युपादानरवधोद्यक-
भ्रुतिविरोध इति वाच्यम् । तस्या अपि कार्याविभागाधारत्वरूपी-
पादानत्वपरत्वात् । अविभागश्च दुग्धजलयोरिव सस्मिन्नणास्यः
सम्बन्धविशेषः । तथाच यत्र कार्यस्य साक्षादविभागस्तत्परिणामि
कार्यमायथा तन्तव. एतस्यायत्र ॥ कार्यस्य कारणाविभागेनाविभा-
गस्तदधिष्ठानकारणम् । यथा जलं पृथिव्या इति । ननु तर्हि तार्किक-
मतादविशेष इति चेत् का नो हानि । तार्किकेन सहजात्या दोषमा-
धात् । सम्प्रति कथञ्चिदप्यकथयत्येव सर्वथाविरोधादेरस्याश्वता-
मात्रत्वात् । तन्मते सूक्ष्मांशाः स्थूलानारम्भकाः । अयववाच्यविनो-
द्भेद एव । सम्बन्धश्च समवायः । एतन्मते तु सूक्ष्मांशाः स्थूलः,

परिणामिनः । तादात्म्यश्च सम्बन्ध इति मत्तविरोधस्य स्फुटत्वाच्च । अपिच तार्किकैः पृथिवीं प्रति जलस्य निमित्तकारणत्वमिति परिभाष्यते । अस्माभिस्तु समवाय्यसमवायिभ्यामुदासीननिमित्तकारणेश्वरश्च विलक्षणतया चतुर्धमाधारकारणमित्युच्यते । अवयवविभागस्य निमित्तकारणेष्वदशनादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ १३ ॥

ननु धर्मेभ्योऽतिरिक्तो धर्मो नानुभूयते यस्य धर्मादिपरिणामः स्यादिति यौक्तशङ्कनया धर्मेभ्यो विविच्य धर्मिणं लक्षयति—

शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मो ॥ १४ ॥

शान्ताः कृतव्यापारा अतीताः, उदिताः कुर्वद्व्यापारा वर्त्तमानाः, अव्यपदेश्या शक्तिरूपेणावस्थिताः कथितुमशक्या अनागताः । एतादृशेषु धर्मेष्वनुपातीति वर्त्तमानरूपेणानुगतो धर्मोत्यर्थः । अत्राव्यपदेश्यमन्तं विशेषणं धर्मधर्मिणोर्भेदप्रदर्शनाय । तथाच वर्त्तमानत्वाद्यर्तमानत्वरूपविरुद्धधर्माध्यासाद्धर्मिणो धर्मस्य च भेद इत्यर्थः । ननु वर्त्तमाने धर्मिणि कारणव्यापारात् पूर्वं धर्मादेरेव वर्त्तमानत्वं सत्कार्यवादादप्युच्यते । कारणव्यापारेणास्ततः कार्यस्योत्पत्त्यङ्गीकारात् । नच कथञ्चिन्निरासेऽपि शक्यात्मनावस्थितस्यात एव भिन्नस्य कारणेनाभिव्यक्तिरेव क्रियते, नोत्पत्तिरितो न सत्कार्यवाधप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अभिव्यक्तिरेव जन्याये सत्कार्यवादादप्युच्यते । नित्यत्वे सदैवाभिव्यक्तिः स्यात् । तस्याप्यभिव्यक्त्यपेक्षायामनयस्यापत्तेश्चेति चेन्न । धर्मिनिष्ठसत्त्वगुणस्वैय धर्माद्यभिव्यक्तित्वेनाऽभिव्यक्तोर्नित्यत्वेऽपि तमसा प्रतिबन्धत्वाच्च व्यवहारोपयोगित्वम् । अभिव्यक्तकसामान्योत्तेजकेन मणेरिव तमसः प्रतिबन्धाद् व्यवहारोपयोगित्वमिति सामग्रया उत्तेजकत्वमाप्राङ्गीकारात् सत्कार्यवादादप्युच्यते । तस्मात् सामग्रया उत्पादकत्वपक्ष एव नैयायिकोक्तदोषायकाशो नोत्तेजकत्वपक्षेऽपि । अतस्तेषां दूषणप्रयासोऽन्येषां समाधानान्तप्रयासश्च व्यर्थ एवेति सङ्क्षेपः ॥ १४ ॥

नन्येकस्य धर्मिणः किमेक एव परिणामः ? उत षट्पद इत्याशङ्कनयाम्, एक एव युक्तो लाघवाद्, बहुत्वपक्षे सहकारिभेदकल्पनात् स्यादिति प्राप्ते फलभेददर्शनाद् बहुत्वमेव युक्तम् । बहुत्वे पो देतुस्तत्राह—

क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः ॥ १५ ॥

मृदि चूर्णपिण्डयोः पिण्डघटयोः पौर्वापर्यरूपक्रमस्यान्यत्वं दृश्य-
मानमेकस्या एव मृदः परिणामानां चूर्णादीनां धर्माणाम् अन्यत्वे
नानाविधत्वे हेतु कारणं लिङ्गञ्चेत्यर्थः । क्रियाभेदादेकस्य धर्मिणो
नानाविधाः क्रिया परिणामा भवन्ति । क्रियाभेदज्ञानाच्च परिणामा
भिन्ना इति च ज्ञानं भवतीति यावत् । एवं धर्मेऽपि लक्षणपरि-
णामावस्थापरिणामा अवगन्तव्या । सर्वेषां भावानां नियतेनैव क्रमेण
परिणममानत्वात् । तत्र नर्मलक्षणपरिणामयोः प्रतिक्षणमनुत्पादे-
ऽपि अवस्थापरिणामस्यास्ति प्रतिक्षणमुत्पत्तिः । नवस्य कालान्तरे
पुराणतोपलम्भात् क्षणपरम्परापातिना प्रतिक्षणं भिन्न स्वरूपसत्ता-
क्रमसमूहेन विना पुराणताया अत्रासम्भवात् । अतः सा प्रतिक्षणमव-
स्थापरिणाममनुमापयति । अत एव प्रतिक्षणमद्भुतत्वेन प्रपञ्चस्य
स्वप्नसाम्यं निश्चिन्वन्ति प्राज्ञा । तदुक्तं माण्डूक्ये—

स्वप्नमायं यथा दृष्टे गन्धध्वनगरं यथा ।

तथा विश्वमिदं दृष्टं धेदान्तेषु विचक्षणैः, इति ॥

ननु स्वप्नतुल्यत्वं न युक्तम् । जाग्रदृश्यपदार्थानामिव स्वामिका-
नां सम्प्रयोजनार्थादर्शनात् । स्वप्नभोजनादिना क्षुत्पिपासादि-
निवृत्तेरभावादिति चेन्न । जागरितभोजनादिना स्वप्नक्षुत्पिपासादे-
रप्रतिबन्धाज्जागरितसम्प्रयोजनताया स्वप्ने व्यभिचारेण साम्यस्या-
ऽपरिहार्यत्वात् । तदुक्तं तत्रैव—

सम्प्रयोजनता तेषां स्वप्ने विप्रतिपद्यते ।

तस्मादाद्यन्तरत्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृताः, इति ॥

इदमेव च तेषां मिथ्यात्वं यद् भोगकालेऽप्यस्थिरत्वं ज्ञानोत्तरकाले
चाऽस्त्ययम् । एतदभिप्रेत्यैव च तदेतत्त्रय स्वप्नं मायामात्रमित्याद्या
क्षुतिस्मृतयोऽपि स्वप्नमायात्वादिकं प्रतिपादयन्ति, न त्वात्यन्तिकं
तुच्छत्वं क्षापयितुमिति सूत्रकारस्य गूढाभिसन्धिः ॥ १५ ॥

सम्प्रत्यापादपरिसमाप्ते सयमस्य सर्वविषयावश्यकत्वापत्त्याप-
विभूतय उच्यन्ते । तत्रादौ परमेश्वरेण साम्यसम्पार्विकां विभूति-
माह—

परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम् ॥ १६ ॥

परिणामत्रयेति ॥ अस्य घर्मिणोऽयं परिणामस्तस्य चायं लक्षण-
परिणामोऽयमवस्थापरिणाम इत्येवं परिहृतविक्षेपतया अनुक्षणं
यत्रचिदर्थं संयमात् तत्साक्षात्कारे सति तदित्यर्थानामपि सर्वपा-
मतीतानागतवर्तमानानां साक्षात्कारो योगजन्यधर्मवलाद्योगिनः स-
त्कृत्पमात्रेण प्रणिधानलेशादेव भवतीत्यर्थः । अयं भावः । सत्त्व-
प्रधानतया सर्वार्थग्रहणे समर्थस्यान्तःकरणस्याविद्याविक्षेपकृत-
कुण्डीभावनिरासद्वारा सर्वार्थज्ञाने संयमो हेतुरित्यर्थः । संयमस्या-
ऽन्यविषयकत्वेऽपि न हानिः । योगमात्रस्य सकलप्रतिबन्धनिरासे
सामर्थ्यादिति ॥ १६ ॥

सिद्ध्यन्तरमाह—

शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात् संकरस्तत्प्रवि-

भागसंयमात् सर्वभूतरुतज्ञानम् ॥ १७ ॥

शब्दार्थेति ॥ शब्दो गौरित्येकं पदमित्येकत्वबुद्धिवेद्यवर्णेऽयोरितिरिक्तो-
ऽक्षपट्वरमघर्णप्रत्यक्षेणामिष्यज्यमानः स्फोटः । आशुविनाशितपा-
घर्णाणां मिलनासम्भवेनार्थप्रत्यायकत्वायोगास्तथैवार्थस्य स्फुटी-
करणम् । यद्वा स्फोटज्ञानेऽपि पूर्वपूर्ववर्णसंस्कारसहकृतचरम-
घर्णप्रत्यक्षस्यैव कारणत्वं वाच्यम् । तथाच तद्धेतोरेवास्तु किं तेनेति
न्यायेनानुपूर्वीविशेषविशिष्टघर्णसमुदाय एव वा, अर्थो गौरित्यादिः
सास्नादिमात्रं विषयः, प्रत्ययो गौरित्यादिव्याक्तिविषयकं ज्ञानम् । ते-
षाम् इतरेतराध्यासाद् अन्योन्यमभेदाध्यासात् सङ्करो विवेका-
ऽग्रहणं भवति । वस्तुतस्तु तेषां भेदोऽस्ति । अतस्तेषां मनुष्यादि-
यत्किञ्चिद्विषयानामपि प्रविभागभेदे संयमात् साक्षात्कृते सति सर्व-
भूतानां रुतानि ज्ञायन्ते । अयं काकादिरिममर्थम् । एवं प्रतीत्या अनेन
शब्देन कथयतीत्येवमित्यर्थः । यद्यपि, साक्षात्कृते सतीति सूत्रे ना-
स्ति, तथापि, संस्कारसाक्षात्करणादित्यागामिसूत्रेण साक्षात्कार-
पर्यन्तानां संयमस्य व्याख्यास्यति । अस्मदादीनां च शब्दार्थ-
प्रत्ययभेदसाक्षात्कारे सत्यपि तस्य साक्षात्कारस्य संयमाजन्यत्वात्
सर्वभूतरुतज्ञानं भवतीत्योगजधर्मस्यैव तादृशसामर्थ्यादितिदिक् ॥ १८ ॥

सिद्ध्यन्तरमाह—

संस्कारसाक्षात्करणात् पूर्वजातिज्ञानम् ॥ १८ ॥

संस्कारेति ॥ विविधाश्चित्तस्यानुभवफलेशजाः स्मृतिवले शहेतवः संस्काराः, केचित् कर्मजात्यायुर्भोगफला. पूर्वजन्मपरम्परासञ्चिता । तेषां श्रुतानुमितानां संयमेन साक्षात्कारात् पूर्वजातीनां ज्ञानं भवतीत्यर्थः । जन्मभूमिरूपदेशस्य युगादिरूपकालस्य मातापित्रादिरूपनिमित्तस्य चेदानीमग्रामुकपुत्रोऽहमित्यनुभवजन्यामादिसंस्कारविषयत्वात् संस्कारसाक्षात्कारे देशकालनिमित्तादिरूपाशेषविशिष्टानां पूर्वजन्मनामपि साक्षात्कारो भवतीति यापत् । अत्र भगवान् जैगीपव्य उदाहरणम् । तथाहि । भगवानावद्यं जैगीपव्यं प्रत्युवाच । संस्कारसाक्षात्करणेन दशसु महासर्गेषु भव्यत्वादनभिभूतवृद्धिसत्त्वेन त्वया नरकतिर्यग्ग्रामदुःखसम्पदयता देवमनुष्येषु पुनः पुनरुत्पद्यमानेन सुखदुःखयोः किमधिकमनुभूतमिति । अथ जैगीपव्य उवाच । दशस्यपि महासर्गेषु सुखदुःखयोर्मध्ये दुःखमेवाधिकमनुभूतमिति । आद्यस्य आह । किं प्रधानवदित्वमनुत्तमसुखमपि दुःखपक्ष एव निक्षिप्तमिति । जैगीपव्यः प्राह । कः संदेहः विषयसुखापेक्षयेवानुत्तमः, न तु कैवल्यापेक्षया । त्रिगुणात्मकस्य प्रत्ययस्य हेतत्वादिति ॥ १८ ॥

सिद्ध्यन्तरमाह—

प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥

प्रत्ययस्येति ॥ प्रत्ययस्य रागादिमत्या स्वीयचित्तवृत्ते, संयमेनाऽऽश्रयादिरूपाशेषविशेषैः साक्षात्कृताश्चित्तात् परचित्तज्ञानं परस्य भिन्नस्य चित्तान्तरस्याप्यशेषविशेषतः साक्षात्कारः संकल्पमात्रेण भवतीत्यर्थः । केचित्तु सुखादिना लिङ्गेन परस्य चित्तस्य संयमेन परचित्तज्ञानमिति वदन्ति । तत्र युक्तम् । समानविषयत्वेनैव सयमाऽनुभवयोः कार्यकारणभावे अदृष्टाश्रुतामतगोचरप्रत्यक्षं न स्यात् । तस्मात् । सजातीयसंगमत्वादिनैव हेतुहेतुमद्भावो युक्तः । अतः स्वीयचित्तवृत्तिसयमादापि तत्सम्भव परानुसरणप्रयासो व्यर्थ इति दिष्टः ॥ १९ ॥

अस्यै परचित्तज्ञानस्य विशेषमाह—

न च तत्सालम्बनं तस्याविषयीभूतत्वात् ॥ २० ॥

तत् परचित्तज्ञानं नीलविषयं पीतविषयमिति सालम्बनं नियमेन न भवति । तस्य परचित्तालम्बनस्य सयमविषयेण स्वचित्तना-
विषयीकरणादित्यर्थः । किमनेनालम्बितमिति प्रणिधाने तु भवत्येव
तस्यापि ज्ञान प्रणिधानविशेषमाहात्म्यादिति सक्षेपः ॥ २० ॥

सिद्ध्यन्तरमाह—

कायरूपसंयमाद् ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाश-

ऽसम्प्रयोगेऽन्तर्द्धानम् ॥ २१ ॥

कायस्य यद्वृषं चाक्षुषतःप्रयोजकमस्ति तस्मिन् संयमात्तस्य
रूपस्य तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे परचक्षु संयोगयोग्यतारूपस्य दृश्यता-
शक्तिप्रतिषन्धे सति चक्षुःप्रकाशसंयोगे परचक्षुःकिरणैरसंयोगे-
ऽन्तर्द्धानं योगिदेहस्याच्चाक्षुषत्वं यथाचकाशमुत्पद्यते । दिग्बन्धनेष के-
नाप्यसौ न दृश्यत इत्यर्थः । एतेन स्वीयशब्दादिसयमाच्छोषाद्य-
ऽप्राह्यत्वसिद्धिरुक्ता वेदितव्येति सक्षेपः ॥ २१ ॥

सिद्ध्यन्तरमाह—

सोपक्रमं निरुपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरान्त-

ज्ञानमरिष्टेभ्यो वा ॥ २२ ॥

पूर्वजन्मकृतमिदानीमस्थितं कर्म द्विविधं सोपक्रमं निरुपक्रमं च ।
तत्र सोपक्रमं फलदानव्यापारयुक्तम् । निरुपक्रमं कालान्तरे फल-
प्रदम् । तस्मिन् द्विविधे कर्मणि किं कर्म शीघ्रविषाक किं वा
चिरविषाकमिति सयमात् साक्षात्कृतेऽपरान्तशब्दितस्य मरणस्य
ज्ञानम् । अमुष्मिन् देशे काले चानेन प्रकारेणानुसृष्टेतुना भविष्यती-
त्येव भवतीत्यर्थः । प्रसङ्गादयोगिनोऽप्याह ॥ अरिष्टेभ्योवेति ॥ अरिष्टं
त्रिविधम् । आध्यात्मिकम् आधिभौतिकम् आधिदैविकं च । तत्रा-
ऽऽध्यात्मिकं च विपरीतोऽसुसंचारः, पिहितकर्णस्य नादाश्रयणादिकं
च । आधिभौतिकं च अकस्माद्विकृतपुरुषदर्शनादि । आधिदैविकम्

अकाण्ड एवात्रायोग्यस्वर्गादिदर्शनम् । उक्तानि स्कान्दे—

धामनासापुटे यस्य घायुर्धाति दिवानिशम् ।
 अखण्डमेकं तस्यायुर्नश्यत्यब्दत्रयेण हि ॥
 द्यहोरात्रं द्यहोरात्रं रविवर्धति सन्ततम् ।
 आद्यैकपर्यं तस्येह जीवितावधिरुच्यते ॥
 पदेभ्योऽसापुटयुगे दशाहाणि निरन्तरम् ।
 घायुश्चेत् प्रतिसंक्रान्तिं तदा जीवेदुःश्रयम् ॥
 अरन्धती ध्रुवं चैव विष्णोर्ह्यीणि पदानि च ।
 आसन्नमृत्युर्नक्षेत्रं चतुर्थं मातृमण्डलम् ॥
 अरन्धती भवेज्जिह्वा ध्रुवो नासाग्रमुच्यते ।
 विष्णोः पदं हृद्योर्मध्यं नेत्रग्लौर्मालूमण्डलम् ॥
 वेत्ति नीलादिघर्णस्य कट्यभ्लादिरस्तस्य च ।
 अकस्मादन्यथामावं यण्मासेन स मृत्युमाह् ॥
 यण्मासमृत्योर्मर्त्यस्य कण्ठोऽष्टरसनापुटाः ।
 श्रुष्यन्ति सततं तद्वत् सजिह्वातालुपञ्चमाः ॥
 इतः करजनेभ्यस्तं नीलिमानं भजन्ति चेत् ।
 तर्हि कीनाशनगरीं पृष्ठे मासि यजेन्नरः ॥
 द्रुतमावृत्त्या सरटस्त्रिवर्णो यस्य भस्तकम् ।
 प्रयाति याति तस्यायुः यण्मासे परिसंक्षयम् ॥
 सुस्नातस्यापि यस्याशु हृदयं परिश्रुष्यति ।
 चरणौ च करौ चापि त्रिमासं तस्य जीवितम् ॥
 छाया प्रकम्पते यस्य देहधन्वेऽपि निश्चले ।
 कृतान्तदूता बध्नान्ति चतुर्थं मासि तं नरम् ॥
 यस्य धीर्यं मलं मूत्रं क्षुतं सद्यः पतति हि ।
 एकैवैव भवेद्वर्षं जीवितं तस्य निश्चितम् ॥
 इन्द्रनीलनिर्मं व्योम्नि नागवृन्दं य ईक्षते ।
 इतस्ततः प्रचलितं यण्मासं स तु जीयति ॥
 भर्तिभ्रश्येच्छलेष्वाणी धनुरैन्द्रं निरीक्षते ।
 रात्रौ चन्द्रद्वयं चापि दिवा च द्यौ दिवाकरी ॥
 दिवा सतारकाचन्द्रं रात्रौ व्योमवितारकम् ।
 युगपच्च चतुर्दिक्षु शार्ङ्गं कोदण्डमण्डलम् ॥

भूयद्दे भूयराग्रे या गन्धर्वनगरालयम् ।
 दिपा पिशाचनृत्यं च होते पञ्चत्वहेतवः ॥
 सव्येभ्येतेषु चिह्नेषु यद्येकमभिधीक्षते ।
 तदा मासापधि मृत्युं प्रतीक्षेत मचाधिकम् ॥
 भक्तस्माद्भीक्षते यस्तु पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ।
 तस्मिन्नेव क्षणे रूपं स जीयेद् धरतरुणम् ॥
 प्रेक्ष्यते भक्ष्यते यो हि पिशाचासुरयापसैः ।
 भूतैः प्रेतैः भूमिगुंघ्रैर्गोमायुपटशूकरैः ॥
 शरभैः कर्भैः कीरैः ह्येनैरन्यैश्च जन्तुभिः ।
 स्वप्नं स जीयितं त्यक्त्वा यथांगे यममीक्षते ॥
 गन्धपुष्पाशुकेः शोणैः स्यां सत्तुं भूषितां नरः ।
 पश्येत् स्वप्नसमये सोऽपि मासांस्तु जीवति ॥
 पांशुराशि च घन्मीकं यूप दण्डमथापि वा ।
 योऽधिरोहति वै स्वप्ने स पष्ठे मासि नश्यति ॥
 रासभारुढमस्मानं तैलाभ्यक्तं च मुण्डितम् ।
 मीपमानं यमाशयां यः पश्येत् स च पूर्वयत् ॥
 स्वमौलौ स्वस्ननौ घाऽपि यः पश्येत् स्वप्नगो नरः ।
 तृणानि शुष्ककाष्ठानि पष्ठे मासि स नश्यति ॥
 लोहदण्डधरं कृष्णं पुरुषं कृष्णवाससम् ।
 स्वप्ने योऽग्रे स्थितं पश्येत् स त्रीन् मासान् लहयेत् ॥
 काली कुमारी यं स्वप्ने पन्वीयाद् बाहुपाशकैः ।
 स मासेन समीक्षेत नगरं घामनोपिताम् ॥
 नरो यो यागराकूटो यायात् प्राचीं दिशं स्वपन् ।
 दिनैः पञ्चदशैरेव पश्येत् सयमर्नो पुरीम् ॥
 कृपणोऽपि घदान्यः स्याद् घदान्य कृपणो यदि ।
 प्रकृतेर्विकृतिश्च स्याच्चदा पञ्चाविमृच्छति ॥
 मार्कण्डेये—
 गरदिमबिम्बं सूर्यं च बिम्बं सूर्योशुभालिनम् ।
 दृष्ट्वाकादश मासांस्तु नरो घर्षं न जीवति ॥
 चरेन्मूत्रं पुरीषं च यः स्वर्णं रजतं तथा ।
 प्रत्यक्षमथवा स्वप्ने जीवितं दशमासिकम् ॥

दृष्ट्वा प्रेतपिशाचानां गन्धर्वनगराणि च ।
 सुवर्णवर्णवृक्षांश्च नव मासान् स जीवति ॥
 स्थूलः कृशः कृशः स्थूलो योऽकस्मादेव जायते ।
 प्रकृतेश्च निवर्तेत तस्यायुश्चाष्टमासिकम् ॥
 कपोतो गृध्रकाकोलौ वायसो वापि मूर्धनि ।
 कक्ष्यादो वा खगस्तिष्ठेत् पण्मासायुःप्रदर्शकः ॥
 हन्यते काकपङ्क्तिभिः पांशुवर्षेण वा नरः ।
 शुष्येच्च वै यस्य मम स्नानाह्नामादधस्तनम् ।
 तस्यापि पञ्चभिर्मोक्षैर्विद्यान्मृत्युमुपस्थितम् ॥
 घृते तैले तथाऽऽर्क्षे वोचे चाऽप्यात्मनस्तनुम् ।
 यः पश्येदशिरस्कां वा मासादूर्ध्वं न जीवति ॥
 रक्तकृष्णाम्बरधरा गायन्ती हसती च यम् ।
 दक्षिणाशां नयेज्जारी स्वप्ने सोऽपि न जीवति ॥
 नग्नं क्षपणकं स्वप्ने हसमानं महाबलम् ।
 एतं चाऽऽवीक्ष्य वदन्तं विद्यान्मृत्युमुपस्थितम् ॥
 आमस्तकतलं यस्तु निमग्नं पङ्कसागरे ।
 स्वप्ने पश्यत्यध्यात्मानं स सद्यो ध्रियते नरः ॥
 केशाङ्गारांस्तथा भस्म भुजङ्गं निर्जलां नदीम् ।
 दृष्ट्वा स्वप्ने दशाहान् मृत्युरेकादशेऽहनि ॥
 करालैर्विकटैः कृष्णैः पुरुषैरुद्यदायुधैः ।
 पापानैस्ताडितः स्वप्ने सद्यो मृत्युमवाप्नुयात् ॥
 सूर्योदये यस्य शिवाः क्रोशन्त्यायान्ति समुद्रम् ।
 विपरीत्यापरीत्या च स सद्योमृत्युमृच्छति ॥
 यस्य वै भुक्तमांसस्य हृदये बाधते क्षुधा ।
 जायन्ते दन्तघर्षाश्च स गतायुर्न संशयः ॥
 दीपादिगन्धं चो वेत्ति कस्यत्यपि तदा जिति ।
 नात्मानं परनेत्रस्य धीक्षते न स जीवति ॥
 पिपाय कर्णौ निर्घोषं न शृणोत्यात्मसम्मग्नम् ।
 नश्यते चाक्ष्णोर्ज्योतिर्यस्य सोऽपि न जीवति ॥
 स्वप्नेऽग्निं प्रविशेद्यस्तु न च निष्कमते पुनः ।
 जलप्रवेशादपि वा तदन्तं तस्य जीवितम् ॥

उभूरासमयानेन यः स्वप्नं दक्षिणां दिशम् ।
 प्रयाति तं विजानीयात् सद्योमृत्युं नरेश्वर ॥
 स्वयम्भ्रममलं शुक्लं रक्तं पश्यत्यथाऽस्तितम् ।
 यः पुमान् मृत्युमासन्न तस्यापि हि विनिर्दिशेत् ॥
 यैश्चाऽऽविभीतः सततं येऽस्य पूज्यतमा मताः ।
 तानेव वाचजानाति तानेव च विनिन्दति ॥
 वैद्यान्नाचर्यते वृद्धान् शूकान् विप्रांश्च निन्दति ।
 मातापित्रोरहङ्गुरं योगिनां च महात्मनाम् ॥
 प्राप्ते काले तु चितुपस्तद् विधेय विचक्षणैः ॥
 पृथमादीन्यारिष्टानि ज्ञात्वा प्राहो मतिं हरे ।
 कुर्वाचतो भवेत्तस्य जीवितं मुक्तिरेव वा ॥
 उत्क्रान्तिकाले संस्मृत्य पुनर्योगित्वमृच्छति ।
 लक्ष्मीणकर्मघन्धश्च योगवासनया तदा ॥
 तस्मादसिद्धयोगेन सिद्धयोगेन वा पुनः ।
 श्रेयान्परिष्टानि तदा येनोत्क्रान्तौ न सीदति ॥
 इष्टारिष्टं तथा योगी त्यक्त्वा मरणजं भयम् ।
 तत्स्वभावं तदाऽऽलोक्य योगं युञ्जीत तस्ययित् ॥
 ततो मृत्युभयान्मुक्तो विदरेष्टा यथास्तुत्यम्, इति ॥
 अस्मादेव हेतौ योगसिद्धिप्रस्तावेऽरिष्टेभ्यो वेति कथितम् । उप-
 लक्षणमेतच्छायापुरुषदर्शनस्यापि । तद्वैयर्थ्यप्रकारश्चोक्तस्तन्त्रे—
 जाकाशे विगताऽम्बुदे निशि सिते पक्षे पुनः प्रत्यहं
 भूमावापदमाललाटफलकं ह्येकाग्रचित्तश्चिरम् ।
 प्रातः पृष्ठगतेर्यागनिमिष छायाङ्गलेषां शिरं
 दृष्टोर्ध्वं नयनेन यत् सिततर छाया नर पश्यति ।
 तत्कर्णोत्पकरास्यपार्श्वद्वयामावेक्षणेऽर्का १२ ऽथ ७ दिग् १०-
 भू १२माक्षिरसमा शिरो विगमतो मासांस्तु पद् जीवति ॥
 दृष्ट्रन्ध्रदृष्ट्या मुनिसंन्यमास्तान् द्विदेहदृष्ट्या तु मृतिस्तदैव ॥
 संपूर्णदृष्ट्या तु न वर्षमध्ये रोगो मृतिर्येति यदन्ति सत्यम्, इति

संक्षेप ॥ ॥ २२ ॥

चर्यायोगसाध्यां सिद्धिमाह—

मैत्र्यादिषु बलानि ॥ २३ ॥

मैत्रीकरुणामुदितासु संयमाद् बलानि तासां मैत्र्यादीनामवन्ध्या-
नि धीर्याणि भवन्ति । यैर्योगी प्राणिमात्रस्य सुखकरः सुहृद्भवति ।
स्वस्य परस्य चा परेषु मैत्र्याद्यर्थं प्रयत्नानिरपेक्षो भवतीति यावत् ।
एवं करुणाविष्वपि बोध्यम् ॥ २३ ॥

लक्ष्ययोगसाध्यां सिद्धियोगमाह—

बलेषु हस्तिबलानि ॥ २४ ॥

हस्त्यादिबलेषु संयमात्तानि बलानि योगिनः प्राप्नुमन्ति ।
योगजधर्मस्याचिन्त्यप्रभावत्वाच्चेति भावः ॥ २४ ॥

शिष्ययोगसाध्यां सिद्धिमाह ॥ २५ ॥

प्रवृत्त्यालोकन्यासात् सूक्ष्मव्यवहित-

विप्रकृष्टज्ञानम् ॥ २५ ॥

प्रवृत्तिर्ज्योतिष्मती प्राशुक्ता । तस्यां दृढार्यां च आलोक-
साक्षिप्रकाशप्रसरो बुद्धेस्तस्य न्यासाद् विषयेषु योजनात् कः की-
दृश कः कदेत्यादिप्रतिसन्धानरूपात् सूक्ष्मस्य परमाण्वादेर्व्यवहितस्य
निर्भयदेर्धिप्रकृष्टस्य मेर्यन्तर्वर्त्तिनो रसापनादर्शानमुत्पद्यते । यथा
चक्षुर्न्यासेन घटादीनामपरोक्षं भवति तद्वदित्यर्थः । एतेन श्रुतिपूक-
मेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं व्याख्यातम् । आत्मविषयकसंयमे निखे-
सर्वेष्वप्येषु संयमपेक्षा नास्ति । तत्र तत्र स्वयमेव चिन्तैव आत्मसंयम-
माहारभादेव सर्वेषां भानोत्पत्तेः । ननु कोऽयमात्मन्युत्कर्षो, य-
त्सयमेव सर्वेषामेव ज्ञानमिति चेच्छृणु । जीवस्य स्यामित्वं पर-
मेश्वरस्य च कारणत्वमुत्कर्षः । कारणता व्याप्नोपष्टम्भकत्वेन । यथा
पृथिवीं प्रति जलस्य । प्रकृते चोपष्टम्भकत्वं साक्षित्वप्रेरकत्वादिरूपं
कारणत्वमेवाश्रित्य श्रुतिषु सृदादिदृष्टान्ता एकविज्ञाने दर्शिताः ।
तत्रापि संयमबलेनैव सृदादिज्ञानात् सर्वतत्कार्यापरोक्षसम्भावाद्
मृद्विकारत्वेन ज्ञानं तु नोत्कर्षाघायकमिति संक्षेपः ॥ २५ ॥

सयमान्तरस्य सिद्धिमाह—

भुवनज्ञानं सूर्ये संपमात् ॥ २६ ॥

सूर्यं ब्रह्मलोकमार्गभूने सूर्यमण्डलान्तादिलङ्घ्यरूपे द्वारे संयमात्
फणितप्रकारात् साक्ष त्रुते सति भुवनक्षानं भूर्भुवःस्वर्गमहर्जनस्तपः-
सत्यम् अतलं वितलं सुतलं तलातलं महातलं रसातलं पातालं
चेतिचतुर्देशभुवनानां साक्षात्कारे भवतीत्यर्थः । भुवनविस्तारो
वर्णितः पुराणेषु । यथा—

भूरादिसत्यान्तान्युपरितनानि, अतलादिपातागान्तान्यधस्तनानि। तत्रो-
परितनानां सर्वेषामधस्तानं भूमिः । जम्बूद्वीपशालालिकुशकौशशाफ-
पुष्करादयः सप्तद्वीपैर्युक्तां भूलोको मरुपृष्ठपर्यन्तं यस्य चतुराशीति
जनोद्भूयो मूर्ध्नि द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनविस्तारो भूलं षोडशसाहस्र-
योजनविस्तारः सुमेरुमध्ये सौवर्णः पर्वतराज । तस्य पूर्वादिप्रदक्षिण-
क्रमेण राजतैषेदृग्स्फाटिकहेममणिमयानि शृङ्गाणि । दक्षिणपार्श्वे-
चास्य जम्बूनामा वृक्षो यशस्नायं लघणोदधिर्षोडशो भूमिभागो जम्बू-
द्वीपनामा भवति । तस्य सुमेरोः सूर्येण निरन्तरं प्रदक्षिणीकरणादध-
ःक्षेत्रभेदेन रात्रिर्दिद्य लग्नमिष पर्वतस्तथा तस्य मेरोरुत्तरदिशि नील-
श्चेतश्चतुर्द्वयन्तच्छयः पर्वताः प्रत्येकं द्विसहस्रयोजनविस्ताराः । तत्र
नीले वैदूर्यमये ब्रह्मपर्व । श्वेते राजतमये देवासुराः शृङ्गयति हेम-
रत्नादिमये देवा एव सुरललनाभिः सह निवसन्ति । तेषां पर्वतानामध-
काशेषु रमणकं हिरण्यमयं उत्तराः कुरथ इति त्रीणि वर्षाणि प्रत्येकं
नवयोजनसहस्रवित्तराणि सन्ति । तत्रात्तरकुक्ष्यु सर्वकामफला वृक्षाः
मणिमयी सुखस्वशां काञ्चनमयवालुकावर्ता भूमिः देवलोकाश्च्युता
देवकतपास्त्रयादशसहस्रवर्षायुषः सुरललनाकतपाभिः सह विह-
रन्ति हिरण्यमये यक्षानुगा मायावलाः सद्योत्सवमानसाः प्रियदर्शना
एकादशसहस्रायुषो हिरण्यमयां स्वानुरूपाभिल्ललनाभिः सह विह-
रन्ति । रमणकं सत्कर्मपुञ्जापार्जितविग्रहाः ध्रुवाभिजनसम्पन्नाः सु-
प्रियदर्शना निःसपत्ना इत्येव सहस्रायुषो मानवानानामनैर्विहरन्ति ।
एव मेरोः पूर्वादिशि माल्यवान् पर्वतस्तमेष सौमानं कृत्वा समुद्र-
पर्यन्तं भद्राश्वनामका देशास्तन्नामकमेवैकं वर्षम् । तत्र माल्यवति
यालखिल्यादिप्रभृतयो मुनीन्द्राः सिद्धाश्चोर्ध्वरेतस्का अहरहः सूर्य-
स्याभिमुखं गच्छन्तो निवसन्ति । भद्राश्वं महावलास्तेजसा भस्मपन्नाः
श्वेताः पुरुषा दशवर्षसहस्रायुषो नृत्यगीतवादिप्रकुञ्जलाभिः कुसुम-
वर्णाभिश्चन्द्रप्रभाभिश्च ललनाभिः सह सिद्धचारणसेविते विशाल-

यनादौ विहरन्ति । एवं मेरोः पश्चिमदिशि गन्धमादनः पर्वतस्त-
मेव सीमानं कृत्वा केतुमालनामका देशास्तत्रामकमेवैकं वर्षम् ।
तत्र गन्धमादने सानुगो यक्षराजः कुबेरोऽनुदिनं सुरललनाभिः सह
हासगानाऽऽदिना विहरति । केतुमाले सुवर्णवर्णाऽऽभा अनामया
वीतशोका वृक्षवर्षसहस्रायुषः स्वकर्मणा तत्र जातविग्रहा मानया
अप्तरसोपमामिल्ललनाभिः सह विहरन्ति । एवं तस्य मेरोर्दक्षिण-
दिशि निपथेदमकूटहिमशैलास्त्रयः पर्वताः प्रत्येकं द्विसहस्रयोजन-
विस्ताराः । तत्र निपथे सर्पनागगन्धर्वप्रभृतयो निवसन्ति । हेमकूट
शुष्मका हिमवति रक्षांसि निवसन्ति । तेषां पर्वतानामवकाशेषु
हरिवर्षे किम्पुरुषं भारतमिति त्रीणि वर्षाणि प्रत्येकं नवयोजन-
सहस्रविस्ताराणि सन्ति । तत्र हरिवर्षे प्रह्लादानुयायिनो दैत्यदानवाः
श्रीनृसिंहादिना विविधानन्दाननुभवन्तो निवसन्ति । किम्पुरुषं
किम्पुरुषगन्धर्वादिभिः सह हनुमत्प्रभृतयो नानापुराणोतिहासादिभिः
धीरामं गायन्तो दिव्योद्याननद्यादिषु विहरन्ति । भारतेवर्षे स्वर्गनरक-
मोक्षाधिकारिणो मनुष्या विविधजातिभेदभिन्ना गङ्गायमुनासरस्वती-
सरयून्मेद्रागोदावरीकावेरीमहानदीगण्डकी-पयोद्वादिनी-जलपान-
स्तानादिनारमनः कृतकृत्यतां सम्पादयन्तो विन्ध्यचित्रकूटकालजङ्ग-
कामगिरिगोवर्द्धनरैवतकमलयश्रीशैलसह्याद्रिपुमगचङ्गफत्पाभानन्दा-
ऽनुमयेन कैवल्यपदमपि तृणीकुर्वन्तः सञ्चरन्ति महापुरुषाः ॥
एवं विविधपुराणयाः कामक्रोधलोभहिंसासूयामदमात्सर्यादिभि-
रामनो वक्ष्यमाणाऽनेक—नरक—भार्गवां संपादयन्तो तुरात्मानः
कुललनाभिः क्षणमङ्कुराभिः सह विहरन्ति वाञ्छन्ति च । तेषां मोक्षो
दुर्लभः । तस्माद्भारतं वर्षं श्रेष्ठतमं वर्णयन्ति धर्माधर्मव्यवस्थायाः
सत्त्वादिति दिक् ॥

सुमेरोरधोमानेऽष्टादशसहस्रयोजनविस्तृतं वयममिलावृतं वर्ष-
म् । तत्र च भवानीनाथाः स्त्रीगणा एव विहरन्ति । तत्र च मोगः
पूर्णः । चतुर्दिशं मेरोरवष्टम्भगिरिषु मन्दर मेरुमन्दरसुपादर्वकुमुदा-
ख्येषु पयोमदिशुरसमिष्टजलहृदयान्वितेषु बन्दनचैत्रयवैभ्राजक-
सर्वतोमद्राद्युपवनशोभितेषु वर्त्तमानविविधानेकवृक्षफललामादिना
सुखमनुभवन्ति । मेरोः पूर्वेण जठरदेवकूटौ, पश्चिमतः पवनपारि-
यात्रौ, दक्षिणेन कैलासकरवीरौ, उत्तरतस्मिन्पृङ्गमकौ । अष्टभिरेतैः

परिस्तूनोऽग्निरिव परितश्चकास्ति काञ्चनगिरिर्मेघः । तस्य शिर-
सि मनोवत्यमरावती तेजोवती संयमिनी कृष्णा अङ्गना धन्वावती
महोदया यशोमती चेति नव पुरः । तत्र मध्यत उपरल्लता भगवतः
पुरी समचतुरस्त्रायां शातकौम्भी वदन्ति । अन्यानि प्रद्योन्द्रादिदिक्-
पालानां पुराणि । तत्र भगवतो विष्णोस्त्रिविक्रमस्य पराक्रमाद्
ब्रह्माण्डं भित्त्या निःसृता भगवच्चरणपङ्क्त्यावनेजनेनारुणकिञ्चल्को-
परञ्जिताखिलजगदधमलापहोपस्पृशताऽमला गङ्गा भगवती स्वयं
सीताऽलकनन्दा वधुभेद्रेति चतुर्द्धा मिद्यमाना चतुर्दिशमभिरुपन्दती
सागरं नदीपतिमभिनिविशति । तत्र सीता प्राच्यां, वधुः प्रतीच्यां, भद्रा
उत्तरस्याम, अलकनन्दा भारते यपे हंसकूटादिमार्गेणागता जगत्
पविशयति । यस्या नामग्रहणयाश्रादर्शनस्पर्शनप्रवेशमज्जानाम्युपाता-
दिभिः श्रवणमननध्यानविधुरा विविधविषयानुशया दुरात्मनोऽपि
मोक्षभाजो भवन्ति । तदेवं सुमेरुमादाय जम्बूदीपार्थं स्थानं शत-
सहस्रमितम् । ततः सुमेरोच्चतुर्दिक्षु पञ्चाशद्योजनसहस्रेण परिसं-
ख्यातम् । तत्र जम्बूदीपः पाश्यद्वयमादाय द्विगुणेन लवणोदधिना
वेष्टितः । ततो द्विगुणः प्लक्षाख्यो द्वीपः । तत्र शिवं धयसं सुमद्रं
शान्तं क्षेमम् अमृतम् अमयमिति वर्याणि । तेषु मणिकूटो वज्रकूट
इन्द्रसेनो ज्योतिष्मान् सुपर्णो हिरण्यवृष्टीशो मेघमाल इति शैलाः । भ-
वणानृम्णाङ्गिरसी सावित्री सुप्रभाता ऋतुम्भरा सत्यम्भरेत्येता नद्यः ।
यासां जलोपस्पृशेन निवृत्तकल्मषाः सहस्रायुषो बहुप्रजाः सन्तः सूर्य-
मनुदिनं भजन्ते । ॥ च पार्श्वद्वयस्वाद्द्विगुणेन इक्षुरसोऽधिना वेष्टितः
दृक्षद्विगुणः शाल्मलः स्वद्विगुणेन सुरोदधिना वृतः । तत्रापि सुरोद्यतं
सौमनस्य रमणकं देववर्षे पारिमद्रम् आप्यायनम् अविद्यातमिति सर्व-
वर्षाणि । शैलाश्च स्वरसः शतशृङ्गो धामदेवः कुन्दः कुमुदः पुष्पवर्षः
सहस्रस्तुतिरिति ससैव । नद्यश्च अनुमतिः सिनीवासी सरस्वती कुश-
रजनी नन्दाराकेति सप्तानासां जलोपस्पृशेन पुरुषाः उक्तवीर्याः सौ-
ममनुदिनं भजन्ताः शाल्मलाद् द्विगुणः कुशद्वीपो घृतोदधिना पार्श्व-
द्वयमादाय स्वद्विगुणेन वेष्टितः । तत्रापि वसुवसुदानहृदरचि-
नामिगुप्तसत्यकृतविचिक्रनामदेवार्यानि वर्षाणि ससैव । शैलाश्च
चक्राद्युशृङ्गः कपिलाश्चित्रः कूटो देवानीकऊर्ध्वरोमा द्रविण इति
सप्त । नद्यश्च घृतकुल्या रसकुल्या मधुकुल्या मित्रचिन्दा देवगर्भा

घृतच्युता मन्त्रमालेति सप्त । यासां जैलस्तथायीर्यास्तृप्ताश्च
 भगवन्तं जातघेदस्वरूपिणं यजन्ते । कुशात् क्रौञ्चद्वीपो द्विगुणः
 पाद्वर्षद्वयमादाय स्वाद्विगुणेन क्षीरोदधिना वेष्टितः । तत्रापि आमो
 मधुरहो मेपपृष्ठः सुधामा भ्राजिष्ठो लोहिताणो घनस्पतिरिति यर्पा-
 णि सप्तैव । शैलाश्च शुक्रो चर्ममानो भोजन उपवर्हणो नन्दो गन्दनः
 सर्वताम्रमिति सप्त । नथश्च अभया अमृतौघा अर्धका तीर्थघटी-
 रूपयती पयिप्रयती शुक्लीति सप्तैव । यासां जलैरुक्तवीर्याः पुरुषाः
 वरुणमेव भजन्ते । क्रौञ्चद्वीपाद् द्विगुणः शाकद्वीपः पार्श्वद्वयमादाय-
 दधिमण्डो दधिना परीतस्तत्रापि पुरोजयमनोजयपवमानचूष्मागीक-
 शिन्नरेफयदुरूपविष्यचारानामभिः प्रसिद्धानि यर्पाणि सप्तैव । शैलाश्च
 ईशान उग्रभृङ्गो यलमद्रः शतकेशरः सहस्रस्रोतो वेधपालो महानस
 इति सप्तैवानघश्च अनघा आयुर्दा उभयस्पृष्टिरपराजिता पञ्चपदी स-
 हस्रस्तुतिर्निजघृतिः सप्तैव । तद्वर्षपुरुषा ऋतमनसस्तयमनदानप्रतानु-
 यतनामानः प्राणं समाधिना यजन्ते । शाकद्वीपाद् द्विगुणः पुष्कर-
 द्वीपः पाद्वर्षद्वयमादाय द्विगुणेन स्वादूदकेन परीतः । तस्मिन्
 द्वीपे मानसोत्तरनाभक एवाचलोऽयुतयोजनोच्छ्वायापामोर्वाचीन-
 पराचीनवर्षयोर्मर्यादाभूतस्तिष्ठति । यस्मिन् चतसृषु विष्णु चत्वारि-
 पुराणि लोकपालागामिन्द्रादीनाम् । तदुपरिष्ठात् सूर्पेरथस्य मेरु-
 परिभ्रमत संवत्सरात्मकं चक्रं देवानामहोरात्राभ्यां परिभ्रम-
 ति । तत्रत्या भगवन्तं ग्रहार्ण कर्मणा भजन्ते । एतेषु द्वीपेषु सह-
 सिद्धाः सन्ति । क्षीरोदात् परतः सप्तलक्षोत्तरा सायंकोटिपरिमिता
 भूः तत्रापि लोका सन्ति । अनन्तारं लोकालोकपर्वतः । तदुपरि
 दिक्पालगजाः सन्ति । ततो बहिरुर्वरिता काञ्चनमय्यलौकिकीदेव-
 म्नीडामूमिः । सेयं वसुमती भूमिः सर्वपि पञ्चाशद्योजनकोटिपरिमिता
 आवरणेन शतकोटिबिस्तृता अण्डस्य मध्ये संक्षिप्ता । भूलोकस्य
 सर्वोपस्तात् पातालं तत्र वासुकिप्रभृतयो नागाधिपतयः सपरिचारा
 निवसन्ति । तदुपरि रसातलम् । तत्र दैतेयदानवनिवातकचचप्रभृतयो
 निवसन्ति । तदुपरि महातलम् । तत्र तक्षकप्रभृतयो निवसन्ति ।
 तदुपरि तलातलम् । तत्र मयो मायावी तदनुगाश्च तिष्ठन्ति ।
 तदुपरि सुतलम् । तत्र भगवता स्वीयत्वेनानुगृहीतो बलिरात्म-
 निवेदी परमभागवतः सगणास्तिष्ठति ॥

तदुपरिचितलम् । तत्र हाटकेष्वसौ मयान्या सह मिथुनी भूयविहर-
ति । यतः प्रवृत्ता हाटकी नाम नदी । एवं तत्र तदीया भूतघेतपिशा-
चापस्मारग्रहाराक्षसकूष्माण्डविनायकादयो निवसन्ति । तदुपरि
अतलम् । यत्र मयपुत्रादयोऽसुरा निवसन्ति । तत्र ते सप्तपाताल-
लोकाः स्वर्गादप्यधिकस्तुतसाधनाः । एतेषामुपरि जलावरणः ॥

तदुपरि भूमेरधस्ताद् विविधवृक्षमयस्तामिस्राण्यतामिस्र-
रौरवकुस्मीपाकमूलाऽसिपत्रवनसूकरमुराऽन्धकूपकिमिमोजनमद-
शातप्रभूमिपञ्चकण्टकशात्मलीचैतरणीपूयोदप्राणरीधविशसनलाला-
भक्षणसारमेयादनमदीचिरयपातक्षारकर्दमरक्षोगणभोजनशूलप्रोत-
दन्दशूकाघटनिरोधनपयावर्त्तनसूचिमुखप्रभृतयो नरकाः सन्ति ।
तेषु च परचित्तकलत्रापहारकपरचञ्चकभुतद्रोहकुटुम्बादिपोषकदेह-
म्भरपशुपर्क्षप्राणपीडकपितृगुयादिचिद्वेयकपायण्डधर्मपोषकवृषा-
दण्डप्रदविवेकिमत्कुणामिघातकस्थयमेवमिष्टाश्रमुजो बलात्कारेण
परस्थाऽपहारकपरचधूरतधर्मनाशकवृषलीपतिमृगयासक्तदाम्भिक-
याजकसत्रर्णभार्यागामिगरद्वानिदमिष्पावादिस्तुरपायिविद्यादिमन्त्र-
द्वेषिभूताद्विजकातिविधिद्वेषकरूपणाविशुनगणिकागामेविपरीतधर्मा-
चारिधर्मातमिरुषिप्रभृतयो नाताविधयास्ततामिर्यात्यमाना हाहेति
रुदन्तो घसन्ति । तदुपरि इयं वर्णिता भूमिः । एतस्या उपर्यन्तरिक्षा-
ऽपरपर्यायो भुवर्लोकः । तत्र ग्रहनक्षत्रतारका ज्योतिष्यके निवद्वाः
सञ्चरन्ति ॥

तनु मेरोरुपरि भुवर्लोकः । तत्र ज्योतिष्यकं भ्रमतीति न युक्तम् ।
तथा सति मेरुणा ज्योतिष्यकावरणासम्भवाद्यच्छेदभेदेन रात्रिदिन-
भेदेन व्यवस्था न स्यादिति चेन्न । वृक्षेणैव पार्श्वान्तरेण मेरोरेकपार्श्व-
स्थसूर्यादेर्व्यवधानसम्भवेन रात्रिदिनव्यवस्थाया उपपत्तेः ॥

तदुपरि स्वर्लोको माहेन्द्रापरपर्यायः । तत्र षड् देवनिष्कायाः
त्रिविधाः । अग्निष्वात्ताः याम्याः ॥ पिताः अपरिनिर्मितवशश्चर्त्तिनः
परिनिर्मितवशश्चर्त्तिनश्चेति सर्वे सङ्कुल्पासिद्धाः । अग्निमाद्यैश्वर्योपपन्नाः
स्वेच्छोपात्तविग्रहाः कल्पायुष कामलम्पटा निवसन्ति । तदुपरि
महर्लोकं प्राजापत्या देवसमूहा कुमुदा ऋमवाः अतर्दना अजनासा
वमिताभा इति पञ्चविधा इत्येते महाभुतचशिनो ध्यानाहाराः कल्प-
सहस्रायुषो निवसन्ति । तदुपरि जनलोकः । तत्र भुतेन्द्रियचशिनो

ब्रह्मपुरोहिता ब्रह्मकायिकाः ब्रह्ममहाकायिका अमरा इत्येते चतुर्विधा द्विगुणद्विगुणात्तरोत्तरायुषो निवसन्ति । तदुपरि तपोलोकः । तत्राहङ्कारवशिनस्त्रिविधा देवनिकायाः अमास्वरा महाभास्वराः सत्यमहाभास्वरा इत्येते देवसमूहा द्विगुणद्विगुणात्तरायुषः स्वेच्छया स्वपरान्यपरस्थोपान्तचित्ताऊर्ध्वरेतसो निवसन्ति गच्छन्ति चातदुपरि सत्यलोकः । तत्राकृतगृहनिर्माणा मात्मारामाः प्रधानवशिनी यावत्सर्गायुषोऽव्युताः शुद्धनिवासाः सत्यामाः संज्ञासंज्ञिनश्च क्रमेण सचित्तकंसचिचारानन्दास्मितायोगिन उपर्युपरि निवसन्ति गच्छन्ति च परमहंसास्तल्लोकयासिनः परोक्षविद्वांसः प्रणवाद्युपसकाश्च । ते च तत्र गतास्ततः पुनर्गोचरन्ते । किन्तु तेनैव सहार्धिकाराः सन्तो मुच्यन्ते वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः * ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे इत्यादिभ्युनेस्तदेतत्सर्वं ब्रह्माण्डमध्ये संक्षिप्तं ब्रह्माण्डं च प्रधानस्याऽवयवो यथाकाशे लघोतः । तदुक्तं बिष्णुपुराणे प्रकृतिं प्रकृत्य—

अण्डानाम्बु सहस्राणां सहस्राण्ययुतानि च ।

ईदृशानां तथा तत्र फोटिकोटिशतानि चेति ॥

एतद्व्यद्विष्य प्रकृत्याघरणम् । तत्र भवप्रत्यया असंप्रज्ञातयोगिनो निवसन्ति । उपायप्रत्ययास्तु कैवल्यपदे तिष्ठन्ति ॥

अथ सासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिता ।

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ॥

तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिन इत्यादि वदता भगवतोपायप्रत्ययाऽसंप्रज्ञातयोगजप्रमाया एव कैवल्यहेतुः यज्ञापनादिति संक्षेप । ज्योतिःशास्त्रे तु पाञ्चमौनिको वस्तुलः कन्दुकाकारश्चन्द्र-
शुद्धशुक्लसूर्यमद्भलबृहस्पतिशनिनक्षत्रकक्षावृत्तेर्दृष्टः समन्ताद्देवमनुष्य-
दैत्यैः समेतः पवतारामग्रामचैत्यचयैः केसरीः कुसुम इव चित्तो
नान्याधारः स्वशक्त्यैव पञ्चसहस्रयोजनपरिमित आकर्षणशक्ति-
मान् भूपिण्ड आकाशे नियतं तिष्ठति । आकाशे एव घटमानो भू-
पिण्डो निरन्तरमघो यातीति बौद्धाः । तत्र । ऊर्ध्वक्षितशरादेर्भूग्रा-
ह्यतापत्तिप्रसङ्गात् । नच भूमेर्मन्दा शरादेश्च शीघ्रा गतिरिति वा-
क्यम् । गुरो शीघ्रपतनस्य लघोर्मन्दपतनस्यानुभवसिद्धत्वात् ।
ननु भूः सर्वेरापि समेवायुभूयते, न कन्दुकाकारेति चेन्न । कन्दुके

गोमेदद्वीपस्ततो मेघसिन्धुस्ततः पुष्करद्वीपस्ततः स्याद्दूदकसिन्धु-
स्तदन्तर्यदधानलस्तश्रिकटे नरकाणि पृथिवीपुटानि सप्त पातालाग्नी-
ति भुवनसस्या । सा पुराणविरुद्धेत्यत्र केचित् । ग्रहचारादेर्ज्योतिः-
शास्त्रीत्येवानुभयात् पुराणमहत्त्वमुपासनापरम् । कोटिशब्दस्य
नानार्थत्वाच्छतशचकत्वं चेति समादधुरिति विष् ॥ २६ ॥

पुराणमते संयमान्तरस्य सिद्धिमाह—

चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् ॥ २७ ॥

चन्द्रे संयमात् ताराणां नक्षत्रादिज्योतिषां यो व्यूहः सन्निवेश-
विशेषस्तस्य साक्षात्कारो भवतीत्यर्थः । सूर्यस्य नक्षत्राद्यभिभाषक-
त्वात्संयमात् साक्षात्कारकाले नक्षत्रादिज्ञानं कठिनमिति मत्वा
पृथगुपायं कथितः ॥ २७ ॥

नक्षत्रादिज्ञानफलमाह—

ध्रुवे तद्गतिज्ञानम् ॥ २८ ॥

तारादिरूपज्ञानानन्तरं ध्रुवे निश्चले ज्योतिषां प्रधाने संयमात्
तासां ताराणां या गतिः प्रत्येकं नियतकाला नियतदेशा च तस्या-
म् । इयं तारा भयं ग्रह इयति कालेऽमुकराशि यास्यति इत्यादि-
साक्षात्कारो भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

बाह्यसिद्धीत्यत्यागतसिद्धीराह—

नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ॥ २९ ॥

शरीरमध्यवर्तिनामिकन्दरूपं चक्रं कदलीपूलवदादाद्युत्पन्नं यतः
शाखापल्लवादिचक्षुरपादाऽऽदिकमवयवजातम् ऊर्ध्वमधश्चाधिर्म-
वति । तस्मिन्नाभिचक्रे संयमात् साक्षात्कृते सति कायस्य पदा-
ऽर्थस्त्र्यहं रसमलघानुनाडीजीवाणामवस्थानं सञ्चारं च जानाति ।
एतस्मिन् ज्ञाते जीवस्य देहान्तरे प्रवेशंमपि जानातीत्यर्थः ॥ २९ ॥

संयमान्तरस्य सिद्धिमाह—

कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः ॥ ३० ॥

जिह्वाया अथस्ताजिह्वातन्तु । ततोऽथस्तात् कण्ठ । कण्ठादथस्तात्

योगसिद्धान्तचन्द्रिका । ३ विभूतिपादः । १३१

कूप इव कूपः पुरःपर्यन्तं कृपाकारदिच्छद्मः । तत्र संयमादशेषविशेषतः
साक्षात्कृते सति क्षुत्पिपासानिवृत्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

संयमान्तरस्य सिद्धिमाह—

कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् ॥ ३१ ॥

कण्ठकूपस्याधस्ताद् उरसि कुण्डलितसर्प इव स्थिततया कूर्मा-
ऽऽकारं हृदयपुण्डरीकाख्यं नाडीचक्रं कूर्मनाडीशब्दाभिधेयम् । त-
स्मिन् संयमाच्चित्तस्य स्थैर्यमचापल्य सिद्ध्यतीत्यर्थः । यदिद् ब्रह्मपुरं
बहिरं पुण्डरीकं वेद्वेति श्रुत्या ब्रह्मवेदमत्वेन प्रतिपादिते तस्मिन्
अपिष्टचित्तस्यानन्दविशेषलामेन नाम्यत्र मनो गच्छतीति भावः ॥ ३१ ॥

संयमान्तरस्य सिद्धिमाह—

मूर्द्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ॥ ३२ ॥

प्रह्वरन्ध्रस्थे स्वप्रकाशरूपे ज्योतिषि संयमात् सिद्धदर्शनम् ।
सिद्धानां ध्यानापृथिव्योरन्तरालवर्तिनां दिव्यपुरुषाणां प्रमाणांतरै-
रदृश्यमानानां दर्शनं साक्षात्कारो भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

सर्वशक्त्ये उपायान्तरमाह—

प्रातिभादा सर्वम् ॥ ३३ ॥

विवेकव्यातिर्हि प्रसवयान संसारतरणोपायः । तदर्थं संयमे क्रियमाणे
विवेकव्यातिसूचकं प्रातिभम् उपदेशनैरपेक्षेण यथाधेज्ञानशक्तिरूप-
प्रतिभोत्पन्नमनोपदेशिकं ज्ञान सर्वार्थविषयकं भवति । तज्ज्ञानबलात्
पूर्वोक्तसूर्यादिसंयमान्तरं विनापि योगी सर्वं जानातीत्यर्थः । यथा-
सूर्योदयसूचकारणप्रमया लोकं सर्वं पश्यति ॥ ३३ ॥

संयमस्याऽऽन्तरसिद्धय उक्ता । इदानीं सत्त्वपुरुषान्यताख्याति-
रूपां मुख्यं सिद्धिं विवक्षुरादौ तत्संयमदेतुभूतायाश्चित्तसिद्धि-
कारणमाह—

हृदये चित्तसंविदः ॥ ३४ ॥

हृदयं परमात्मसिंहासनकल्पं चित्तस्यानमघोमुखं हृत्पद्मजम् ।

तस्मिन् संयमात् सवासनस्य स्वपरचिस्य साक्षात्कारो भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

चित्ते साक्षात्कृते तद्विवेकेनात्मज्ञानं भवतीति क्रमानुसारेणाह-

सत्त्वपुरुषाभ्यामत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः

परार्थात् स्वार्थसंयमात् पुरुषज्ञानम् ॥ ३५ ॥

सत्त्वाधिक्यात् सत्त्व बुद्धिः पुरुषो भोक्तो सत्तिद्रूपः पुष्कर-
पलाशवन्निर्लेपः । अतएव तयोस्त्यन्तासंकीर्णयोस्त्यन्तभिन्नयोः सादृ-
श्यादिनाप्यसंभाषिताभेदयोरिति यावत् । एतयोर्ध्वः प्रत्ययाविशेषः प्र-
त्यययोर्विधिव्याग्रहणं सुखादिमति विषयाद्याकारा दृष्टिरन्तःकरण-
स्य । तत्र भासकांशः प्रत्ययः पुरुषस्येत्येव विशिष्य भास्यभासक-
भावेन पृथग्ग्रहणमिति यावत् । भोगः अस्मात्साक्षाधिकारस्या-
न्तःकरणस्य परिणामहेतुत्वाद्भोगः स्वस्य साक्षित्वमात्राज्ञानेनाकृतार्थ-
पुरुषस्याभिमानहेतुत्वाद्भोगः । अतएव तयोः सांकर्यमाध्यासिका-
भेदः पुनः पुनः सत्सारसंपादकमतोऽस्तीति तयोर्मध्ये परार्थात्
पुरुषभोगसंपादकादन्तःकरणविवेकेन स्वार्थं भासकरूपे साक्षि-
प्रत्यये संयमात् साक्षात्कृते सति परिपूर्णत्वादिधर्मैः पुरुषस्याधिप्लवः
साक्षात्कारो भवतीत्यर्थः । यदमन्तरं द्वैतज्ञानं न पश्यति ॥ ३५ ॥

अस्यैव संयमस्य फलान्तरमाह—

ततः प्रातिभं श्रावणवेदनादर्शास्वादवार्त्ता जायन्ते ॥ ३६ ॥

ततः पुरुषसंयमात् प्रातिभं पूर्वोक्तमनौषदेशिकं श्रावणं श्रोत्रे-
न्द्रियजं, वेदना त्वगिन्द्रियजम्, आदर्शश्चाक्षुषम्, आस्वादो रासमं
वार्त्ता घ्राणजम् । इमानि दिव्यशब्दरूपशरीरपरसगन्धविषयकाणि ज्ञाना-
न्यपि भवन्ति, न पुरुषज्ञानमात्रमित्यर्थः । एतेन विविदिषोरलौकिक-
विषयानुभवार्थः । पृथक्कृतस्य योगोऽनावश्यकः पुरुषसंयमेनैव
तत्सिद्धेरिति ज्ञापितम् ॥

अथवा पुरुषसाक्षात्कारस्य न सर्वपरोक्षज्ञानमात्रं फलं, किन्तु
परोक्षमपरोक्ष चेति द्विविधमपि ज्ञानं भवतीत्याह ॥ ततः प्रातिभेति ॥
ततः पुरुषसाक्षात्कारात् प्रातिभं प्रतिभामात्रसहकारेण जातं परोक्षं

धावर्णं धोन्द्रियसहकारेण जातम् । एवं वेदनाविक्रमपि बोध्य-
म् । कृतात्मसाक्षात्कारस्य तत्तदर्थसाक्षात्कारार्थं भूतभौतिकानि
प्रणिधानमात्रेणोपस्थितानि भवन्ति । एतेन योगिना या सिद्धिः
सा सुतरां योगसाध्यग्रन्थापरोक्षप्रमावतो भवत्येवेति स्थापितम् ।
तथाच यस्येत्यं श्रुतिसिद्धं सर्वविज्ञानं स एवाऽपरोक्षप्रमायानिति
निश्चीयते इति भावः ॥ ३६ ॥

ननु तद्यं योगी कृतकृत्यस्तत्राह—

ते समाधावुसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः ॥ ३७ ॥

ते प्राप्तिभादयः फलविशेषाः समाधौ नि धेयसफले असम्प्रक्षाने
उपसर्गाः । हर्षविस्मयादिद्वारा शैथिल्यसम्पादनविश्वरूपाः । अतो
मुक्त्यर्थी तादुपेक्षेत । न ह्यात्मसाक्षात्कारं विना सिद्धिकोटिभिः
कृतकृत्यता भवति । उक्तं च भगवता, एतद् बुद्ध्या बुद्धिमान् स्यात्
कृतकृत्यश्च भारतेति । अत एव वसिष्ठ आह—

सर्वेच्छाजालसंशान्तावात्मलामोदयो हि यः ।

स कथं सिद्धिवाञ्छायां मग्नचित्तेन लज्यते ॥

न केचन जगद्भावास्तत्त्वज्ञं रञ्जयन्त्यमी ।

नागर नागरीकान्त कुप्रामललना इव, इति ॥

तर्हि तत्साधननिरूपणं व्यर्थम् ? तत्राह ॥ व्युत्थान इति ॥ व्यु-
त्थाने व्यवहारदशायां सिद्धयः पुनर्यथा भवन्ति । अतस्तन्निरूपणं
न व्यर्थम् ॥ ३७ ॥

तदेव ज्ञानादिरूपाः संयमसिद्धीः प्रदर्श्य क्रियारूपा अपि विमू-
तयः संयमफलान्याह—

बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य

परशरीरावेशः ॥ ३८ ॥

सर्वत्र व्याप्तिशीलस्य चित्तस्य स्वशरीरमात्रे संकोचेन स्थिति-
र्यम्भः । तस्य कारणं धर्माधर्मौ तयोः संयमेन शैथिल्यं दृढबन्धना-
ऽक्षमता भवति । प्रचारसंवेदनम् अपाननाख्या एवम्प्रकारेण चित्त
शरीरे प्रविशति निर्गच्छति चेत्यादिविशेषैश्चित्तगतविज्ञात्कारो

भवति । तथाच यन्धकरज्जुनाशे मार्गज्ञस्य देशान्तर इव चित्तस्य योगिचित्तस्य परशरीरावेशः परकाये मृते जीविते वा प्रवेशो भवति प्रचारे हाते योगी स्वशरीराभिप्लव्य चित्तं शरीरान्तरे प्रक्षिपतीति यावत् । प्रक्षिप्तं चित्तं चेन्द्रियाव्यनुपतन्ति मधुकरराजमिव मक्षिकाः ॥ ३८ ॥

उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वङ्ग उत्क्रान्तिश्च ॥ ३९ ॥

द्वयी चक्षुषिन्द्रियाणां प्रवृत्तिर्याह्या जायन्तरी च । आद्या रूपाद्यालोचनरूपा च । अन्यया जीवन् योनियुक्तरूपा सर्वकरणसाधारणी । तस्याः क्रियाभेदात् प्राणादिभिः संज्ञाभिर्बर्णपदेशः । तत्र नासिकाप्रादाहृदयं स्थितः प्राणः । आनाभेरापादतलं मलापनयनादपानः । नाभिप्रदेशं परिवेष्ट्य भुक्तस्य समनयनात् समानः । देहे व्यापनाद् व्यानः । आनासादाशिरोवृत्ति उदान उत्क्रान्तिहेतुः । तत्र उदानस्य संयमेन जयादितरेषां वायुनानिरोधादुदानमावाज्जले महा-नद्यादौ पङ्के कर्दमे कण्टकेषु च योगिनोऽतिलघुत्वात् तूलपिण्डवदसं-सर्गो भवति । उत्क्रान्तिश्च स्वच्छया मरणं च भवति ह्यभेदे इत्यर्थः ॥ ३९ ॥
सिद्धान्तरमाह—

समानजयाज्ज्वलनम् ॥ ४० ॥

नाभिनिकटस्थाग्निव्यापिनः समानस्य जयात् संयमेन वशी-करणाद् अग्नेर्ज्वलनं दीप्तिर्भवतीत्यर्थः । समानेनाविष्टो वाहुर्मन्द-स्तिष्ठति समानजये तु निरावृतः सन् प्रदीप्तो भवतीति तत्तेजसा योगी ज्वलन्निव प्रतिभाति इति यावत् ॥ ४० ॥

संयमान्तरस्य सिद्धिमाह—

श्रोत्राकाशयोः संबन्धसंयमादिव्यं श्रोत्रम् ॥ ४१ ॥

उपलक्षणमेतच्चक्षुस्तेज प्रभृतीनामपि द्वेयम् । तथाच तयोस्तयोः संबन्धेष्वाश्रयाश्रयिमावादिलक्षणेभ्यः संयमादुक्तप्रकारादिव्याती-न्द्रीयाणि दिव्यशब्दस्पर्शरूपरसगन्धग्राहकाणि श्रोत्रत्वमाक्षिरसन-प्राणाद्याणि भवन्ति यैर्योगी यथेष्टं व्यवहरतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

संयमान्तरस्य सिद्धिमाह—

कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्ते-

श्वाकाशगमनम् ॥ ४२ ॥

काय. पाञ्चभौतिक स्थूलदेह । आकाश शब्दतन्मात्रकार्यम् । तयो सम्बन्धो व्याप्यव्यापकमाय । आकाशोऽनकाशप्रदातृत्यादि-
हेतुर्वापक । ततो न्यून शरीरम् । तच्च सद्योतकस्य व्याप्यमिति
तस्मिन् सम्बन्धे सयमात् कथितप्रकारात्, लघुतूलसमापत्तेश्च
लघुतूलादिसमताभावनातश्च लघुत्वप्राप्त्या योगिन आकाशगमन-
म् ऊर्णनाभेस्तन्तुजालेनेत्यादित्परदिममि स्वेच्छया यथेष्ट सञ्चारो
भवतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

सयमान्तरस्य सिद्धिमाह—

बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः

प्रकाशान्तरणक्षयः ॥ ४३ ॥

वेहे साहङ्कारस्य शरीरसापेक्षा स्वशरीरस्येव बहिर्वस्तुनां सः
ङ्कृष्टपादिवशता विदेहा सिद्धि कल्पितेत्युच्यते । या तु शरीरे निरह-
ङ्कारस्य स्वशरीरनैस्त्वेत्येव परशरीरादावपि मनसो बहिर्वस्तुनां सङ्क-
ष्टपादिवशता सा महाविदेहास्या सिद्धिरकल्पितेत्युच्यते । सैव महा-
विदेहास्या सिद्धि । मनसो बहिरकल्पिता वृत्तिर्योगशास्त्रोक्तस्व-
गोचरसंयमाद्भवति । तत शरीरे अहम्भावत्यागादिसयमात् प्रकाशा-
ऽऽवरणक्षय प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य यदावरण क्लेशकर्मविपाक-
रूपावरक तस्य समूलस्य क्षयो भवतीत्यर्थः । तेषा क्षये च निरा-
वरण योगिनश्चित्त स्वेच्छया विहरति विजानाति चेतिभावः ॥ ४३ ॥

तदेव, परिणामत्रयसयमादित्यारभ्य भूतेन्द्रियाद्यात्मान्तरसय-
माना ज्ञानक्रियादिरूपा सिद्धी प्रदर्श्येदानीं, वितर्कादिस्मृत्रै स्व-
शास्त्रे मुख्यतः प्रकृतेषु ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु ये सयमास्तेषा सिद्धीः
प्रतिपादयिष्यन् ग्रहीतृग्रहणयोग्राह्यनिरूप्यत्वाद्वाच्ये ग्राह्यसयमस्य
सिद्धिमाह—

स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्त्रयार्थवत्त्वसंयमाद् भूतजयः ॥ ४४ ॥

स्थूलं च स्वरूपं च सूक्ष्मं चान्वयव्याप्यवत्त्वं च स्थूलस्वरूप-
सूक्ष्मान्वयाप्यवत्त्वानि । तेषु संयमात्माक्षात्कारपर्यन्तात् तत्तद्रूपवतां
पञ्चभूतानां जयो वशवर्तिता भवतीत्यर्थः । तत्र स्थूलं परिहृयमान-
मवयवसंस्थानं, स्वरूपं फाडिन्यसांमिदिकद्रवत्वोष्णत्वतिर्यग्गमना-
ऽरकाशदानादि, सूक्ष्मं शान्तघोरमूढवृत्तिशून्यव्याचञ्छदस्पर्शरूप-
रसगन्धतन्मात्रारूपं कारणम् । अन्वयः प्रकाशक्रियास्थितिरूपेणाश्वे-
तीत्यन्वयः सत्त्वादिगुणत्रयम् अर्थवत्त्वं भोगापवर्गार्थता । एतेषु
तानां पञ्चरूपेषु प्रमेण प्रतिकल्पं संयमाद् भूतानि भूतप्रकृतयश्च
योगिसंकल्पानुसारिण्यो भवन्ति यस्मानुसारिण्य इव गाय इति
यावद् ॥ ४४ ॥

तस्यैव भूतजयस्य फलमाह—

ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसंपद्धर्माऽनभिघातश्च ॥ ४५ ॥

ततो भूतजयादणिमादिप्रादुर्भावः ।

अणिमा लघिमा चैव महिमा गरिमा तथा ।

प्राप्तिः प्रकाशप्रतीतिर्यं वशित्वं चाष्टमं स्मृतमित्येवमष्टविधैश्वर्य-
स्य प्राप्तिमर्थति । प्रादुर्गम इत्यनेन सत्त्वप्रधानस्य चित्तस्य स्वरूपत एव
तद्योगपर्याप्तं संयमेनाभिव्यक्तिमात्रमितिज्ञापितम् । अणिमा संकल्प-
मात्रेण तत्क्षणदेव प्रकृत्यपगमेन परमाणुवद्देहस्य सूक्ष्मता ॥ १ ॥

लघिमा शुक्लरस्यापि पर्यतदेस्तूलवल्लघुभावः ॥ २ ॥ महिमा आका-
शादिवन्महद्भावः ॥ ३ ॥ गरिमा लघुतरस्यापि तूलादेः पर्यताविषद्
शूरभावः ॥ ४ ॥ प्राप्तिः परिच्छिन्नभावस्यैव संकल्पमात्रेणावयव-
दैर्घ्याद्देशान्तरस्थवस्तुस्पर्शः । यथा बहुस्यप्रेण चन्द्रादिवस्तुस्पर्श-
शक्तिः ॥ ५ ॥ एताः पञ्चसिद्धयः स्थूलसंयमस्य फलम् । स्वरूपस्य प्रा-
काम्यं, तच्चेच्छानभिघातः ॥ ६ ॥ सूक्ष्मस्य वशित्वम् । तच्च भूतभौतिकानां
स्वाधीनकरणम् ॥ ७ ॥ अन्वयस्य ईशित्वं भूतानामुत्पत्तिविनाशयोः
संस्थानविशेषे च सामर्थ्यम् ॥ ८ ॥ अर्थवत्त्वस्य यत्र कामाद्यसायित्वं
तत्र सत्यसंकल्पता प्राकाम्यमेव । नन्वेवं योगी कदाचिज्जलात्तेजः
कुर्यात् । तथाचेश्वरसत्प्रतिपक्षं स्यादिति चेन्न । ईश्वरसंकल्पानु-
सारिण्यैव तत्संकल्पस्योत्पत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । एवं कायसम्पद्देह-
भाणा भवति ॥ तद्धर्मानभिघातश्च ॥ तद्धर्मः पृथिव्यादिभूतधर्मं

काठिन्यादिभिरनभिघातोऽप्रतिबन्धश्च भवति। शिलादिष्वपि योगि-
शरीरप्रवेशदर्शनाविति संक्षेपः ॥ ४५ ॥

कायसंपदमाह—

रूपलावण्यवलज्जसंहननत्वानि कायसंपत् ॥ ४६ ॥

रूपं चक्षुःप्रियो गुणः, लावण्यं सर्वाङ्गसौन्दर्यम्, यत्नं धीर्यं यज्ज-
संहननत्वं यज्जस्येव निविडो दृढः संघातो यस्य यज्जस्येव संहननं
प्रहारो यस्येति च । तस्य भावो यज्जसंहननत्वं हनुमत्प्रभृतिषु
प्रसिद्धम् । एतानि योगिनः कायसंपद्भवतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

प्राज्ञसंयमस्य सिद्धय उक्ताः । संप्रतिग्रहणसंयमस्य सिद्धि-
माह—

ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजयः ॥ ४७ ॥

ग्रहणं च स्वरूपं चास्मिता चान्वयकार्यत्वं च ग्रहणस्वरूपास्मि-
तान्वयार्थस्यानि । तेषु संयमात् कथितप्रकारात् साक्षात्कारपर्यन्ता-
त्तद्रूपाणामिन्द्रियाणां जयो वशवर्तिता भवतीत्यर्थः । ग्रहणं किञ्चि-
दिदमिति सामान्यतोऽमुक इति विशेषतश्चेन्द्रियाणां विषयाकारपरि-
णामः । इयरूपं प्रकाशत्थम् अस्मिताकारणीभूतसात्त्विकाहङ्कारानुग-
मः । अन्वयार्थवत्त्वं पूर्ववत् । एतेष्विन्द्रियाणां पञ्चरूपेषु क्रमेण प्रसि-
रूपं संयमात् सर्वाणीन्द्रियाणि योगिसेकवृत्तानुसरीणि भवन्ती-
ति यावत् ॥ ४७ ॥

ततः किं तत्राह—

ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ॥ ४८ ॥

ततोऽस्मिन्निन्द्रियक्षये सति मनोजवित्वं कायस्य मनोवच्छीघ्र-
तरो गतिलाभो विकरणभावो विकीर्णता स्वभावाद् व्यापिता स्थूल-
देहसंपर्करहितानामिन्द्रियाणामभिप्रेतदेशादिषु प्रवृत्तिलाभ इति या-
वत् ॥ प्रधानजयः ॥ भूतेन्द्रियादिकारणस्य साम्यावस्थोपलक्षितस्य
गुणत्रयस्य जयः स्वेच्छया अनुविधानं भवतीत्यर्थः । तस्मिन् सति
सर्वेषां जयोऽप्यज्ञसिद्धः । नत एव सर्ववशित्वं शास्त्रेषु प्रज्ञाजयशब्देन
निर्दिश्यते । एताश्च तिस्रः सिद्धयोऽस्मिन् शास्त्रे मधुप्रतीकास्त्यु-

चपन्ते । तत्र कर्मेन्द्रियजन्यफलं मनोज्ञचित्तम् । अन्यस्यान्यद्विधि
संक्षेपः ॥ ४८ ॥

तदेवं ब्राह्मप्रहणसंयमयोः सिद्धिमुक्ता प्रदीतृसंयमस्य सिद्धि-
माह—

सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं

सर्वज्ञातृत्वं च ॥ ४९ ॥

सत्त्वाधिक्यात्, सत्त्वं बुद्धिं पुरुषस्तद्भोक्ता स्वामी चेतनः । तयो-
दन्यताया भेदस्य ख्यातिः साक्षात्कारमात्रं प्रमाणस्य तथाभूतस्य
साक्षात्कारपर्यन्तस्य संयमस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वेषां परिणामि-
भावापन्नानां गुणादिघटान्तानां गायानामधिष्ठातृत्वं स्वामिवद्राक्रमण
नियन्तृत्वं च सिद्ध्यति । तथा तेषामेष शान्तोदिताद्यपदेदयधर्म-
त्वेन स्थितानां युगपद्यथार्थज्ञानवत्त्वरूपं सर्वज्ञातृत्वं च सिद्ध्यतीत्य-
ऽर्थः । एषा विशोका नाम सिद्धिः ॥ ४९ ॥

एव संयमेन जातायाः ख्याते फलमाह—

तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ॥ ५० ॥

तस्यां विशोकापवायां सिद्धौ वैराग्यात् तद्धेतोः, सालम्बने
सामाध्यायि यदा परं वैराग्यं, कृतं कृत्यं, प्राप्तं प्राप्तव्यं, ज्ञातं ज्ञातव्यं,
हात हातव्यमित्यव्ययस्थाफलकं भवति । तस्माद्दोषाणां रागादीनां
यद् बीजमधिष्ठा, तस्याः क्षये नि शेषतो नाशे सति कैवल्यम् आत्य-
न्तिकतु खनिवृत्तिविशिष्टे स्वरूपे प्रतिष्ठित्वरूपं कैवल्यं भवति । इयं
संस्कारदोषाख्या सिद्धिः ॥ ५० ॥

अथ कैवल्याख्यसिद्ध्यर्थिनो योगिनो यथोक्तवैराग्यवदेव साधना-
न्तरमाह ॥ अथवा सम्प्रति कैवल्यप्रसङ्गतः कैवल्यसाधने प्रवृत्तस्य
योगिनस्तत्प्रत्यूहसम्मये तन्निराकरणप्रकारमाह—

स्थान्युपमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात् ॥ ५१ ॥

स्थानिनः स्वर्गादिलोकाधिकारिणो देवा इन्द्रादयस्तेषां स्वर्ग-
लोकाभोगार्थं योगिनो निमन्त्रणे सति तत्र सङ्गं ग्रीतिः, स्मयश्च
तादृशप्रार्थने सत्यापि आपातवस्त्यागेनात्मनि कृताभिमान सिद्धोऽहं

विरक्तोऽहं कोऽन्योऽस्ति सदृशो मयेत्याद्यात्मक । तयोः सङ्गस्मययो-
रकरणमुपायः । ननु सङ्गस्मये च का क्षतिरित्यत आह ॥ पुनरिति ॥
सङ्गस्मयाभ्यामहंकारगर्भाभ्यां पुनरेतच्छरीरोत्तरमप्यनिष्टप्रसङ्गात्
संसारपाशरूपानर्थप्रसङ्गादित्यर्थः ॥

यस्य ग्राहकृतो भाषो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

द्वत्वापि स इमांस्तोषात् न हन्ति नियच्छने इति वदता भगवता
निश्चाहङ्कारस्यैव मोक्षप्रतिपादनेन साहङ्कारस्य पुनः पुनर्वन्ध एव
स्थापितः ॥

अथात्र प्रथमकल्पितो मधुभूमिको प्रज्ञाज्योतिरिति क्रान्तभावनी-
यश्चेति योगिनश्चत्वारः । एतेषु प्रथमस्य नैपमन्त्रणम् । अभ्यासि-
माश्रित्यात् । द्वितीयचतुर्थयोस्तु स्वयमीश्वरकल्पत्यादुपेक्षणीया एव ते
भवेयम् । अतो मधुभूमिकस्यैव कृत्यप्रज्ञावतो द्वितीयस्यैव गङ्गवति ।
तेन कैवल्यार्थिना वासनाग्रधर्केषु तेषु सङ्गः स्मयश्च न कार्यः । पुन-
रपि संसारावरोहणरूपानिष्टप्रसङ्गादिति यावत् ॥ ५१ ॥

सर्वशतासाधनं संयमान्तरमाह—

क्षणतत्क्रमयोः संयमाद् विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५२ ॥

क्षणः स्वरूपवृत्तिर्ध्वंसप्रतियोग्यनाधारः समयः । मुहूर्तादियस्तत्समूह-
कृत्वात तदात्मका एव । तेषां क्रमोऽयमस्मात् पूर्वं क्षणोऽयमुत्तर
इत्येवं पौर्वापर्यम् । तयोः संयमात् साक्षात्कारपर्यन्ताद् विवेकज
ज्ञानं विवेकन इतरव्यावृत्तनयाजायमान सर्ववस्तूनां ज्ञानम्भवती-
त्यर्थः । सर्वं वस्तु प्रतिक्षणं परिणमत इति विकारितया क्षणरूपमे-
व । पठन्ति च नैयायिका अपि, अन्यमात्र कालापाविरिति । ज्ञाना-
भिन्नं चास्मन्मते प्रधानान्तं कारणम् । कार्यकारणयोस्तादात्म्यसम्ब-
न्धोऽङ्गीकारात् । अतः क्षणक्रमयोः संयमः कार्यकारणसर्वविषयक
इति । तस्मात् साक्षात्कारपर्यन्तात् सर्वेषां वस्तूनां विवेकेन ज्ञानं
भवतीति यावत् ॥ ५२ ॥

तस्य विवेकज्ञानस्यासङ्कुर्निर्मुदाहरणमाह—

जातिलक्षणदेवैरन्यतानवच्छेदात्तुल्ययोस्ततः
प्रतिपत्तिः ॥ ५३ ॥

तुल्ययोरेकजात्येकलक्षणैकदेशावच्छिन्नयोजांतिगोत्वमद्विपत्वा-
दिः । लक्षणं नीलपीतादि । देशः पूर्वपश्चिमादि । एतेरन्यतानव-
च्छेदाद् भेदावधारणस्यासम्भवात् । ततः सयमविवेकज्ञानात् प्रति-
पत्तिर्निश्चयो भवतीत्यर्थः । एतच्च क्षणसयमज्ञानस्यैकदेशोदाहर-
णम् । क्षणकमसयमज्ञानस्य तु ज्येष्ठकानिष्ठताविवेकज्ञानमुदाहरणं
स्वयमुच्यते ॥ ५३ ॥

विवेकज्ञानस्यैकदेशेनासङ्कीर्णोदाहरणं प्रदर्शयद्वागी सहेतुर्कां
विवेकज्ञानस्य मोक्षोपयोगितामाह—

तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयकं चेति

विवेकज्ञं ज्ञानम् ॥ ५४ ॥

इतिशब्दो हेत्वर्थः । यतो विवेकज्ञं ज्ञानं सर्वविषयं व्यक्ताव्य-
क्ताः सर्वे पदार्था विषया यस्येति सर्वार्थगोचरम् । तच्च प्रमाकूपं
यतः सर्वथाविषय यस्य । योऽत्रस्याविशेषः परिणामविशेषादिश्च ।
तस्मिन् तत्सर्वप्रकारविषयम् । तच्च दिनपक्षमासाब्दयुगफलपञ्चमा-
श्लेषमेदैर्योगिनः क्रमशः सर्वार्थगोचरज्ञानमिव न, किन्तु अक्रमं
क्षणजन्मादिघटितपौर्वापर्यरूपक्रमशून्यं युगपदेवसर्वसमूहावलम्बन-
रूपम् । अतः सर्वत्र दीपसाक्षात्कारेणाक्तवैराग्यद्वारा ससारतारक
भवतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

ननु किमेतासां विभूतीनामनन्तरमेव मोक्षो ज्ञानेन भवति ?
शाक्षोस्मिदेतद्व्यतिरेकेणापीति । तत्राह—

सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यम् ॥ ५५ ॥

सत्त्वपुरुषावुक्तलक्षणौ । तयोः शुद्धिसाम्ये सत्त्वस्य समाप्ताधि-
कारत्वेन सर्ववृत्तिराहित्यं शुद्धिः । पुरुषस्य तद्भोक्तृत्वादिराहित्यं
शुद्धिरित्येवं समानाया शुद्धौ पुरुषस्य कैवल्यं मोक्षो भवति, न तत्र
सिद्धशेषेक्षेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इति श्रीनारायणतीर्थकृतायां योगसिद्धान्तचन्द्रिकायां
तृतीयो विभूतिपादः ॥ ३ ॥

कैवल्यपादश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

पादद्वयेन समाधितत्साधनमिति विस्तरतः प्रतिपाद्य तत्फल-
धैर्मयं तृतीयपादे प्रदर्श्य कैवल्येनापसंहारः कृतः । तेन कैवल्यमेव
परमपुरुषार्थ इति ज्ञापितम् । तच्च द्वेयतत्साधनहानरूपं स्वरूपतो
द्वितीयपादे कथितमपि तस्यापिशेषरूपो व्यूहो नोक्त इत्यतस्तत्प्रति-
पादनाय चतुर्थपादारम्भः । तत्र कैवल्ययाग्य निर्धारयितुं पञ्च-
प्रकारां सिद्धिमाह—

जन्मौपधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः ॥ १ ॥

जन्मना विशेषयोगेन यथा देवविशेषाणाम् । औपधिना दिव्य-
रसायनाद्यात्मकेन यथा मायडव्यादीनाम् । मन्त्रेण शिवविष्णवादि-
मन्त्रजपेन । होमपूजादिसिद्धिस्तु मन्त्रप्रधानत्वात्मन्त्रान्तर्गतैव ।
यथा घटसराजनन्दीश्वरप्रभृतीनाम् । तपसा अनशनशीतोष्णादिया-
द्यासहनादिरूपेण । यथा विध्वामित्रादीनाम् । समाधिना आत्मवि-
षयकभावनाविशेषरूपेण । यथा याज्ञवल्क्यपदच्छात्रेयप्रभृतीनां सिद्धि-
रित्येता पञ्चसिद्धयः । एताः सर्वा अपि पूर्वजन्मकृतसु कृतक्षपितक-
ल्मषाणामेव लक्ष्या भवन्ति । एतासु चतसृषु विषयविशेषानिरसन-
देहादिदाल्यद्वारा समाधायुपयुक्ता , समाधिना तु कैवल्यमेव तेभ्य
उत्कृष्ट । तस्मात् कैवल्यार्थं समाधौ इह जन्मन्येव तदर्थमौपधादौ
इह जन्मनि जन्मान्तरेऽपि वा तल्लभाय मन्त्रतपसादौ सोऽस्माह्वानां
विधेयिकतां प्रयत्न आवश्यक इति भावः ॥ १ ॥

ननु सिद्धिस्तृतीयपादे वर्णिता अणिमादिप्रादुर्भावरूपा । तत्रा-
ऽऽर्णोर्महद्भावः । एव स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा । शतञ्च
दश चैकश्च सहस्राणि च विंशतिरित्यादिश्रुतिसिद्धकामरूपतादशा-
यां मनुष्यादिरूपेण परिणम्य स्थितानां देवतिर्यगादिजातिपरिणा-
म । एवमहतोऽनुभावादित्य कथम् । पूर्वपरिणामवन्ति परिणामा-
न्तरायोगात् । नानुपमृद्यप्रादुर्भाव इति न्यायेन पूर्वपरिणामनाशस्य
हेतुत्वात् । न च तेषां सकल्पमात्रेण तत्सिद्धिः । सयमस्य निमित्त-
मात्रत्वात् । तत्राह—

जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात् ॥ २ ॥

प्रधानादिपृथिव्याद्यन्ताः कार्येन्द्रियादिप्रकृतयः । तासाम् आपूर्-
शब्दं धर्माद्यनुरोधेन मनुष्यादिदेहायनेषु अनुप्रवेशात् कामरूपता-
दृशायां देवार्तयेगादिरूपजात्यन्तरपरिणामः, अणोर्महद्भावश्च भवति।
एवं प्रकृतोऽणुभावः प्रकृत्यपगमादित्यपि बोध्यम् ॥ २ ॥

ननु तर्हि प्रकृत्यापूरः परमेश्वरस्य योगिनो वा संकल्पमपेक्षते, न वा ?
नचेदिच्छामात्रं प्रभोःसृष्टिरिति श्रुतीनां, स यदि पितृलोककामो भवति
संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तिरत्यादिश्रुतीनाञ्च विरोधप्रसङ्गः ।
आद्ये प्रकृतिस्वातन्त्र्यहानिप्रसङ्गः । एवं धर्मादिनिमित्तानुरोधेन प्रकृ-
त्यापूरेऽपि प्रकृतिस्वातन्त्र्यहानिः । नचेत् सर्वभ्रापूरापत्तिरित्यत आह-

निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः

क्षेत्रिकवत् ॥ ३ ॥

निमित्तं परमेश्वरयोगिसंकल्पधर्माधर्मादिरूपं सहकारि अप्रयोजकं
प्रकृतीनामापूरे हेतुर्न भवति । कार्यस्य कारणप्रवर्त्तकत्वायोगात् ।
क्रिञ्चाकाशे द्रव्याणामनारम्भिकाऽप्यनुक्षणमणूनां क्रिया सर्वसंमता
नच तत्र धर्मादिकारणं कस्यापि भोगादुत्त्वात् । नाऽपि तत्रे इवरादि-
संकल्पः कारणं गौरवात् । अतो निरन्तराणुक्रियाद्युपपत्तये लाघवेन
गुणत्वेनैव सामान्यतः प्रवृत्तिकारणत्वात् प्रकृतिस्वातन्त्र्यं सिद्धम् ।
अपि च, कदाचिद्वृद्धचक्रादिकं विनापि योगिसंकल्पादेव घटा जा-
यते । आदिसर्गे चेश्वसंकल्पेनैव विनैव सर्वाणि बीजान्मुत्पद्यन्ते इति ।
परस्परव्यभिचारान्निमित्तानां न साक्षात्कारत्वसंभवः । तृणारणि-
मण्यादिषु चाग्निकारणत्वेऽन्योन्यव्यभिचारो लोकसिद्ध एवास्ति ।
अतः सहकार्यप्रयुक्ता प्रकृतिरेव परिणामे स्वतन्त्रति सिद्धम् । नचैवं
तर्हि कथं धर्मेश्वरयोगिसंकल्पादीनां प्रकृतिपरिणामहेतुत्वोक्तिः । तत्राह
वरणेति ॥ ततो निमित्तविशेषात् कथिताद् वरणस्यावरकस्य
प्रकृतिप्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वाधर्मादेर्भेदः क्षयो भवतीत्यर्थः । तथा प्रति-
बन्धकान्तरादकत्वेनैव धर्मादेः परिणामे कारणत्वमुक्तभावं ॥

(एतावानेव ग्रन्थ उपलब्धः)

- (२) न्यायरत्नामाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र वि० सं० (मीमांसा) २
- (८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्-वादरायणप्रणीत-
वेदान्तसूत्रस्य यत्तान्द्र श्रीमद्विज्ञान-
भिक्षुरुक्त व्याख्यानम् । सम्पूर्णम् । } (वेदान्त) ६
- (९) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिपेणनिर्मिता सम्पूर्णा । (जैनदर्शनम्) २
- (१०) सिद्धिप्रथम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपण-
परम्-श्रीभाष्यरुतां परमगुरुभिः श्री ६
श्रीयामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् } (वेदान्तः) १
- (११) न्यायमकण्डः । श्रीमदानन्दबोधभट्टा-
रकाचार्यसंगृहीतः । आचार्यचित्सुर-
मुनिविरचितव्याख्ययोपेतः } (वेदान्तः) ४
- (१२) विभक्त्यर्थनिर्णय-न्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तविभक्तिविरचितविचाररूपः म० म०
श्रीमिरिधरपोषाध्यायरचितः । सम्पूर्णः } (न्यायः) ५
- (१३) विधिरसायनम् । श्रीबल्लभदीक्षितकृतम् । सं० (मीमांसा) २
- (१४) न्यायमुद्रा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्ट-
सोमेश्वरविरचिता । } (मीमांसा) १६
- (१५) शिवस्तोत्रायली । उत्पलदेवविरचिता ।
श्रीक्षेमराजविरचितगृह्यसमेता । } (वेदान्तः) २
- (१६) मीमांसापालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशा-
ध्यायार्थसंग्रहः) श्रीभट्टनारायणात्मज-
भट्टशङ्करविरचितः । } (मीमांसा) ३
- (१७) प्रकरणपञ्जिका (प्रभाकरमतानुसारि-मीमांसादर्शनम्) महामहो-
पाध्यायश्रीशालिकरुनाथमिश्रविरचितं, श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसा-
सारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३
- (१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीत-
स्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त) ३
- (१९) कात्यायनश्रीतसूत्रम् । महामहोपाध्यायश्रीकर्क-
चार्यविरचितभाष्यसहितम् । १३
- (२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्त) १
- (२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डसाधम् । आनन्दपूर्ण-
विरचितया खण्डनपञ्जिकाविभजनाख्यया व्या-
ख्यया (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम् । } (वेदान्तः) १३
- (२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता । १
- (२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्-बालबोधिनीव्याख्या-
प्रवतराणिकया च सहितम् । } ८

- (१७) ब्रह्मपुत्रवृत्तिः मरीचिका धीमज्जनाभमदृष्टता (वेदान्त) १
- (१८) कोटपद्मप्रसंगः । अत्र धीकान्तदृष्टसिद्धान्तपार्श्वशक्ति-
तानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानाश्रययोः प्रत्यक्षानु-
मानमाधुर्या व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिप्राप्त्यै शम्भ-
शक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेष्व कोटपद्मशक्तिः । (न्यायः) १
- (१९) ब्रह्मसूत्रम्, ईताईतदर्शनम् । धीमुन्मृगदृष्टचित्तसिद्धान्तस्येतुका-
शभिधर्माकान्महत्तद्वादेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तज्ञादधीयतम् २
- (२०) पदद्वन्द्वनममुच्यते । योऽन्यायिककाविलज्जनदर्शोदिक-
जैमिनीयदर्शन संक्षेपः । मणिभद्रकृतटीकया सहितः । हरि- २
भद्राख्यः ।
- (२१) शुद्धाहृतमतेन्द्रः प्रकृतश्रव्याख्यासहितः । प्रमेयगुणवद्व- १
- (२२) अनुमानचित्तमणिष्याख्यायाः शिरोमणिश्रुतदीधिया-
जागदीशी टीका । १३
- (२३) वीरमिश्रोदयः । महामहोपाध्यायधीमिश्रमिथविरचितः
परिभाषा संस्कारप्रकाशात्मकः । २
- (२४) वीरमिश्रोदयः । महामहोपाध्यायधीमिश्रमिथविरचितः
आदिकप्रकाशः । ६
- (२५) स्मृतिसागोकारः विद्वद्भगवत्पुण्योत्तमाचार्यकृतः । ३
- (२६) वेदान्तरत्नमञ्जुषा । धीमज्जनाभमदृष्टता । २
- (२७) प्रस्थान्तरजागरः । गोस्वामिध्रीपुण्योत्तमजी महाराजविरचितः २
- (२८) वेदान्तपारिजातसौरभं नाम मीमांसाभाष्यं श्रीनिध्याका-
चार्यविरचितम् । १
- (२९) योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्याजकाचार्य-नारायणतीर्थ-
विरचित-योगसिद्धान्तचन्द्रिका-समाख्यया संयोजितम् । २
- (३०) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्याजकाचार्यश्रीरामानन्द-
सरस्वती स्वामिकृत ब्रह्माऽमृतवर्णिनी समाख्य व्याख्या-
संयोजितम् । ४

पत्रादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदास गुप्तः,
चौखम्बा, बनारस सिटी.